

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1963. LXVII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest XI. Ménesi út 11—13.

TARTALOM

<i>Bokor László</i> : József Attila Bécsben.....	661
<i>Julow Viktor</i> : A nippuri szegény ember meséje és a Lúdas Matyi ó-romániai népmese mintájának kérdése	678
<i>Gergely Gergely</i> : Gondolatok Gárdonyi egy regénytípusának vizsgálatához.....	691
<i>Nagy Péter</i> : Szabó Dezső ideológiájának forrásai	701

Kisebb közlemények

<i>Gerézy Rabán</i> : Az úgynevezett Jajcai ének-töredék. — <i>Fenyő István</i> : Fessler Oroszországban. — <i>Sándor József</i> : A kiskunlacházi Petrovits-féle szerződés. — <i>Bisztray Gyula</i> : Petőfi egyik forradalmi költeménye — Mikszáthnál. — <i>Róbert Zsófia</i> : Ady: „A mesebeli János” c. versének keletkezéséhez. — <i>Batári Gyula</i> : Radnóti Miklós vallomása olvasmányairól	718
---	-----

Adattár

<i>Koroknay Gyula</i> : Losonczy Anna Tiszaszentmártonban	731
<i>Lukácsy Sándor</i> : Tompa Mihály cikkei a forradalmi sajtóban	738
<i>Markovits Gyöngyi</i> : Illegális forradalmi versek 1932-ből.....	742

Szemle

Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből (<i>Rigó László</i>).....	751
„Mindenki újakra készül...” (<i>Illés László</i>)	756
Juhász Gyula. 1883—1937. (<i>Kispéter András</i>)	758
Nagy Lajos válogatott művei (<i>Vargha Kálmán</i>)	760
Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. (<i>Kovács Győző</i>)	764

1. Párizs helyett Bécs

1925 nyarán Párizsba készült, csak kényszerűségből jutott Bécsbe. Ebben az elhatározásában nemcsak a világljárás ifjonti szándéka munkált, hanem az ellenforradalmi rendszerből való menekülésvágy is. A *Lázadó Krisztus* pere több mint egy esztendeig fenyegette börtönbüntetéssel. Alig érkezett meg a Kúria felmentő ítélete, máris újabb összeütközés döbbsentette meg: az ismeretes Horger-affér, amelyből joggal látta, hogy az ellenforradalom képviselői legtisztább költői törekvéseit is gáncsolják, sőt tanulmányait, egzisztenciális terveit is fenyegetik. Ebben az időben írt versei csalódást, elkeseredettséget mutatnak: „*Győzni olyan szép, mint a virág, de én most céltalan lödörgök*”, úgy érzi, szava „*végtelen hideg világban kereng*.” A korábbi szabadversek bizakodó aktivizmusát is levertség váltja fel: „*nincsen szavunk, amit kimondhatnánk, elhamvadt maradék álmunk, csak a gyilkosok sötét reményei világítanak még. A butaság expresszvonaton rohog előltünk, minden madarunk szárnyaszegett.*”

Az egészséges fiatal lélek hamar kiheverné a Horger-ügyet s a nyomában járó letört-séget. Elvégezi magában, hogy a szegedi egyetemre nem megy vissza többé. Valószínűleg május végén felutazik Pestre, s itt már hasonló gondolkozású fiatalok társaságába jut.¹ Az előbb idézett versek tőszomszédságában már ilyen is olvashatunk: „*erősödik az ág alattam, erősödöm én is a világon*”; az *Anyám meghalt* . . . kezdetű szabadversében pedig már feltűnik az elvont képek közt rendkívül konkrét szociális követelés és az alig rejtett forradalmi szimbólum: „*De jobb ebédet akarunk, hogy jobbak legyünk, több pár cipőt az ágyunk mellé, hogy többek legyünk: A híd lassan kijön a ködből, a túlparton szuronyok állnak — itt az olló, ott pedig a szövendő szövet — mire várunk?*”

Aligha tévedünk, amikor József Attila ilyenfajta megnyilvánulásainak okát — végső fokon — a forradalmi munkásmozgalom 1925-ös nagy fellendülésében keressük. „Ebben az időszakban megérett a helyzet a legális és illegális pártmunka magasabb színvonalú összekapcsolására, egy legálisan működő, de a kommunisták által vezetett szervezet létrehozására. Ily módon alakult meg 1925 áprilisában a MSZMP. Tagjai és kezdetben vezetőinek egy része is szociáldemokrata volt, de baloldaliak, olyanok, akik harcolni akartak a munkásosztály és a dolgozó parasztság érdekeiért. Az MSZMP az összes többi legális lehetőséggel szemben komoly előnyökkel rendelkezett: olyan szervezet volt, amely közvetlenül, szervezeten kívül is a Kommunista párt irányítása alatt állt, természetesen nem automatikusan . . . Az MSZMP tagjai sorába nem kommunista, de osztályharcos baloldali munkások és egyéb dolgozók is kerültek.”²

József Attila 1924 óta tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak, a szegedi alsóvárosi pártszervezetben 1925 tavaszán előadásokat is tartott.³ Minden bizonnyal 1925 nyarán, Pesten került kapcsolatba az MSZMP-vel, Fábry Zoltánhoz írt levelében maga állítja, hogy tagja

¹ Vö. PÉTER LÁSZLÓ: József Attila Szegeden. It, 1955: 160.

² A magyar munkásmozgalom története 1867—1945. Bp. Kossuth, 1961—62. 149.

³ PÉTER LÁSZLÓ: i. m. 157.

volt a Vági-pártnak.⁴ Természetesen mint az MSZMP sok más tagja, József Attila sem volt ekkor még kommunista, később mint „*ideális anarchista kezdeti korszakát*” említi ezeket az éveket.

Az illegális mozgalommal való kapcsolatot jelentett József Attila számára Rákosi Mátyással való találkozása is, amelynek tényét az utóbbi időben megpróbálták kétségbe vonni.⁵ Rákosi Mátyás a KMP Bécsben megtartott I. kongresszusa után, szeptember 7-én tért haza újra, hogy az illegális párt irányítását megszervezze. A kongresszuson együtt volt Alpári Gyulával, aki a záróülés után Marseille-be utazott a II. Internacionálé kongresszusára az MSZMP két delegátusával.⁶ Mivel Alpári Gyula rokona volt Makai Ödönnek, bizonyára ő ajánlotta megbízható illegális lakásnak a Lovag utcait. Így szállhatott meg Rákosi Mátyás szeptember 7-e és 22-e között József Attila sógorának lakásán. Bizonyára nem többször, mint egy-két ízben, hiszen a szigorú konspirációs szabályok nem engedték meg, hogy egy ismert forradalmár huzamosabb ideig lakjék egy helyen. Elképzelhető, hogy az érdeklődő, minden új iránt fogékony fiatal költő milyen szívesen beszélgetett a nagy tájékozottságú, biztos ítéletű vendéggel, még akkor is, ha nem tudta kívül áll szemben. Rákosi Mátyás 1949-ben így emlékezett vissza találkozásukra: „Attila elválhatalan kísérőm volt az illegalitásban. Elvtársaim sokszor már azt hitték, hogy egy ifjú detektív jár-kél a nyomomban. Kísért, jött velem, elmondotta minden versét, kikérte tanácsomat, felsorolta kételyeit, tudni akart mindent, olyan volt, mint a szivacs, mohón szívott magába minden szót. Nagyon a szívemhez nőtt ragaszkodásával, meg az okosságával. Annyira ragaszkodott hozzám, hogy néha magam voltam kénytelen szólni neki, hogy hagyjon magamra.”⁷

A nyilatkozat hitelesnek látszik,⁸ de ezen kívül még két vers is bizonyítja a találkozást: a *Nagy városokról beszélt a messi vándor*, és *A nagy városokat* címűek, különösen az első mutatja, hogy József Attila a Szovjetunió viszonyai felől is kérdezősködhett (*a katonák se hordanak puskát, hanem a nagy tereken muzsikálnak . . . S olvashatni a gyönyörű könyveket, akkora nagy a világosság . . .*).

A Horthy-rendszer a forradalmi munkásmozgalom fellendülésére erős rendőrterrorral válaszolt. Betiltották az MSZMP egyre nagyobb tömegeket megmozgató gyűléseit, egy beépített spicli árulása következtében szeptember 22-én délelőtt letartóztatták Rákosi Mátyást és Vas Zoltánt. Még ugyanaznap éjjel 45 kommunisztát tartóztattak le a Vági-pártból.⁹ A szeptember 25-én megjelent lapok szerint a rendőrség már tudja, kik vettek részt a KMP bécsi kongresszusán, mikor lépte át Rákosi Mátyás a határt, milyen körülmények között lakott Budapesten. Mivel letartóztatták Balogh Lászlót, aki Kun Béla személyi titkára volt a Tanácsköztársaság idején, sokáig nyomoztak az után is, résztvett-e Kun Béla a KMP I. kongresszusán. Titokban detektívet küldtek Bécsbe, Landler Jenő bécsi lakásán az osztrák hatóságok házkutatást tartottak.¹⁰

⁴ József Attila *Összes Művei* III. Sajtó alá rendezte: SZABOLCSI MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 446.

⁵ Vö. KOMLÓS ALADÁR: Emlékezés József Attilára. — József Attila Emlékkönyv (a továbbiakban EK). Bp. Szépirodalmi, 1957. 211.

⁶ Alpári Gyula *Válogatott Írásai*. Válogatta és bevezette: ARANYOSSI MAGDA. Bp. Kossuth, 1960. 35.

⁷ JÓZSEF JOLÁN: Rákosi Mátyás József Attiláról. *Szabad Nép*, 1949. máj. 15.

⁸ Mindössze a következő részlet tetszik kevésbé valószínűnek: „Soha nem felejttem el Attilát. Ameddig lehetett még a börtönből is figyelemmel kísértem. Amikor kiment Párizsba, 1926-ban, a börtönből hívtam fel rá a L'Humanité szerkesztőinek figyelmét. Azokat a verseit is ismertem, amelyek aztán a lapban megjelentek.” Az Humanitében állítólag megjelent versei még nem kerültek elő.

⁹ *Pesti Napló*, 1925. szept. 24.

¹⁰ *Pesti Napló*, 1925. szept. 25.

József Attila elborzadva figyelte a Horthy-rendőrség terrorját, de a lehetőség szerint azonnal segítségére sietett a letartóztatott kommunistáknak.¹¹ A Fábry Zoltánhoz írt levél szerint Rákosi Máttyás nővérel és Vas Zoltán édesanyjával volt kapcsolatban, József Attila maga hordta be a fogházba, a vizsgálati fogság első napjaiban az ennivalót. A letartóztatások azonban folytatódtak. Szeptember 23-án Rákospalotán elfogták a Vági-párt „pót-trojkáját.”¹² A következő napokban olyan baloldali embereket is lefogtak, akiket aztán a főtárgyalás után kénytelenek voltak szabadon engedni, mert vagy nem tudtak rájuk bizonyítani semmit, vagy büntetésüket a vizsgálati fogsággal kitöltöttnek vették. Így többek közt letartóztatták *Hajdu Henriket*, akit József Attila még a *Kékmadár* című folyóirat köréből ismert, *Palotás Imrét*, *Huber Istvánt*, *Both Bélát*, *Pápa Józsefet* azok közül, akiket József Attila ismerhetett.¹³ *Hidas Antal* még ki tudott utazni Bécsbe a letartóztatás elől.¹⁴

József Attila tehát valóban nem tudhatta, nem tűnik-e szemébe a Rákosi Máttyás megfigyelő több detektív valamelyikének az ő személye is — bár minden jogos indok nélkül —, nem jut-e letartóztatott barátai sorsára. Ezért ült fel, 30 schillinggel a zsebében, jóformán minden biztos anyagi támasz híján szeptember végén vagy október legelején a bécsi hajóra. Kovács György orvostanhallgató barátjához azzal állított be, hogy „*Horthy hatóságainak üldözése elől menekül*”.¹⁵ Ennek a kijelentésének ezek voltak az előzményei. Bécsben felkereste *Landler Jenőt* és *Alpári Gyulát*, akikkel a letartóztatott kommunista vezetők védelmének megszervezéséről tárgyalt.¹⁶

2. A „bécsvárosi szocializmus”

Bécsben gyökerében más politikai légkörrel találkozott. Nemcsak azért, mert ez a város a Horthy-rendszer bűneit élesen leleplező magyar emigráció s a baloldali törekvésű irodalom központja volt, hanem többet is: az újfajta, szocialista „európaiság” szellemi horizontját jelentette számára. „*Magyar vagyok, de európai*” — vallotta 1925 nyarán, Párizsba készülődvén. József Attila egyetemes szocialista világnézetének, költői világképének élményi és tudományos alapjait Bécsben és Párizsban szerezte, amikor szemtől szembe került a munkásmozgalom sokféle irányzatával: szindikalistákkal és anarchistákkal, szociáldemokratákkal és kommunistákkal, s a maga világnézetét az „*erős áramok sodrában*” belső harc és kritika árán kovácsolta ki.

Milyen politikai viszonyokkal találkozott Bécsben, mi volt a legjellemzőbb Ausztria gazdasági és politikai helyzetére a húszas évek közepén?

A húszas évek elején a keresztényszocialisták és nagynémetek blokkjára támaszkodó *Seipel*-kormány, majd mikor ezt az 1924-es vasutassztrájk megbuktatta, *Rudolf Ramek* volt kormányon, 1926 októberéig, aki „keményebb kézzel” kormányzott, és időnként élesen antimarxista irányban politizált.¹⁷

A Szociáldemokrata Párt vezetői — elsősorban *Otto Bauer* — később az ország rendkívül súlyos gazdasági viszonyaival próbálták mentegeni súlyos hibájukat, hogy ti. a forradalmi fellendülés idején kieresztették a hatalmat kezükből, ami pedig reformista, elvi kompromisszumokra mindig hajlamos politikájukból következett. Kétségtelen, hogy Ausztria gazda-

¹¹ JAÖM III. 446.

¹² Pesti Napló, 1925. szept. 25.

¹³ Népszava, 1926. aug. 3.

¹⁴ Új Írás, 1963. aug. — 968.

¹⁵ KOVÁCS GYÖRGY: Bécsi emlékek József Attiláról. EK 150.

¹⁶ JAÖM III. 446.

¹⁷ Geschichte der Republik Österreich. Herausgeg. von Heinrich Benedikt. Verlag R. Oldenburg, München, 1954. S. 145.

sági helyzete a háború utáni években roppant súlyos volt. A Monarchia jórészt Ausztriára koncentrált ipara egy csapásra elvesztette hagyományos piacait és nyersanyagforrásait, a háborús vereség és a Saint Germain-i békeszerződésben Ausztriára rótt kötelezettségek nagy gazdasági pangást idéztek elő, amely elsősorban a munkásság és értelmiség nyomorában érezte hatását. Népszövetségi ellenőrzés mellett kölcsönt kaptak, azonban a húszas évek közepén még mindig 200 000 volt a munkanélküliek száma Ausztriában.¹⁸

Az Osztrák Szociáldemokrata Párt vezetői, miután a hatalmat kiejtették a kezükből (vagy nem merték vállalni), kidolgozták politikájukat a „forradalmi fejlődés szünetére”, amelynek célját „a szocializmus részleges megvalósítása a polgári társadalom méhében” jel-szavában lehetne összefoglalni. Választójogi-harccal nem tudtak többségre jutni a parlamentben, ezért hatalmi pozícióikat a bécsi Rathaus szocialista törvényhozó többségére; ennek szociális munkájára koncentrálták. A „vörös Bécs” községpolitikai tevékenységét kétségtelenül végletesen ítélték meg a húszas években. Ha külföldön az osztrák szociáldemokráciáról beszéltek, a lakásépítkezésekről, óvodákról, fürdőkről és sportpályákról, *Seitz*, *Breitner*, *Tandler* művéről volt szó elsősorban. A jobboldali szocialisták a megvalósult szocializmus egy darabját ünnepelték a „vörös Bécsben”, a baloldaliak lebecsülték eredményeit. A liberális *Ignotus* is nála szokatlan lelkesedéssel számol be a „Bécsvárosi szocializmusról” a Nyugatban: „Bécs városa erősen megadóztatja az úgynevezett fényűzést, a színházat, a mulatóhelyet, a jobb vendéglőt s kávéházat, a fogadókat, az autóforgalmat, a több cseléd tartást, — az ipari vállalatoktól szociális gondozó illetéket szed, az üres telek után járandóságot, árverések után hányadot . . . A rengeteg jövedelemből, ami ilyenmód pénztárába folyik, segít eltartani a munkátlanokat, vizet, gázt, villamos erőt s közúti közlekedést úgy ad a közönségnek, hogy magának nincs haszna belőle, csak éppen nem fizet rá ez üzemekre; népoktatást ingyen ad, beleértve a szegényebb gyerekeknek étellel, iskolaszerezéssel, gyakran ruhával való ellátását . . . tisztviselőinek nagyobb fizetést ad, munkásnak több bért, mint az állam vagy a magános — szülőotthon-tól, gyerekgondozón, kórházokon át sinlők házáig nem is a bölcsőtől, hanem anyja méhétől a sírjáig szemmel tartja s gondozza minden lakosát, és ami fő, házakat épít, jó és olcsó lakásokkal, most, mikor a magános vállalkozás ezt nem bírja s még sokáig nem fogja bírni.”¹⁹

A munkanélküli segély kikényszerítése, a súlyos lakáskérdés megoldása, a haladó iskolareform kétségtelenül jelentős vívmány volt, az adott helyzetben, az adott kapitalista viszonyok közt. De az ausztrómarxista szociáldemokrata vezetők többsége nem tudta belátni, hogy kapitalista körülmények közt, burzsoá államrendszerben az önmagában mégoly jelentős szociálpolitikát is csak ideig-óráig lehet folytatni, s mindezt állandóan veszélyeztette a fasizmus szervezkedése. Az uralmon levő keresztényszocialista párt mögött a nagytőke és a klérus állt, amely arra törekedett, hogy a pártot a szociáldemokrácia elleni küzdelem centrumává tegye.²⁰ A *Ramek*-kormány idején már erőteljesen kiéleződtek a politikai harcok, kiszélesedett a kommunisták tömegbefolyása, de megnőtt az Anschluss híveinek tábora is, megjelentek a fasizmus erői is, amelyek a Heimwehrben szervezkedtek. Ennek ellensúlyozására hozták létre 1924-ben a Republikanischer Schutzbundot, amelynek *Otto Bauer* szerint „Már csupán létezése arra tanítja a burzsoáziát, hogy a munkásosztály minden, a forradalmi vívmányok ellen intézett erőszakkal szemben a végsőkig fog védekezni.”²¹ A szociáldemokrata vezetők a fasizmus „körülsáncolására” irányuló politikájának csődjét mutatta a provokációkkal szembeszálló munkásság 1927-es júliusi felkelésének, az általános sztrájkknak leszerelése, amikor a Schutzbundot az utcai harc beszüntetésére, a „rendcsinálásra” használták fel.²² „Az európai helyzet nem alkalmas a forradalom megvalósítására — mondta a kommunista *Koplenig* vádjára

¹⁸ Népszava, 1926. jan. 3.

¹⁹ *IGNOTUS*: A történelem mögül. A Bécsvárosi szocializmus. Nyugat, 1927. I. 150.

²⁰ B. M.: A reakció és a haladás erői. Népszava, 1926. márc. 30.

²¹ *Otto Bauer* beszéde. Népszava, 1927. júl. 9.

²² Népszava, 1927. júl. 16.

Fritz Adler —, ezért a szociáldemokrata pártnak a mérséklet útján kell haladnia.”^{22a} Így mulasztották el a kedvező történelmi lehetőséget a reformista szociáldemokrata vezetők a fasizmus legyőzésére, védekező taktikájuk volt az egyik belső oka az 1934-es nagy bécsi munkásfelkelés vereségének s a fasizmus győzelmének.

De József Attila bécsi tartózkodása idején az osztrák fasizmus — szervezkedése ellenére — sem jelentett komoly erőt a munkásságéhoz képest. A fiatal költő az ellenforradalmi Magyarországból érkezett, ahol még a minimális polgári szabadságjogok is hiányoztak, ahol a munkásosztály nem szervezkedhetett szabadon, ahol a kommunista párt tevékenységét rendőrségi ügynek tekintették, ahol sajtószabadság sem volt, — a maga bőrén érezte, mert hiszen istenkáromlásért is elítélhették, s eltanácsolták az egyetemről. Csodálni való-e, hogy „*eleinte azért is lelkesedett, milyen szabadság van Bécsben*”?²³ Ámulva látta a novemberi és májusi ünnepeken szabadon felvonuló hatalmas tömeget, amelynek lenyűgöző hatása alól még a szocializmus ellenségei sem tudták kivonni magukat. Bizonyára azt érezte ő is, mint Fényes Samu, a deresfejű emigráns, az osztrák köztársaság nemzeti ünnepén: „A köztársaság a bécsi munkásnép alkotása és minthogy a bécsi városházán a népe a vezető hatalom, a köztársaság ünnepén kivilágítják a városházát . . . Mintha ez a kétmillió város a szívét tárná világgá e csudás ragyogó fényhálóval.

Így igazi emblémája a bécsi munkásnépnek: világosságot áraszt, a felvilágosodás áhítatával tölti el a nézőt, világosság az ünnepe . . . Az egész világot felhő mennyezi, november köde üli a kultúrvilágot, csak itt, Bécs vetít a felhőboltra fénykévét . . .

Gyökértelenül, otthontalanul, szegényül jöttem ide és velem a világ minden sarkáról azok, kik a szabadságért küzdöttek. Párizs, London, Svájc elcsukva a földönfutók elől, csak e kizsárolt, szegény Bécs fogadott be szeretettel.”²⁴

Egy másik epizód — amelyet Kovács György írt le — megint jól mutatja, milyen elemi erővel hatott József Attilára az osztrák polgári demokrácia szabadabb légköre, a visszautés lehetősége, hiszen hasonlóan csak gyerekfejjel élt át, a magyar proletárdiktatúra idején: „Moziban voltunk. Baloldali weimari-német filmet adtak, ami már magában ritkaság volt. Az akkor még ellenzéki náci-párt aljas mesterkedéseiről, titkos fegyverkezéséről szólt a kítűnő filmdráma. Az előadás közepe táján, amikor éppen megjelent a vásznon a német munkások egy fegyveres osztaga, és leleplezett egy náci búvóhelyet, előre elkészített tüntetés tört ki: osztrák náci fiatalemberek, akik a nézőtérén elszórva ültek, bűzbombákkal és kiáltozással kezdtek tüntetni a film ellen. Az előadás megszakadt; kigyulladt a villany, és néma csend támadt. Én hirtelen ellentüntetést kezdtem, amelyhez pillanatok alatt a mozi többsége csatlakozott. A nációk egy része gyorsan eltűnt, másik részét alapos pofonok kísérletében átadtuk a közben megérkezett rendőröknek, akik nagy éljenzésben részesültek.”²⁵

Elhihető, hogy mindez érzelmileg mélyen érintette a költőt. S mivel az emlékező számára is nagy élmény volt, igen pontosan és József Attilára jellemzően adja elő a konklúziót is: „Heteken át újra visszatért rájuk . . . Újból meg újból igyekezett megformulálni, hogy kellő pillanatban, kellő eréllyel történő beavatkozás a társadalmi harcban döntő következményű lehet. Sokat vitatkoztunk arról is, hogy ennek azonban megvannak a premisszái: sok osztálytudas munkás stb.”²⁶

Szinte lenyűgözte az osztrák munkásság hatalmas szervezettsége és ereje. Ne felejtjük el, hogy ebben az időben az osztrák nagyüzemek dolgozóinak 90%-a szervezett munkás volt, számuk megközelítette az egy milliót. Ugyancsak Kovács György emlékszik rá, hogy József

^{22a} Uo.

²³ KOVÁCS GYÖRGY: i. m. EK, 151.

²⁴ FÉNYES SAMU: Az osztrák köztársaságnak november 12-e a nemzeti ünnepe. Diogenes 1925. nov. 21.

²⁵ KOVÁCS GYÖRGY: i. m. EK, 155.

²⁶ Uo.

Attila zuhógó esőben is végignézte a bécsi munkások és a fegyveres Schutzbund tömegtüntetését Ramek kancellár ellen. „Ezek közé én is belépnék” — jegyezte meg a fegyelmezetten vonuló Schutzbündlerek láttán.²⁷

3. Bécsi mindennapok. A Collégium Hungaricum

Milyen körülmények között élt Bécsben József Attila? Említettük, hogy minden biztos anyagi támasz híján utazott el, mindössze két medikus barátja volt, akiktől támogatást, segítséget remélt, az egyik *Erg Ágoston* (Berger Gusztáv), akit évekkal azelőtt, még Szegedről ismert,²⁸ a másik *Kovács György*, akinek édesanyja, Balogh Vilma még Pesten azzal biztatta a költőt, hogy fia majd el tudja helyezni a „munkásdiákok otthonában”.²⁹

Októbre 4-én már bizakodó levelet ír nővérének: „itt szeretnek engem, barátok közé jutottam” — írja boldogan. „Gusztai nem várt az állomáson, elutazott Pozsonyba szombat este, azonban megszállhattam a lakásán. Egy szóval véglegesen még nem tudtam elhelyezkedni, de ez már csak napok kérdése. Az egyetemen teljes tandíjmentességet kapok, ami azt jelenti, hogy beiratásra 600 000 K-t kell fizetnem csak, ezt azonban barátaim össze és kölcsönadják. A menza felől is biztosítottak s lehet, hogy egyik szocialista diákszövetség révén helyet kapok havi 100 000 koronáért Schönbrunnban, a Schlossban. Minden eldől még ezen a héten, de már előre mondhatom, hogy az irányzat emelkedő tendenciát mutat és szokásomtól eltérően bízom.”³⁰

Az első napok szép ígéretei azonban csak kilátások maradtak, a szocialista diákok otthonba nem tudott bejutni, mert az zsúfolásig telt volt, így az első hetekben *Erg Ágoston* és *Kovács György* hónaposszobájában húzza meg magát.³¹ Valószínűleg az Atlantisz kávéházban ismerkedik meg *Fritz Gézával*, egy magyar emigránssal, akinek a Rathaus előtt van újságstandja. Neki segít az újságárulásban, kínálgatja az Abendet és a Stundét, meg a magyar emigráció sajtótermékeit. Valószínűleg nála is lakik, leveleire novemberben *Fritz Géza Beatrix-gassei* szállásának címét írja.³²

Rendkívül nyomorúságos körülmények közt él, *Osvát Ernőnek* tizedik napja tartó éhezéscről ír, bécsi tartózkodása alatt minden bizonnyal ez a novemberi a mélypont: öngyilkossági gondolatokkal foglalkozik. Lakása sincs, betevő falatja is alig, de mindennél jobban bántja, hogy verseit nem tudja megjelentetni. A nyáron futólag találkozott *Osvát Ernővel*, aki éppen utazott valahová, és sablonos biztatással akart megszabadulni tőle. November 14-én két verset küld *Osvátnak*, elkeseredett hangú, tanácstalan levél kíséretében: „... szerkesztő úr hozta ki belőlem, azzal a pár szóval és joga-kötelessége van hozzájuk. Ha torzszülöttek, én nem tehelek róla, én elhatároztam, hogy elvetélek mindent; mért mondta Ön, Szerkesztő úr, azt a pár szót, mért nem engedte, hogy vagy megöljek magamban mindent, vagy magamat küldjem földalatti barátaimhoz.”³³

Osvát nem válaszolhatott, mert tíz nap múlva még elkeseredettebb hangú levél kíséretében küldi el „A tavi torony harangozója” c. versét: „Állom az éhség sztrájkot a Társadalom ellen; rendületlenül; ma tizedik napja, hogy nem eszem. Az első négy nap igazi virtus volt, de most már nem érzek éhséget. És már meg is nyugodtam. Előbb radikális eszközzel, revolverrel akartam mindent elintézni; de ez gyávaság és én nem akarok gyáva lenni. És hátha nincs igazam? Így még mindig van elég idő igazságot tenni. Magamnak. Mert az Úrral már elvégeztem,

²⁷ *KOVÁCS GYÖRGY* szíves szóbeli közlése, még emlékei rögzítése előtt.

²⁸ *PÉTER LÁSZLÓ*: József Attila Szegeden. It, 1955: 144.

²⁹ *KOVÁCS GYÖRGY*: i. m. EK, 149.

³⁰ *Petőfi-múzeum*.

³¹ *KOVÁCS GYÖRGY*: i. m. EK, 149.

³² *PATYI SÁNDOR*: József Attila leveleiből ItK, 1955: 211.

³³ Uo.

neki elmondtam és ő nem haragudott. Készen fogadom még hárálévő két hónapomat. Szépen, csöndesen, mindent megfontolva megyek el. Ismerőseimet elkerülöm. Régi lakásomból elköltöztem már. Hiszen már csak egy jó barátom, már barátommá lettem én magam. Sokáig üldögélek a tükör előtt, nézem az én szép tiszta, fehér arcom, akit senki se nézett ennyi figyelő szeretettel. Nem szánom már magam, csak szeretem. Sokáig, sokáig ülünk egymás mellett szóltanul, várjuk, el ne menjen mellőlünk a világ.³⁴

A levél ijesztő, pathológikus vonása mellett szinte nem tudjuk, mit csodáljunk jobban: ahogy leírja lelkének kettősségét, vagy ahogy nyomorúságos körülményei ellenére is képes erőt venni lelkének szorongató érzésein. Mert ezen a mélyponton is túljut, bár életkörülményei nem változnak döntően a következő hónapokban sem.

November végén, vagy december elején kerül kapcsolatba a bécsi *Collegium Hungaricummal*. Ez az intézmény a berlini és római Kollégiummal együtt Klebelsberg neonacionalista kulturális politikájának, majd a szellemi fasizálásnak volt a jellegzetes eszköze, bár kétségtelen, hogy a felszabadulás után kiteljesedő tudósgeneráció számos kiváló képviselőjének adott lehetőséget az európai tudomány megismerésére. A Collégiumnak az volt a célja, hogy a magyar főiskolákon végzett, már szaktudományos munkásságot kifejtő, vagy felsőbb évfolyamú hallgatóknak alkalmat adjon a továbbképzésre és a kutatómunkára, hogy közvetlen kapcsolatba léphessenek a nyugati szaktudományokkal és kultúrával.³⁵

A Museumstrassen levő gyönyörű barokk épületben, a 18. században Bessenyei és társai éltek, a bécsi magyar testőrség palotája volt. Az első világháború után részben lakóházul szolgált, részben különböző magyar állami hivatalokat helyeztek el helyiségeiben, így 1921-ben a Bécsi Magyar Történeti Intézet kapott három szobát benne. Az épület abban az időben a volt testőralap tulajdonaként a kormányzósági gazdasági iroda kezelésében állott. Természetes volt, hogy ezt az épületet szemelte ki Klebelsberg a Collégium céljára is, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vette kezelésbe. Az 1924 őszen megnyílt Collégium, a második évben már harminc ösztöndíjnak nyújtott otthont.

A 180 helyiségből álló hatalmas palotának csak kis része szolgált magyar- és tudományos célokra. Az utcára és a kerti frontra nyíló félemeleti részben 18 szoba állt a Bécsi Magyar Történeti Intézet rendelkezésére, amelynek élén dr. *Károlyi Árpád* állt, aki egy évtizedig a bécsi levéltár igazgatójaként is működött. Az emeleti részben helyezkedett el a Collégium Hungaricum, amelynek igazgatója dr. *Lábán Antal* volt. Mint különálló intézmény működött az épületben a főiskolai hallgatók egyesülete,³⁶ amelynek olvasótermét, klubhelyiségeit nemcsak az ösztöndíjas hallgatók látogatták. A Collégium Hungaricum ösztöndíjasa volt ugyanabban az évben a „konzervatív és szigorúan kritikus tanár”, *Tettamanti Béla* is, akit József Attila még Makóról, az önképzőkörből ismert, s aki bizalmába és szeretetébe fogadta a fiatal költőt. Minden bizonnyal az ő ismeretsége révén járt be a „bécsi magyar akadémikusok” klubhelyiségebe, *Keresztury Dezső* is úgy emlékszik, hogy az olvasóteremben, folyóiratok, hírlapok rendezgetése közben látta először József Attilát.³⁷

Így került be — valószínűleg a gondnok révén — József Attila a Collégiumba, nem ösztöndíjasként, hanem takarítónak. Munkájáért havi negyven schillinget kapott.³⁸ „Nyolctíz helyiséget kellett felsöpörnie — írja *Sándor Pál* —, bútorokat portól törölgetnie, csak azért, hogy esténként a konyhában a maradék ételt megkaphassa és egy félreeső zugban legyen hol fejét lehajtania.”³⁹ Képzeld el, amint reggeli foglalatosság közben kipillant az ablakon:

³⁴ Uo.

³⁵ LÁBÁN ANTAL: A Bécsi Collegium Hungaricum. Bp. 1928. 11.

³⁶ KUNSZERY GYULA: József Attila ismeretlen verskéziratai It, 1960: 23.

³⁷ TETTAMANTI BÉLA: Emlékezés József Attilára, ItK, 1955: 198. — és KERESZTURY DEZSŐ szíves szóbeli közlése.

³⁸ A Hét, 1928. máj. 4.

³⁹ SÁNDOR PÁL: Emlékeim József Attiláról. EK, 312.

repülőt lát, pilótát. Az a magasba repül, ő pedig por és szemét közt dolgozik. A kontraszt élménye heves, mert vers születik belőle, mégha szenvtelenséggel is próbálja kompenzálni a maga nyomorát:

Csinos mesterség a tiéd, de az enyém is.
Szíjas nyergedben hátradülsz, nézed, hogy a föld elfordul kelet felé,
én meg hosszú seprűvel takarítom az egyesület poros termeit,
tagok se nyitják ilyenkor erős lökéssel sarkig az ajtót,
tárva áll az, a nap arany deszkákat nyújt be rajta,
papír is akad, hát lehajlok, derekamra dől a seprűnyél,
úgy bámészkodik fölfelé és verset is írok,
azt se magamról, olyan egyszerű az életem.

[Pilóta]

A munka és a vele járó viszonylagos biztonság azonban nem tartott egy hónapnál hosszabb ideig. „Költőnk — persze nem hivatástudata teljében vagy a zseni gögijéből kifolyólag — hanem egyszerűen szórakozottságból, vesszoroktól, rímektől zsongó fejével a külvilágtól való elfordulásában — nem jól végezte feladatát. Bizonyosan kifelejtett a leporolásból egy-egy széket, képet a falon, vagy egy ablakpárkányt. Egyszóval a gondnok hamarosan kiadta az útját. Attila azonban nem vette komolyan az obsitot.

— Mieterschutz van — jelentette ki nekem gögösen, amivel azt akarta mondani, hogy a bécsi lakóvédelmi törvények megvédik őt attól, hogy kitegyék az utcára.

— A Collégium Hungaricum épülete magyar terület — próbáltam felvilágosítani. — Ott nem érvényes a Mieterschutz . . .

A gondnok — miután Attila három napon át most már tudatos dacból sem nyúlt hozzá a seprűhöz — nem engedte kinyitni az éjjel után hazaérkező lakó előtt a kaput, és miután negyedórán át tűrte Attila éktelen harangozását a kapucsengővel — egyszerre csak kinyílt a kapu feletti kisablak, és költőnk fejébe repült gondosan összecsomagolt cókmojkja.⁴⁰

Mindenesetre csupán a gondnokkal különböztethető össze, mert a Collégium igazgatójával jó kapcsolatban volt még 1926 nyarán is.

Lábán Antal az első világháború előtt a bécsi Teresianum tanára volt, a húszas években pedig Klebelsberg megbízásából ő szervezte meg a bécsi Collégium Hungaricumot, amelynek aztán igazgatója volt megbetegedéséig, 1934-ig. Konzervatív szemléletű, irodalom-szerető, jószándékú, a kollégium igazgatásában teljesen feloldódó ember volt. Minden egyes kollégistát egyénileg iparkodott vezetni, a lehető leggyakoribb személyes kapcsolat útján, hogy a rendelkezésre álló időt az ösztöndíjasok a legintenzívebben kihasználhassák.⁴¹ Egyetlen nagyobb munkájában a magyar költészetet népszerűsítette német nyelven.⁴² A kollégisták szerették és becsülték emberi értékeiért, de főleg az idősebbek előtt nem volt tudományos tekintélye.⁴³

Lábán Antal ellentétes világfelfogása dacára is szeretetében fogadta a költőt. József Attila maga írja Önéletrajzában: „Lábán Antal igazgató, mikor tudomást szerzett rólam . . . ebédet adott a Collégium Hungaricumban s tanítványokhoz juttatott: Hajdu Zoltánnak, az Angol—Osztrák Bank vezérigazgatójának két fiát tanítottam.” 1926 nyarán azt írja nővérének, hogy „a Collégium Hungaricum igazgatója is munkát akar adni, még pedig egy magyar irodalom-

⁴⁰ Uo. 312—313.

⁴¹ LÁBÁN ANTAL: i. m. 20.

⁴² A. LÁBÁN: Ungarn in seiner Dichtung. Mit lyrischen und epischen Übertragungen. Amaltea-Verlag; Zürich—Leipzig—Wien, 1923.

⁴³ KERESZTURY DEZSŐ szóbeli közlése.

lörténeti lexicon szerkesztésénél”, s még egy Párizsból írt levelében is szeretettel említi meg.⁴⁴ A legutóbb előkerült kéziratok tanúsága szerint mintegy nyolc verset adott át Lábán Antalnak ajándékkul vagy közlés céljából 1926 tavaszán.⁴⁵

Emberileg bármilyen meleg és jó viszony lehetett kettejük közt, hivatalosan Lábán Antal nem találhatott jogcímet arra, hogy a költő, aki nyíltan szocialistának vallotta magát, a Collégium Hungaricum lakója legyen. József Attila Galamb Ödönnek, 1926 legelején már azt írja, hogy nagyon kellene neki egy lakás, „több, mint egy hónapja lakom egy studentenheimben, illetőleg háló — ágynemű nélkül”.⁴⁶

Másik makói pártfogójának, Espersit Jánosnak február 8-án arról is beszámol, hogy egy hakenkreuzler Studentenheimben lakik, ahol a fasiszták „Heil” köszönésére sem ügyelve a legkülönbözőbb szocialista és anarchista tanokkal foglalkozik.⁴⁷ Valóban, micsoda ironiája a sorsnak, hogy a legnagyobb magyar proletárköltőnek ilyen méltatlan körülmények közt, politikailag is ilyen ellenséges környezetben kellett elsajátítania azt a világnézetet, amely „életnek lehetőségeit végig mutatta”.

Hogy meddig maradt itt, nem tudjuk pontosan. De nagyon valószínű, hogy ez a hakenkreuzler Studentenheim azonos a Curriculum vitae-ben említett „szörnyű nyomortanyával”, ahol négy hónapig még lepedője sem volt. Nővérének a hatvani kastélyból azt írja, hogy bokaficama után júliusban egyedül maradt a Studentenheimben.⁴⁸ Németh Andor szerint „márciusban a Regnum Marianumban húzza meg magát, ahol takarítás ellenében kap hálóhelyet; étkezni a zsidó menzára jár”.⁴⁹ Mindez azonban nem látszik valószínűnek, az előbb felsorolt adatok nyomán.

1926 június—júliusában Lesznai Annánál három hétig vendégeskedik.⁵⁰ Hatvany Lajos a lainzi vadaskert közepén levő kastélyba hívja meg egy-két heti nyaralásra. A sors megint, szinte didaktikusan kegyes hozzá: a lepedőtlen nyomor és szörnyű koplalás után a gondtalan jólétet is megismeri, legalább rövid időre.

Hogy a Bécsben töltött tíz hónap nagy részében miből élt, azt még ezek után is nehezen tudjuk elképzelni. Makai Ödön ügyvédi irodája igen rosszul mehetett ebben az időben, mert József Jolán maga írja: „Pénzt keveset és ritkán kapott hazulról. Nem volt.”⁵¹ Valóban feltűnő, hogy a párizsi évhez képest — amikor havonta rendszeresen megkapja Makaiék pénzküldeményét — mennyire magára hagyják, a bécsi év alatt az első összeget 1926. február 10-i levelében nyugtazza. Nem válogathatott tehát a pénzkeresési lehetőségekben: újságárulás, takarítás, magántanítvány, bútorszállítás, fordítás, ügynökölés, költői munka — számára az élethez nélkülözhetetlen anyagiak előteremtését jelentette. Lesznai Annával állítólag úgy ismerkedett össze, hogy néhány magyar diáktársával költséghalmozást segített.⁵² De sokszor még a kilátásban levő munkából sem lett pénz, mint például a német gyermekújság fordításából, amelyet a Corvin-áruházban akartak osztogatni, reklám célokból.⁵³ Hasonlóan fiaskóval végződött a Magyar Compsz című kereskedelmi évkönyv számára való ügynökölés is, amellyel Makai Ödön bízta meg József Attilát és barátját.⁵⁴ A verseiért járó honoráriumokból is igen gyéren csurrant-cseppent, a bécsi hónapok alatt összesen húsz verse jelent meg bécsi, cseh-szlovákiai és magyar lapokban. Ha még a *Kassai Napló* viszonylag magas, versenkénti húsz-

⁴⁴ JÓZSEF JOLÁN: József Attila élete. Cserépfalvi, Bp. 1940. 271.

⁴⁵ KUNSZERY GYULA: József Attila ismeretlen verskéziratai. It, 1960 : 23—29.

⁴⁶ GALAMB ÖDÖN: Makói évek. Cserépfalvi, Bp. 1941. 70.

⁴⁷ Közli PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János.

⁴⁸ Petőfi-múzeum.

⁴⁹ NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. Csillag, 1948. febr. 21.

⁵⁰ Levél Hatvanból, 1926. aug. 10. Közli PÉTER LÁSZLÓ: Espersit János.

⁵¹ JÓZSEF JOLÁN: i. m. 248.

⁵² Uo. 253—254.

⁵³ Levél József Jolánnak, 1926 tavaszán. Petőfi-múzeum.

⁵⁴ KOVÁCS GYÖRGY: i. m. EK, 152—153.

koronás tiszteletdíját számítjuk is, alig jelenthetett többet mindez havi 40—50 schillingnél. Marad tehát a jóléti intézmények, pártfogók, barátok és ismerősök támogatása s a gyakori koplalás. Mindez ugyanúgy az élet nehézségeinek sokfajta tapasztalatát nyújtotta, mint ahogy a vándorévek nyomora Petőfi számára.

4. A filozófiai fakultás és tanárai

A bécsi egyetemeken a húszas években nagyon sok külföldi diák tanult, az összlétszám majdnem 15%-a idegen volt. Az utódállamok területéről jöttek, a közép-európai és balkáni diákságot elsősorban a párizsinál olcsóbb élet vonzotta. A tandíj a bécsi egyetemen a pestinek mindössze egyharmad részét tette ki, a külföldi diákok az osztrákokkal teljes egyenjogúságot élvezhettek. A magyar fiatalság főleg a numerus clausus miatt látogatta nagy számban a bécsi egyetemet, köztük is a medikusok voltak többségben, mérnökök már kevesebben.

A bölcsészkaron — vagy ahogyan ott nevezték: a filozófiai fakultáson — a természet-tudományokon kívül filozófiát, pszichológiát, pedagógiát, esztétikát, néprajzot, történelmet, művészet- és zenetörténetet, indogermán nyelvészetet tanítottak, de kínai és kaukázusi nyelveket is, sőt a praktikus kurzusokban modern nyelveket, gyorsírást, tornát, úszást. Felépítésére nézve szabadegyetem volt, sok mindenben hasonlított a mi felszabadulás előtti egyetemi rendszerünkre. Elsősorban a tudományos kutatásra készített elő, de más foglalkozási ágakra készülőknek (pl. tanár, könyvtáros, újságíró, dramaturg) is adott elegendő szakmai alapot.⁵⁵

Az egyetemi tanév októbertől márciusig egy Wintersemesterre, és májustól júliusig egy Sommersemesterre tagolódott. József Attila 1925. szeptember 24-i dátummal iratkozott be az első félévre.⁵⁶ A külföldi hallgatóktól mindössze útlevelet, érettségi bizonyítványt, vagy egyetemi távozási bizonyítványt kívántak meg a beiratkozáshoz. A már idézett levelében azt írta nővérének, hogy teljes tandíjmentességet kapott, mindössze a beiratkozási díjat kellett előteremtenie.⁵⁷

Az egyetemi diákság a maga önkormányzata segítségével is igyekezett az akkori diáknyomoron enyhíteni, otthonossá tenni az egyetemet. Így a diákság kezelésében igen minimális vagy önköltségi ellenérték fejében működött reggeliző-büfé, borbély- és cipésműhely, könyvkötészet, vegyeskereskedés, mosoda, könyvkereskedés, tanulószoba, műterem, pénzváltóhelyiség, állás- és lakásközvetítő az egyetem épületében.⁵⁸ Az 1925-ben alapított „*Wirtschaftsamt der deutschen Studentenschaft*” nevű szervezetet, amely eredetileg ezeket a diákjóléti célokat volt hivatva szolgálni, a fasiszták fokozatosan kezükbe kaparintották, és egyre inkább nagynémet politikai céljaik szolgálatába állították. Az *Arbeiter Zeitung* éppen 1925 őszén leplezte le a fajvédő diákok pénzügyi spekulációit az egyetemi „*Wechselstube*” keretén belül, ahol is az egyes országok valutái közötti értékkülönbséget gyümölcsöztették a maguk céljaira.⁵⁹

Bár az egyetemi hallgatók többsége szocialista, vagy legalábbis baloldali érzelmű volt, a horogkeresztesék igyekeztek az egyetemen az országos politikához képest nagyobb szerepet

⁵⁵ Die Universität Wien. Ihre Geschichte, ihre Institute und Einrichtungen. Herausgeg. vom Akademischen Senat. Vorwort Prof. dr. R. WETTSTEIN. Lindner Verlag, Düsseldorf, 1929. 68.

⁵⁶ Indexe a Petőfi-múzeumban.

⁵⁷ Levél József Jolánnak, 1925. okt. 4. Petőfi-múzeum.

⁵⁸ W. БОНН: Die Geschichte der Wiener Universität. — Universitas Vindobonsensis, Regina Verlag, 1952. 101.

⁵⁹ A fajvédők kis képeskönyvéből. Népszava, 1925. okt. 11.

játszani: az önkormányzati szervek kulcspozícióinak megszerzésével befolyást gyakorolni, brutális fellépésükkel megfélemlíteni a hallgatóságot. 1925 májusában például hatalmas tömegverekedést rendeztek, a zsidó és szocialista diákokat kiszorították az aulából, és a folyosón botokkal ütlegelték. A rektor kénytelen volt több napra felfüggeszteni a tanítást.⁶⁰ Az 1927. júliusi ültetés idején is szégyenletes szerepet játszottak a fasiszta egyetemisták, szembeszálltak a felvonuló munkásokkal, akik kis híján megstromolták az egyetem épületét.⁶¹

Az egyetem tudományos szellemére sem az ausztromarxizmus, sem a fasiszta szellem-történet nem nyomta rá a bélyegét. Bécs Németországhoz, Franciaországhoz és Angliához képest valóban nem volt filozófiai nagyhatalom. A középkorban a nominalizmus egyik jelentős fellegvára, később a felvilágosodás fontos közvetítője. Ausztria jelentős filozófusokkal csak a 19. századtól kezdve rendelkezett: köztük is *Bernhard Bolzano*, *Anton Günther*, *Franz von Brentano* és tanítványai: *Husserl*, *Stumpf*, *Alexis von Meinong*, *Anton Marty* és *Ernst Mach* jelentősebbek.

A húszas évek osztrák tudósgenerációja, filozófusok, szociológusok, jogászok, matematikusok és fizikusok, a *Moritz Schlick* által alapított „*Wiener Kreis*” csoportjából került ki, és a machizmust folytatta, a logikai pozitívizmus különféle, sajátos formájában. Ez a nemzedék „baloldali” volt, vagy legalábbis a „hatalomvéde bensőség” jellemezte magatartásukat, Ausztria fasiszta megszállása után nagy részük Svájcba és az Egyesült Államokba emigrált.⁶²

A keresztényszocialista vezetésű első osztrák köztársaságban a politikai előnyöket is élvező katolikus filozófiai irányzat nem tudott jelentős képviselőket felmutatni (D. Willmann, F. Ebner).

A szociáldemokrata párt ideológusai közül az egyetemen is előadott *Karl Grünberg*, a jobbágyfelszabadítás történetírója, és *Max Adler*, aki Kant ismeretelméletét szociológiai szempontból bírálta.

Az egyetem szervezeti felépítéséből következett, hogy az ordinárius professzorok a fideista vagy a szintén hivatalos rangú idealista pozitívizmus képviselői voltak, míg a nem nagy számú privátdocensek közt inkább akadtak materialista, marxista álláspontúak.

József Attila egyetemi leckeönyvében már az első félévben feltűnik filozófiai és francia irodalmi érdeklődése. Legelőször nyilván barátai segítségével tájékozódik a kollégiumok közt, mert a leghíresebb professzorok előadásait, igen céltudatosan választja ki. Filozófiából az első félévben *Robert Reininger: Geschichte der neueren Philosophie vom Ausgang des Mittelalters bis Kant* című előadását hallgatja. A professzor egyfajta fenomenalizmus képviselője, kutatási területe a 17—18. századi angol empiristák.⁶³ Kollégiuma a nyomtatott tanrend szerint a renaissance és a racionalizmus történetével foglalkozott, valamilyen oknál fogva azonban nem elégíthette ki József Attilát, mert a második félévre már nem veszi fel. Valószínűleg a modernebb filozófiai áramlatok érdekelték, mert a nyári szemeszterre *Heinrich Gomperz* két előadását is beírja leckeönyvébe, az egyik *Übersicht der Geschichte der neueren Philosophie*, a másik *Platons Ideenlehre*. A nyomtatott tanrendből nem derül ki, milyen filozófiai iskolákat tekintett át az újabb filozófiából *Gomperz*, de filozófiai gyakorlatra is hozzá jár. *Heinrich Gomperz* is a fenomenológiához áll közel. Fő művének a *Weltanschauungslehre* c. könyvét tartotta. Filozófiai álláspontját a „pathempirizmusban” jelölte meg, amely szerint számára képzelet és érzés a legfontosabb tudattartalmak (Bewusstseinstatsachen).

⁶⁰ Népszava, 1925. máj. 28.

⁶¹ Népszava, 1927. júl. 16.

⁶² W. BÖHM: Philosophie am Rande des Abendlandes. — Universitas Vindobonsensis, Regina Verlag, 1952.

⁶³ Uo. és a továbbiakra nézve is: Der grosse Brockhaus, Leipzig, 1928—1935. Öffentliche Vorlesungen an der Universität zu Wien, Wintersemester 1925—26, Sommersemester 1926.

Egy immanens szemléletmódot (bewusstseinsimmanente Betrachtungsweise) próbált megvalósítani.⁶⁴

József Attila korai lélektani érdeklődésére jellemző, hogy felvette a bécsi egyetem már akkor igen jelentős, azóta világhírűvé vált (a fasizmus elől Amerikába emigrált) pszichológusának, *Karl Bühlernek* egy kollégiumát is. *Bühler* kezdetben a kísérleti, később az apperceptív pszichológia álláspontjára tért rá. A pszichológia legkülönbözőbb ágaira hatott: vizsgálta a gondolkodás menetét, lefektette a beszéd lélektanának alapjait. Hangsúlyozta a nyelv és a logikai tartalom szoros, elszakíthatatlan kapcsolatát.⁶⁵ Az 1926-os nyári szemeszteren csak logikát hirdet. József Attila ezt nem veszi fel, hanem beírja *Bühler* feleségének és munkatársának, *Charlotte Bühlernek Sozialpsychologie* c. kollégiumát, de nem tudni milyen okból, később kihúzza.

Francia irodalomtörténetet és nyelvészetet már kevésbé jelentős német tudósoktól tanul, hiszen a romanisztikának Bécsben sohasem voltak igazán kimagasló képviselői. A klasszikus francia irodalom történetét, a nyomtatott tanrendből kitűnően, Montaigne-től Voltaire-ig *Walter Küchler* adja elő, a második félévben is felveszi kollégiumát a 18. századi francia irodalomról. *Küchler* Molière-ről, a francia romantikáról, Renanról, Rolland, Barbusse, von Unruhról írt könyveket. A francia regény történetéről *Wolfgang Wurzbach* professzortól hallgat előadást,⁶⁶ aki a 19. század második felével, a realizmus korszakával foglalkozott.⁶⁷

Bizonyára már Bécsben is az alapvizsgájára gondolt József Attila, mert nyelvészeti kollégiumokat is felvett. Mind a két félévben hallgatta *Elise Richter* előadásait, az elsőt a francia nyelv történetéről, a másodikban a román szórendről. *Elise Richter* professzor — ez akkor még ritkaságszámba ment — az első nő volt, aki katedrát kapott osztrák egyetemen. Lélektani és élettani szempontból foglalkozott a nyelv lényegével és fejlődésével, mindenekelőtt a román nyelvek fejlődésének belső összefüggésével.⁶⁸ Első félévi kollégiumát hangfiziológiai kísérletekkel szemlétette, József Attila számára gyakorlati előadásnak látszott, mert a nyomtatott tanrendben „bevezetés a fonetikába” alcímmel jelölték.⁶⁹

Ilyen erősen gyakorlati érdeklődés vezette a második félévben *Karl Ettmayer*: „*Die formelle Entwicklungsgeschichte des Neufranzösischen*” című kollégiumának felvételében is. A professzor igen érdekes nyelvészeti kérdést, a latin és észak-olasz nyelvjárások problémáját kutatta, foglalkozott ezenkívül szintaktikai és nyelvföldrajzi kérdésekkel is.⁷⁰

József Attila — egyébként nem nagyon mély — művészettörténeti érdeklődésének bizonyítéka egy második félévben felvett kollégium. (*Wasserhofer*: *Einführen in die Geschichte der kirchlichen Kunst.*) Ugyancsak a második félévben vesz fel egy „*Geschichte Agypten der Spätzeit*” című kollégiumot, érdeklődése valószínűleg inkább a híres *Hermann Junker* egyip-

⁶⁴ Der grosse Brockhaus, Leipzig, 1928—1935. Gomperz művei: Weltanschauungslehre, 1905, 1908; Die Lebensauffassung der griechischen Philosophen und das Ideal der inneren Freiheit, 1904, 1927; Sophistik und Rhetorik 1912; Das Problem der Willensfreiheit 1907; Über Sinn und Sinngelbilde. Erklären und Verstehen, 1929.

⁶⁵ Művei: Die Gestaltwahrnehmungen 1913; Die geistige Entwicklung des Kindes, 1919; Handbuch der Psychologie, 1922—; Krise der Psychologie, 1927; Ausdruckstheorie, 1933; Sprachtheorie, 1934, Uo. és Új Magyar Lexikon.

⁶⁶ *Küchler* művei: Französische Romantik, 1908; Rolland, Barbusse, v. Unruh, 1919, 1920; E. Renan, 1921; Molière, 1929. — *Wurzbach* spanyol írókat, Cervantest, Calderont, Lope de Vegát fordított.

⁶⁷ Öffentliche Vorlesungen . . .

⁶⁸ *E. Richter* művei: Zur Entwicklung der romanischen Wortstellung aus der lateinischen 1903; Wie wir sprechen, 1912, 1925; Fremdwortkunde, 1919; Lautbildungskunde, 1922.

⁶⁹ Öffentliche Vorlesungen . . .

⁷⁰ *Ettmayer* munkái: Über das Wesen der Dialektbildung, erläutert an den Dialekten Frankreichs, 1924; Zur Lehre von den paradiktischen Konjunktionen im Französischen, 1927; Das Vulgärlateinische, 1916.

tológus professzor személyének szól, aki Tura, Kubanie, Ermenne, Toske környékén maga is vezetett ásatásokat Egyiptomban és tudományágának egyik bécsi híressége volt.⁷¹

Ezeket az előadásokat hallgatta vagy hallgathatta József Attila a bécsi egyetemen. Az életműben kimutatható, közvetlen hatásokról, úgy gondolom, túlzás volna beszélni, annyi azonban bizonyos, hogy gyökerében másfajta, szabadabb, demokratikusabb és főleg kritikusabb szellemi-tudományos légkörrel találkozott itt, mint amilyent a szegedi egyetemen megismert. Határozott filozófiai érdeklődése már itt megnyilvánult, igaz, hogy az egyetemen kizárólag idealista, a machizmust folytató professzorok interpretálásában ismerkedhetett meg a filozófia történetének egyes szakaszaival. A másik póluson ugyanakkor ott volt a marxizmussal való ismerkedés szabad lehetősége. Egyszerre ismerkedett mindkettővel, s ebből származott tágasabb szellemi horizontja: mindent kritikával sajátított el, a vulgármarxistákkal szemben sohasem becsülte le az idealista filozófia felhasználható eredményeit.

5. Az „ideális anarchista”

Baráti köre — bécsi tartózkodásának első felében mindenesetre — az egyetemen tanuló magyar diákokból állott. Erg Ágoston, Kovács György, Bálint Dénes, Abramovics Irén; a Collégium Hungaricum néhány ösztöndíjasa: az idősebb Tettamanti Béla, Keresztury Dezső tartozhatott hozzá az általunk ismertek közül. Ennek a társaságnak szellemi légköre teljesen elütött a szegedi egyetemistákétól. Kovács György kitűnően jellemezte ezt is: „megérkezése után azonnal belecseppent a kíméletlen . . . őszinteségnek és szókimondásnak abba a légkörébe, amely az én legkülönbözőbb világnézeteket valló, vaskos értetlenségektől sem mentes, de mindenképpen az „igazságot kereső” baráti körömet jellemezte, s amelyben azonnal úgy érezte magát, mint hal a vízben. Mindnyájan megvetettünk minden gátlást, elkődösítést, színlelést, és a hazugságokkal s elferdülésekkel zsúfolt magyar élet után ez úgy hatott Attilára, mint az orvosság.”⁷²

A minden új iránt roppant fogékony fiatal költő nagy szellemi mohósággal vetette bele magát a marxizmus tanulmányozásába. Nemcsak azért, mert a munkásság költője akart lenni, hanem mert a marxizmus a világ, a művészet kérdéseiben való tudományos eligazodást kínált számára. Az elbukott európai forradalmak, főleg a magyar tanács hatalom után a marxista teoretikusok a szocializmus elméletének tudományos vonásait bizonyították. Ez volt az az időszak, amikor jóformán minden társadalomtudományi előadás ezzel a premisszával kezdődött: a szocializmus nem utópia, hanem a gyakorlatban megvalósuló tudomány. A fiatal költő „habzsolta a forradalmi és szocialista irodalmat, sorban olvasgatta a szocializmus klasszikusait.” Engels: Anti-Dühring-je után magát Dühringet is olvasta. „ . . . mély benyomást tett rá, hogy miként lehet nagy tudással és szellemi erővel ál-igazságokat ál-bizonyítékokkal alátámasztani. Én pedig csodáltam Attila gyors felfogóképességét, ragyogó értelmességét, bírálói tudását, önálló gondolkodását. Az elbájolóan és lenyűgözően kedves gyerek a könyvek mellett elmélyülten koncentrált gondolkodóvá változott, aki büszke volt arra, hogy a nehezből szövegeket ’módosíthatta, helyesbíthette’, ha szükségesnek találta . . . Néhány évvel fiatalabb volt nálam, de gyakran el kellett ismernem, hogy kritikája józanabb, hogy úgy mondjam ’felelősebb’, mint a magamé” — írja Kovács György.⁷³

József Attila felelős és józan kritikája mellett is csak igen nehezen igazodhatott el a szocializmus sokfajta elméletének, a munkásmozgalom sokféle politikai — Bécsben szinte

⁷¹ H. Junker művei: Grammatik der Denderatexte, 1906; Koptische Poesie des 10. Jahrh. 1908; Die Onurislegende, 1917; Papyrus Londorfer, (1. Teil 1921.) Nubische Texte, 1921.

⁷² KOVÁCS GYÖRGY: i. m. EK, 150.

⁷³ Uo. 151—154.

koriátlán szabadságot élvező — irányzata közt. Az ausztromarxizmus politikusainak és ideológusainak — *Otto Bauer, Max Adler, Rudolf Hilferding, Karl Renner* — munkásságával szemben a húszas évek közepén már kibontakozott a kommunista párt tevékenysége is: *Johann Koplenig, Ernst Fischer, a Friedländer házaspár, Toman, Koritschoner, Frey* vezetésével, akik már a leninizmus megvalósítására törekedtek. De voltak képviselői Bécsben az anarchizmusnak és más antimarxista irányzatoknak is (*Arnold Winkler*: „*Die Entstehung des Kommunistischen Manifest*”; *Georg Klein*: „*System eines idealistischen Sozialismus*”). Különös erővel folyt a harc a trockizmus ellen.⁷⁴

József Attila is eljárt a filozófiai fakultás két szocialista professzorának, *Karl Grünbergnek* és *Max Adlernek* előadásaira, és „gyakran találó megjegyzésekkel kísérte a hallottakat”.⁷⁵ Megcsodálta a Breitner-házakat, a népfürdőket.⁷⁶ Mégis, az ausztromarxizmus a legjobb elméleti képviselőinek munkájával sem vonzotta, hiszen a szociáldemokrata reformizmus az ő szemében nem volt forradalmi áramlat, a leninizmussal pedig még nem ismerkedett meg. Bécsben az anarchizmushoz kerül közel, Párizsban is tart ez a kapcsolat, egy időben tagja egy anarchista-kommunista szervezetnek, még 1928—29-ben is anarchistának vallja magát.⁷⁷

Espersit Jánosnak írja 1926. február 8-án, hogy a diákkorában a legkülönbözőbb szocialista és anarchista tanokat olvassa és így fejezi be levelét: „*éljen az egész világ szociális forradalma, éljen a szindikalizmus útján létrehozandó kollektív lelkű emberiség anarchiája.*”⁷⁸ *Németh Andor* szerint „Bécsben megismerkedett az ottani magyar anarchista csoport vezetőjével, *Weilerrel*, aki nagy hatással volt rá. Lelkes hallgatója volt az osztrák *Pierre Ramus* előadásainak is.”⁷⁹

Az anarchisták körével *Fritz (Forgács) Géza* ismertette meg, aki újságstandján keresethez, hónapos szobájában egy ideig szálláshoz juttatta József Attilát. *Fritz* tagja volt a *Bund der Herrschaftlosen Sozialisten* nevű anarchista egyesületnek, amelynek időszakos lapja is megjelent. Központja *Pierre Ramus* lakásán, aki igen szerény körülmények között élt, de nagy tekintélyű ember volt a szocialisták szemében. Ebben az időben emlékezetes vitát folytatott egy jezsuitával a vallás és anarchizmus viszonyáról a Rathaus nagytermében. A vita első részében — a baloldali hallgatóságnak is úgy tetszett, a jezsuita győzött. A második vitástre már nem állt ki, mert rendfőnöke nem engedélyezte. A Rathaus nagytermét zsúfolásig megtöltő közönség közt ott volt József Attila is, aki élvezettel hallgatta a vitát. Ott és akkor ismerkedett meg *Weilerrel* és társaival, *Menzer, Bacsik József* és *Czibor István* nevű anarchistákkal.^{79a} *Weiler Ernőt* — a húszas évek bécsi emigrációjának kitűnő ismerője — *Frank László* így jellemzi: „kommunistának vallotta magát, de nem tűrt semmiféle pártfegyelmet. Csoportjának tagjai rövid időre beálltak valamelyik gyárba, de csak azért, hogy ott szabotázs cselekményeket hajtsanak végre. Őrizetlen pillanatokban elvágták a transzmissziós szíjakat, vagy felrobbantottak egy benzines hordót”.^{79b}

Az anarchizmus szó hallatán a munkásmozgalom történetét kevésbé ismerő olvasó a Ravachol-szerű bombás-revolveres merénylőkre gondol, akik főleg államférfiak ellen követtek

⁷⁴ *Geschichte der Republik Österreich*. Herausgeg. von HEINRICH ENEDEKT. Verlag R. Oldenburg, München, 1954. s. 471. és M. KNOLL: *Soziologie in Österreich seit 1918*. Universitas Vindobonsensis, Regina Verlag, 1952. s. 133—134.

⁷⁵ KOVÁCS GYÖRGY: i. m. 154.

⁷⁶ Vágó Mártának írja 1928. szept. 12-én: „Hogy jelkesedsz a Breitner-házakért, jól tudom, magam is ösmerem őket, nemkülönbén a Volksbadokat, ahol — minden kerületben van — magam is fürödtem hetenként háromszor.” Csillag, 1949. jan. — 44.

⁷⁷ Levél Kuncz Aladárnak, 1928. ápr. 25. — Petőfi-múzeum.

⁷⁸ Petőfi-múzeum.

⁷⁹ NÉMETH ANDOR: József Attila és kora. Csillag, 1948. febr. — 23.

^{79a} FORGÁCS (FRITZ) GÉZA szíves szóbeli közlése

^{79b} FRANK LÁSZLÓ: Café Atlantis. Bp. 1963. — 137.

el különböző terrorcselekményeket. Pedig az anarchizmus az Októberi Forradalom előtt a munkásmozgalomban ha nem is jelentős tömegeket megmozgató, de jelentős problémákat okozó áramlat volt, 1917 előtt mindenestre szocialista irányzatnak tartották.

A II. Internacionálé nagy munkáspártjainak kiépítése idején az anarchisták mindenütt törpe kisebbségbe jutottak, s a szűk szektaszellemből, a kétségbeesés és türelmetlenség pszichológiájából következtek a „direkt akciók”.

Az anarchistáknak, még legjobb elméleti képviselőik: *Proudhon*, *Stirner*, *Bakunin*, *Kropotkin*, *Malatesta* munkáiban sem volt világos elképzelésük a jövőre vonatkozóan, illetve ezek kalandorjellegűek, naivan utópisták és tudománytalanok voltak. Bármilyen becsületes, jószándékú és bátor emberek is lehettek személyükben, elméletük nem jelenthetett forradalmi tanítást a hatalomért küzdő munkásság számára. A XX. század elejétől fogva elméleti munkásságuk főleg a marxizmus teóriájának és a szociáldemokrata vezetésű munkásmozgalom gyakorlatának bírálatában nyilvánult meg. Visszahatás volt ez a kritika főleg a német- és osztrák munkáspártokban elhatalmasodó opportunistusra, és bár helytelen elméleti és gyakorlati kiindulópontból, de erkölcsi alapja is volt főleg az első világháború alatti *Kautzkyak*, *Hilferdingek*, *Ledebourok*, *Crispinek* opportunistusával és jellemtelenségével szemben. Ahogy Lenin írta 1920-ban: „Az anarchizmus gyakran volt mintegy büntetés a munkásmozgalom opportunistá bűneiért.”⁸⁰

Ezt az opportunistussal szembenálló vonást kell tekintenünk elsősorban, amikor arra a kézenfekvő kérdésre keresünk magyarázatot, hogy miért vonzotta a fiatal, útját kereső József Attilát az anarchizmus.

Pierre Ramus, akit József Attila „lelkesen hallgatott” Bécsben, anarchoszindikalista volt,⁸¹ Huber Lagardellehez hasonló nézeteket képviselt.

„*Die Urheberschaft Des Kommunistischen Manifest*” c. munkája — amely a grúz *Cserkezisvili* és az olasz *Labriola* tanulmányát is tartalmazza — jól mutatja Ramus nézeteit.

Mindenekelőtt azért támadja a német szociáldemokrata vezetőket, mert „szociálpolitikai teológiába, sivár skolasztikába és gondolatszegény sablonokba” merevítették a német munkásmozgalmat. Mindennek következtében „A szocializmus ügye a német munkások közt gyerekcipőben maradt. A pártfegyelem összes raffináltságával alkalmazott drillel tanították nekik a különböző gazdasági elméleteket, de elhibázott, megtévesztő, burzsoá taktika hangfogójával — amely azt eredményezte, hogy a német munkásosztály a gazdasági és szociális elméletet elmulasztotta forradalmi tartalommal megtölteni. A német szociáldemokrácia ténylegesen kolosszális büntetést követett el a német nép ellen, dogmatikus csalhatatlanságában arcátlan, pöffeszkedő, ásatag elméleti sémát teremtett számára, és ezzel elrabolta forradalmi szellemét, idealista lelkét, tettekészségét, a harc nemes területére való behatolását.” Ugyanilyen pamflet stílusban támadja *Bersteint* is, akinek „igen terhes lenne forradalmárnak látszani, amikor valójában reformista”, aki „a szocialista ideált, mint kimérát

⁸⁰ LENIN: „Baloldaliság” — a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Válogatott művek II. Szikra, Bp. 1949. 689. — Az anarchizmusra vonatkozóan l. még: LENIN: Anarchizmus és szocializmus. ÖM. V. kötet, LENIN: Állam és forradalom. Vál. Művek II., SZTÁLIN: Anarchizmus és szocializmus. ŐM. I. k.

⁸¹ Pierre Ramus munkáiból a Szabó Ervin könyvtárban a következők találhatóak: Nach vierzig Jahren, London, 1905; Kritische Beiträge zur Charakteristik von Karl Marx, Berlin, Anarchist, 1906; Die Urheberschaft des Kommunistischen Manifest, Berlin, 1906, Freier Arbeiter Verlag; W. Godwin, der Theoretiker des kommunistischen Anarchismus. Leipzig, Dietrich, 1907; Edward Carpenter, Ein Sänger der Freiheit und des Volkes, Brüssel, Schouteter, 1910; Generalstreik und direkte Aktion im proletarischen Kampf, Berlin, 1910.; Die Irrlehre des Marxizmus, Löwis, Wien, 1927. (elvesztett) — Sztálin vele is vitatkozik Anarchizmus vagy szocializmus? c. 1906–7-ben megjelent cikksorozatában, ahol „Cserkezisvili szeleburdi apostolának” nevezi P. Ramust. Vö. SZTÁLIN Művei I. Szikra, Bp. 1949. 367–368.

egyenesen lenézi". A Bernstein-típusú reformista vezetővel az anarchistákat és kommunistákat állítja szembe, akik „figyelmeztetik a proletáriátust tulajdon erejére”, akik „a teljes felszabadulás kiharcolása érdekében” egyetlen eszközt sem tartanak lehetetlennek és hatástalannak.

Miben látja az anarchizmus magasabbrendűségét a szociáldemokrata reformizmussal szemben? „Az anarchizmus elméleti nagyszerűsége, legyőzhetetlensége és fejlődési lehetősége abban áll, hogy nem rendszer, nem ismer egyházi dogmatizmust, egyetlen végcélra, a százféleképpen változó társulásra törekszik, amely nem ásatag programpontokhoz láncolja magát, csupán a szabad emberek vágyait veszi tekintetbe.”⁸²

Pierre Ramus munkájából szubjektíve igen becsületes szándék, a munkásosztály forradalmi harcáért odaadó magatartás látszik. Rendkívül kulturált, nagy tudású ember, jól ismeri a szocialista és utópista irodalmat, szellemes vitaközö. Mindemellett munkájából — ha nem ellentmondó ez a jelző egy anarchistára — szinte időtlen doktrinerség, mondhatnánk kísérletes elvontság látszik. Egy olyan ember magatartása, aki — bár szavakban a tette hivatkozik — a valóságban teljesen távol áll a munkásmozgalom mindennapi, reális problémáitól, az elméleti kérdéseket is csak tértől-időtől megfosztott absztrakciókban képes feltenni.

Az útját-küldetését kereső fiatal költőt az opportunizmussal szembeszálló anarchisták lázadásának erkölcsi bátorsága, baloldali kritikája ragadta meg. Úgy érezte, hogy az anarchisták önfeláldozóan, következetesen küzdenek a munkásság felszabadításáért.⁸³ Könnyen találkozhatott az anarchizmussal a felvilágosult egyének direkt akcióit hirdető tétele a *Nem én kiáltok* József Attilájának aktivista, de mégis elvont humanizmusával. Pszichológiai területen: az anarchizmus türelmetlensége a *Tiszta szívvel* József Attilájának a feleslegesség tudatából következő nihilista lázadásával. Vágyik a munkásosztály fegyelmezett, céltudatos közösségébe, de csak a lázongó kávéházi intellektuelek anarchista társaságáig jut el. 1930-ig, amíg közvetlen, gyakorlati kapcsolatba nem jut a munkásmozgalommal, ez jellemző szocializmusára. Érdekes bizonyítéka ennek az „*individuális kollektívizmusnak*” egy 1928-ból származó önjellemzés: „*Tiszta és tökéletes forma. Ezen belül az emberség sokszor főnséges, sokszor derűs heroizmusa, melynek szimbólumát csak a munkásosztályban, egyénenként pedig az osztálytalan intellektuellekben látja.*”⁸⁴

Úgy gondolom, akkor sem tévedünk, ha József Attila kései, már érett elméleti írásainak doktrinerségét, a szocializmus végső elvi-etikai kérdéseit feszegető elvontságát, sokszor alig-alig taktikus alapállását, absztrakcióra rendkívül hajlamos gondolkodásmódját, Hegel hatásán kívül — az anarchizmussal való találkozás korai élményében is keressük. Érdemes megemlíteni, hogy teljesen más történelmi körülmények között, más kiindulópontból, de Szabó Ervin marxizmusára ugyanilyen hatással volt az anarchoszindikalizmus. De a legfontosabb közös ok: Szabó Ervin is, József Attila is alig, vagy csak kevéssé ismerték az opportunizmust és anarchizmust egyaránt meghaladó leninizmust.⁸⁵

A bécsi év költői termését egy következő tanulmányban fogom elemezni.

⁸² Urheberschaft des Kommunistischen Manifest, Berlin, 1906, Freier Arbeiter Verlag — c. gyűjtemény bevezetéséből.

⁸³ Vö. József Attila 1932 májusában írt kritikájával, ahol már másként ítéli meg: „Marxista igazán nem veheti szívére, hogy a szervezetrobbantó anarchista milyen önfeláldozással küzd téves, de következetes módon a proletárság felszabadításáért.” ÖM. III. 117.

⁸⁴ Mónus Illés és Szakasis Árpád, a Társadalmi Lexikon szerkesztői életrajzi adatokat kértek József Attilától a lexikon részére. L: József Attila ismeretlen kézírata életéről és költészetéről. Új Idők, 1949. jan. 1. — 9.

⁸⁵ Vö. RÉVAI JÓZSEF: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. Marxizmus és magyarság, Szikra, Bp. 1946. 51—71.

ATTILA JÓZSEF IN WIEN

Der große ungarische Dichter Attila József verbrachte 1925—26 zwei Semester an der Fakultät für Philosophie der Wiener Universität. Im Vorjahr hatte der zwanzigjährige Dichter in Szeged studiert, doch gab ihm ein Professor wegen eines Gedichtes das Consilium abeundi. Am liebsten hätte er seine Studie in Paris, an der Sorbonne fortgesetzt, aber es fehlten ihm dazu die pekuniären Mittel. Da ihm die Gefahr drohte, die Budapester Polizei könnte ihm wegen seiner Beziehungen zu den verhafteten Kommunisten Unannehmlichkeiten machen, fuhr er schleunigst nach Wien, ohne jede materielle Basis, ohne Stipendium, sich auf die Unterstützung seiner in Wien studierenden Freunde verlassend.

In Wien wurde seine geistige Entwicklung stark von der Atmosphäre der bürgerlichen Demokratie beeinflußt, die weit freier war als die ungarische, und auch die großartig organisierte österreichische Arbeiterschaft des »roten Wien« beeindruckte ihn ungemein. An der Fakultät hörte er unter anderem die Vorlesungen über Philosophie von Heinrich Gomperz, Robert Reininger, Max Adler, ferner Psychologie bei Karl Bühler, Literatur bzw. Linguistik bei Walter Küchler, Wolfgang Wurzbach, Elise Richter, Karl Ettmayer, und Ägyptologie bei Hermann Junker. Um für das Nötigste aufzukommen verkauft er Zeitungen, räumt auf im Collegium Hungaricum, gibt Nachhilfeunterricht, übersetzt Werbetexte. Ab und zu bekommt er von den ungarischen Blättern ein Honorar für seine Gedichte. Für all dies fühlt er sich entschädigt durch den europäischen geistigen Horizont und die Möglichkeit, die vielen politischen Nuancen der sozialistischen Theorie studieren zu können. Nicht der von Otto Bauer und Max Adler vertretende Austromarxismus wirkte am stärksten auf ihn ein, sondern der syndikalistische Anarchismus Pierre Ramus, den er für eine der Sozialdemokratie überlegene revolutionäre Theorie hielt.

Eine Analyse der dichterischen Ernte des Wiener Jahres folgt in unserer nächsten Nummer.

A NIPPURI SZEGÉNY EMBER MESÉJE ÉS A LÚDAS MATYI Ó-ROMÁNIAI NÉPMESE-MINTÁJÁNAK KÉRDÉSE

1951-ben, a törökországi Sultantepe környékén Seton Lloyd és Bay Nuri Gökçe ásátás közben nagyobb mennyiségű égetetlen ékirásos agyagtáblára bukkant. A leletet beszállították az ankarai archeológiai múzeumba, s az éppen ott tartózkodó O. R. Gurney, az oxfordi egyetem assziriológiai előadója fogott az anyag feldolgozásához. Megállapította, hogy a táblák Szennacherib uralkodásától (i. e. 705) az asszír királyság bukásáig (i. e. 606) terjedő időszakban készültek, minden valószínűség szerint egy templomi iskola termékei, s a legkülönbözőbb szövegeket tartalmazták: eposztöredékeket, költeményeket, történelmi, orvosi és csillagászati feljegyzéseket, vallási és rituális textusokat.

A következő évben tovább folytak a sultantepei ásátások, s újabb táblák kerültek elő, úgyhogy az anyag összesen 572 darabra szaporodott.¹

A leletnek a mezopotámiai művelődéstörténet szempontjából egyik legérdekesebb darabja az S. U. 51/78 számon bejegyzett meseszöveg, amelynek O. R. Gurney *The Tale of the Poor Man of Nippur* címet adta, és jelentőségét a következőkben foglalta össze: „It has been said that »the man of Mesopotamia was a stranger to laughter; never, it seems, did he learn to relax« (Contenau: *Everyday Life in Babylon and Assyria*. 302), The present text belies this statement, for it is nothing less than a humorous tale”.²

A mese formája meglehetősen szabályos négyütemű sorokból álló verses elbeszélés. Táblája igen jó állapotban maradt fenn,³ és kolofonjából az derül ki, hogy szövegét i. e. 701-ben másolta egy írnök, Nabu-aha-iddin „akadémia”-jának tagja. Ez az akadémia (*bít mummi*) templomi iskola, egyben műhely volt, ahol istenszobrokat javítottak, új szobrokat vetettek alá rituális beszentelő eljárásoknak, és írnököket képeztek. A sultantepei földhányás tetején az asszír időkben Sin holdisten temploma állott, közvetlen közelében pedig egy kisebb épület. Ennek falai mentén találták az agyagtáblákat, úgyhogy valószínűleg ez volt Nabu-aha-iddin akadémiaja vagy esetleg annak a kolofonban említett Qurdi-Nergalnak a háza, akinek a tábla, más táblákkal együtt, „olvasmányul” készült.⁴

A *nippuri szegény ember meséjéről* elsőnek Darsie Gillie számolt be.⁵ Már az a néhány soros tartalmi kivonat is, amelyet ő adott, nyilvánvalóvá tette, hogy (amint erre Fazekas

¹ O. R. GURNEY: *The Sultantepe Tablets*. *Anatolian Studies*, vol. II. (1952) 25—26. és 30.

² „Azt állították, a mezopotámiai ember nem ismerte a nevetést; úgy látszik, sohasem tanult meg feloldódni. A jelen szöveg rácafol erre a megállapításra, hiszen nem más, mint humoros mese.” O. R. GURNEY: i. m. *Anatolian Studies*, vol. VI. (1956) 145.

³ A teljes mesét tartalmazó táblán kívül előkerült még ugyanannak a szövegnek egy kisebb töredéke (S. U. 52/252 sz.); megállapították továbbá, hogy a British Museumban őrzött, Assurbanipal K. 3478 jelzetű, Ninivéből származó tábla-töredéken ugyanennek a mesének egy részlete olvasható.

⁴ O. R. GURNEY: i. m. *Anat. Studies*, vol. VI, 174.

⁵ *Laughter in Babylon. A Story on a Clay Tablet*. *Manchester Guardian Weekly*, 1955. júl. 14-i sz.

Mihály műveinek kritikai kiadásában már utaltunk⁶, a magyar irodalomtörténet szempontjából is jelentős emlék bukkant elő: ősi típusa ez annak a Katalóniától Grúziáig sok változatban elterjedt népmesének, amelynek egyik, a korábbi feltevések szerint francia variánsából Fazekas Mihály Lúdas Matyjának cselekményét merítette.

O. R. Gurney időközben más, Sultantepeben talált agagytáblák szövegével együtt közzétette *A nippuri szegény ember meséjének* eredeti asszír szövegét és angol átültetését.⁷ Az alábbiakban adom az utóbbi magyar fordítását.⁸

Volt egy nippuri ember, szegény és alacsonysorsú,
Dzsimil-Ninurtának hívták, szerencsétlen ember.
Csüggedten ült városában, Nippurban.
Nem volt ezüstje, mely népe büszkesége,
hijával volt az aranyak, mely az emberi nem büszkesége.
Kamrája szomjúhozott a tiszta gabona után.
Kenyér éhe sanyargatta máját,
hús és sör éhe-szomja torzította el arcát.
Élelem nélkül szűkölködvén napszám éhesen hevert.
Nem volt neki váltás ruhája.
Csüggedt szívével így tanakodott:
„Kiöblítem ruhámat, amelyet nem válthatok,
városom, Nippur piacán vásárolok egy juhot.”
Letette ruháját, amelyet nem válthatott,
városa, Nippur piacán vett egy hároméves nősténykecskét.
Csüggedt szívével így tanakodott:
„Levághatnám épp a kecskét a magam földjén,
(de akkor) nem lesz (belőle) lakoma: hol marad a sör?
Barátaim kapumnál hallanak róla és haragudni fognak,
atyámfiak és rokonaim majd fenekednek rám.”⁹
Fogom a kecskét és elviszem a városbíró házához.
Valami szépet és jót készítek gyomra számára.”
Dzsimil-Ninurta megragadta kecské[je] nyakát,
és a nippuri városbíró kapujához vette útját.
Ily szavakat intézett Tukulti-Enlilhez, a porta őrizőjéhez:
„Mondd meg, hogy be kívánok menni és látni a városbíró.”
A kapus ily szavakat intézett gazdájához:
„Gazdám, egy nippuri polgár várakozik kapudnál,
és ajándékol . . . egy kecskét hozott neked.”
A városbíró megharagudott [a kapusra], Tukulti Enlil(re),
(mondván:) „Ragadd meg őt, a nippuri polgárt, s hozd bévül a kapun.”
A porta őrizője . . . . .

⁶ Fazekas Mihály összes művei. Sajtó alá rendezte JULOW VIKTOR és KÉRY LÁSZLÓ Bp., 1955. Akadémiai Kiadó I. köt. 309.

⁷ *Anatolian Studies*, vol. IV. 150—159. — Javítások az eredeti szöveghez és az angol fordításhoz uo. vol. VII. 135—136. Fordításomban figyelembe vettem ezenkívül O. R. Gurneynek velem levélben közölt újabb javításait is.

⁸ A szögletes zárójel az agagytáblán olvashatatlan 63/6 szövegrészletet jelöl, a szögletes zárójelbe zárt szöveg kikövetkeztetett szöveg, a kipontozás olvashatatlaná vált, letöredezett szövegrészletet, a kurzív nyomás bizonytalan olvasatot vagy értelmezést, a kerek zárójel a fordításhoz szükséges nyelvi kiegészítést jelez. A fordítás jegyzetei O. R. Gurney i. m. alapján.

⁹ A háziállat leölése egyfajta áldozatnak számított, amelyre meg kellett hívni a rokonokat és barátokat.

és Dzsimi-Ninurta örömteli szívvel [lépett be] a városbíró [színe elé].
Mikor Dzsimil-Ninurta belépett a városbíró színe elé
balkezé[vel] fogta kecskéje nyakát,
miközben jobbával köszöntötte a városbíró.
„Enlil és Nippur városa áldja a városbíró!
Ninurta és Nusku adjon neki bőséget-boldogságot!”
A városbíró emígy beszélt a nippuri polgárhoz:
„Mi a bűnöd, hogy ajándékot hozol vesztegetésül?”
Dzsimil-Ninurta újra elmondta a nippuri városbírónak, mi járatban van.
„Napszám éhen heverek élelem híján.
[Letettem] ruhámat, melyet nem válthatok,
Városom, Nippur [piacán] vettem egy hároméves nősténykecskét,
(és) így beszéltem nyomorult szívem[mel]:
„Levág[hatnám éppen] a kecskét a magam földjén:
[de akkor nem lesz] (belőle) lakoma: hol marad a sör?
Barátaim kapumnál [meghallják majd és] haragudni fognak,
[atyámfiai és ro]konaim majd fenekednek rám.
Elviszem a kecskét a városbíró [házához].
[Így be]széltem szívemmel:
[. . . . . a mészárosnak majd felkiált éjszaka
[. . . . . megfoghatják (öket)
[. . . . .] . . . . . egy asztal
[. . . . .] . . . . . kérdezhet(ik).”
[A városbíró . . . . .] . . felkiáltott és
[. . . . .].
„Adj neki, a nippuri polgárnak egy csontot és egy inat,
adj neki egy ital „harmad” sört¹⁰ kantádból,
küldd el őt, és kísérd ki a kapuhoz!”
Adott neki, a nippuri polgárnak egy [csontot] és egy inat,
adott neki egy ital „harmad” [sör]t kantájából,
elküldte őt és [ki]kísérte a kapu[hoz].
Ahogy Dzsimil-Ninurta kilépett a kapun,
fly szavakat intézett Tukulti-Enlilhez, a porta őrizőjéhez:
„Az istenek áldása legyen gazdádön! Add át neki ezt az üzenetet:
Az egy teherért, melyet reám [rak]tál
háromszor fizetek vissza neked egy helyében.”
A városbíró hallotta ezt és nevetett egész nap.
Dzsimil-Ninurta a Király palotája felé fordította arcát (gondolván),
„A Király parancsaira herceg és kormányzó igazságosan ítélkezik.”
Midőn Dzsimil-Ninurta belépett a Király színe elé,
lehajolt, megcsókolta a földet maga előtt,
miközben mindkét kezével üdvözölte a Világ Királyát:
„Uram, a nép ereje, Király, kit az őrző szellem dicsőséggel övez!
Adass nekem parancsodra egy hintót,
hogy egy napig, bármi legyen is szándékom, betölthessem vágyamat.
Ez egy napomra fizetségem egy mina vörös arany lesz.”
A Király nem kérdezte tőle „Mi a vágyad,
hogy álló nap hintóban akarsz pompázni?”

¹⁰ Gyöngye minőségű sör.

Adtak neki egy új *hintót*, mely a nemesek [ismertetőjele],
 övet csatoltak rá . . . . .
 ő felszállt az új hintóba, mely a nemesek ismertetőjele,
 (és) arcát *városa*, Duranki felé fordította.
 Dzsimit-Ninurta fogott két madarat, és¹¹
tett . . . . . és lepecsételte annak pecsétjeit.
 Elment (aztán) a nippuri városbíró kapujához.
 A városbíró elébejött fogadására (mondván):
 „Ki vagy te uram, aki *ma[darászni]* indultál?”
 „A Király, a te urad küldött engem, hogy . . . . . [. . . . .]
aranyat hoztam Ekur, Enlil temploma számára.”
 A városbíró élelme . . . . . re levágotott egy pasillu-juhot¹².
 A városbíró így szólt öelötte: „Ó, fáradt vagyok!”
 Dzsimit-Ninurta egész éjjel beszélt a városbíró mellett virrasztva,
 (míg) a városbíró el nem aludt a fáradtságtól.
 Dzsimit-Ninurta felkelt az éj közepén, mint a tolvaj,
 kinyitotta a (templomi) persely ajtaját . . . . .
 A városbíró *hajnalhasadáskor* . . . . .
 „A persely ajtaja nyitva, elvitték az aranyat!”¹³
 Dzsimit-Ninurta szíve *ravaszágában* megtépte ruháit.
 Odalépett a városbíróhoz és visszafizette neki *adósságát*.
 Fejétől a talpáig
 Végigverte egész testét és megkínozta,
 A városbíró félelmében így kiáltott fel alatta:
 „Uram, ne pusztíts el egy nippuri polgárt!
 Ne fertőztesd kezedet oly személy vérével, ki védelem alatt áll s Enlilnek szenteltetett!”
 Két mina vörös aranyat adtak neki ajándéku, (és) ruhája helyébe, amelyet megtépett, adott neki másikat.
 Ahogy Dzsimit-Ninurta kilépett a kapun,
 emígyen szólt Tukulti-Enlilhez, a porta őrizőjéhez:
 „Az istenek áldása legyen gazdádön! Add át neki ezt az üzenetet:
 Az egy teherért, melyet [reám raktál],
 egyszer (már) megfizettem, [hátra van még kettő].”
 Hallotta ezt a városbíró és sírt egész nap.
 Dzsimit-Ninurta [megjelent] a *borbélynál*.
 Az leborotválta minden haját . . . . . [. . . . .]
Befedte [testét] hamuval, a tűz maradéka(val),¹⁴

¹¹ A madarászás valószínűleg a szerepjátszáshoz tartozik, lévén ez az asszír arisztokrácia kedvelt szórakozása.

¹² Nagy becsben álló juhajtja.

¹³ A 91—99. sorok értelme némileg homályos. Feltehetően a következőkről van itt szó: a városbíró előkelő nemesnek nézi a hintón közelgő Dzsimit-Ninurtát. Az értésére adja, hogy a király megbízásából aranyat hozott a templom számára és elhelyezte a perselyben, amelyért a városbíró, úgy látszik, felelősséggel tartozik. Este nem engedi lefeküdni a városbíró, s mellette virraszt, amíg azt el nem nyomja az álom. Akkor kinyitja és tárva hagyja a perselyt. Másnap reggel a városbíró látja a nyitott és üres perselyt: azt hiszi, ellopták az aranyat. Erre Dzsimit-Ninurta a király küldöttének szerepében megveri a városbíró gondatlanságáért, és két mina aranyat fizettet vele kárpótlásként. Ebből aztán megadhatja a királynak a hintóért járó pénzt és egy mina — hatalmas összegű — haszonhoz is jut.

¹⁴ A borotvált fej valószínűleg az orvosi hivatás ismertetőjele. A hamuszórás motívuma nem világos. (Arra utalna, hogy egyúttal beteg embernek is akarja magát feltüntetni.) Az olvasat azonban itt bizonytalan.

(és) [elment] a nippuri városbíró kapujához.
E szavakkal szólította meg a kapust, a porta őrizőjét:
„Mondd meg, hogy be kívánok menni és látni [a városbíró]t”.
„Ki vagy te, hogy látni akarod őt?”
„Doktor vagyok, isini¹⁵ születés, aki vizsgálja [. . . . .]
ahol betegségek és . . . . . [. . . . .]”
Mikor Dzsimit-Ninurta a városbíró színe elé járult,
az megmutatta neki *zúzódásait*, ahol ő megverte a [test]ét
A városbíró így szólt kísérőj[hez]: „Okos ez a doktor.”
„Uram” (mondta ez) „én sötétben végzem kúrám,at,
Ahová tilos a belépés, sötét az út.”
Bevitte őt egy belső szobába,
Ahol barátai és társai nem szánakozhatnak rajta.
Bevetette a *hamut* a tűz közepébe,¹⁶
bevert őt karót a *szilárd* földbe,
megkötözte kezét, lábát és fejét,
(és) fejtől a talpáig végigverte egész testét és megkínozta.
Ahogy Dzsimit-Ninurta kilépett a kapun,
e szavakat intézte Tukulti-Enlilhez, a kapushoz:
„Az istenek áldása legyen gazdádön! Add át neki ezt az üzenetet:
Az egy teherért, melyet reám raktál,
másodszor is megfizettem, hátra van még egy!”
Dzsimit-Ninurta gondban volt, mint egy kutya. *Semmiképp sem bírt behatolni hozzá.*
Figyelte mind a fekete fejű embereket, látta mind az embereket.¹⁷
Elküldött egy bizonyos férfit . . . . .
Jutalmul adott neki [. . . . .]. . . . . (mondván)
„Menj a városbíró kapujához [. . . . .] és kiáltd el magad.
Hadd gyűljenek össze *kiáltásodra* az emberek mindenfelől:
[. . . . .] *akarom hajtani* ; én vagyok a kecskés ember!”
Dzsimit-Ninurta behúzódott egy híd alá, mint egy kutya.
A városbíró kijött az ember kiáltására.
Kirendelte házanépét, férfit, fehérszemélyt.
Ezek szétszaladtak, az egész tömeg, hogy megkeressék az embert.
Mialatt mindnyájan az ember után kutattak,
A városbíró *egyedül sétált* odakint.
Dzsimit-Ninurta [kiugrott] a híd alól és megragadta a városbíró.
Odalépett a városbíróhoz és visszafizette neki [*adósságát*].
Fejétől a talpáig
[Végigverte egész testét] és meg[kín]ozta.
„[Az egy teherért, melyet] reám raktál (mondta),
visszafizettem neked [háromszorosan.]”
[Otthagya] őt és elment a vidékre.
[A városbíró] visszavánszorgott a városba; inkább holt volt, mint eleven.
Colophon:
[Archetypusa szerint] leírva és egybevetve.
Nabu-rihtu-usur [kezeírása],

¹⁵ Helység Nippur közelében.

¹⁶ Vö. 14. jegyzet.

¹⁷ A városbíró csatlósaira, szolgálóira utalhat.

a tanítványé, ki tagja az akadémiának,
 Mely Nabu-aha-iddin-é, az udvaroncé.
 Olvasmányul Qurdi-Nergal számára.
 Bárki elviszi ezt, Ea vigye el.
 Nabu parancsa szerint, ki Ezidában lakozik,
 ne legyenek ivadékai és leszármazói.
 Adar hónapjában, a 21. napon, Hanáni hivataloskodása évében,
 Ki Til-barsib kormányzója.
 Ne vidd el a táblát,
 ne törd el a tábla tokját,
 [Meggyaláznád (ezzel)] Eát, a Mélység urát.

Ez a szöveg végképp kétségtelenné teszi, hogy Lúdas Matyi meséjének ősi változata került elő a sultantepei ásatások során. Az asszír mesének és Fazekas művének témája szinte teljesen azonos: a szegényember, akit a nagyhatalmú úr önkénye megfosztott egyedüli értékétől: háziállatától, háromszoros bosszút fogad, s bár kinevetik érte, ő furfangos cselekkel három ízben az úr közelébe férkőzik, és mindannyiszor kegyetlenül elveri.

Azonosak vagy közeli rokonok a következő főmotívumok: a háziállat megvétele a vásáron, illetve a háziállatok vásárra vitele, a háromszoros bosszú, az orvosnak öltözés, végül egy harmadik személy bevonása a bosszú művébe azért, hogy a mese hősenek szerepében kiáltásával magára terelje az úr kísérőinek figyelmét, s ezzel lehetővé tegye a rejtekhelyéről előbúvó valódi hős számára egyedül maradt ellenfele utolsó megbüntetését.

Igen hasonló a cselekmény felépítése és a szerkezet. Mindkét mű a következő, teljesen azonos sorrendű részekre tagolódik:

I. A hős helyzetének, nyomorúságának bemutatása; a vásár; találkozás a nagyúrral; az úr igazságtalansága; a hős bosszúfogadalma, amely csak neveltséget vált ki;

II. az első csel (nem azonos) és bosszú;

III. a második csel (orvosnak álcázva) és bosszú;

IV. a harmadik csel (másik személy segítségével) és az utolsó bosszú; a hős távozása (egyik mű sem jelöli meg határozottan hová, és mindkettő nyitva hagyja sorsát); ellenfele teljes veresége, amelynek az asszír történet testi, a Lúdas Matyi erkölcsi oldalát hangsúlyozza.

Mindössze tehát egyetlen olyan lényeges mozzanat akad a műben (az első cselvetés), amely más-más motívumra épül (az asszír szövegben a hős mint a király küldötte, s nem mint ács jelentkezik első ízben), de jellege — az álcázás — és célja, eredménye, cselekménybeli funkciója ennek is ugyanaz, mint a Lúdas Matyi ács-furfangjának. A többi eltérés úgyszólván jelentéktelen (kecske—liba; Dzsimit-Ninurta és a városbíró összeütközése nem az állat adásvételéből adódik; az úr a hőst nem vereti meg, csak kisemmizi — jóllehet egyáltalában nem lehetetlen, hogy az olvashatatlan 57. sorban éppen Dzsimit-Ninurta megveretéséről van szó; a kapus szerepeltetése, bár Döbrögi ispánja némileg emlékeztet rá).

Külön érdekességként és a vándormesék viszonylagos szövegállandóságának bizonyítékául említem meg, hogy bár csaknem 3000 év választja el őket, a két szöveg fordulatai is — éspedig a cselekmény megfelelő helyein — nemegyszer hasonlóak.

A nippuri szegény ember
 Csüggedten ült városában Nippurban
 Az egy teherért, melyet reám raktál,
 háromszor fizetek vissza neked egy
 helyében!
 A városbíró hallotta ezt és nevetett
 egész nap.

Lúdas Matyi
 Ily tunya életet élt ő jó darabig
 Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi
 vissza!
 Örültes szavain Matyinak hahotára fakadtak.

Elment a nippuri városbíró kapujához
Fejétől a talpáig végigverte egész testét
másodszer is megfizettem,
hátra van még egy
és elment a vidékre.

Bátran elmegy hát a nyílt udvar kapujáig
Tarkótól talpig meghányja keményen
elég, hogy most másodszer adom meg...
Harmadszor se fogok majd késni,
s elment dolgára örökre.

Az asszír változat útmutatásával a Lúdas Matyi közvetlen mintájának több mint hetven éve vitatott kérdését is közelebb vihetjük a megoldáshoz.

Már régóta bizonyosnak látszik, hogy Fazekas Mihály valamely vándor népmeséből merítette művének cselekményét. Mivel ilyen típusú történet nem került elő a magyarországi folklórból,¹⁸ a Lúdas Matyi mintáját a külföldi irodalomban és népköltészetben keresték. Elsőnek Claude Tillier *Mon oncle Benjamin* c. regényének rokon helyeire utaltak. Ez a mű azonban későbbi a Lúdas Matyiné. A *Till Eulenspiegel*gel vont párhuzamok sem voltak meggyőzők. Utóbb norvég, francia, katalán, olasz és szicíliai meséket, valamint egy XIII. századi francia fabliaut ismertettek: ezek mindegyikének több motívuma egyezik a Lúdas Matyival, de eltérések is számottevők. Életrajzi okokból az látszott legvalószínűbbnek, hogy Fazekas valamely, a francia forradalmi háborúkban való részvételkor hallott francia népmesét használhatott fel.¹⁹

A nálunk eddig ismertetteken kívül számos ebbe a típusba tartozó mese él vagy élt az európai és ázsiai folklórban. Bolte-Polivka: *Anmärkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm* (Leipzig, 1913—18) c. művében a Meisterdieb típus (192. sz.)²⁰ egyik alfajaként francia, lotharingiai, breton, provençal, rätoromán, olasz, szicíliai, katalán, újjörög szerb, bosznia—hercegovinai, török, norvég és finnországi svéd, Aarne-Thomson népmese-katalógusa pedig az 1538. szám alatt²¹ további finnországi svéd, norvég és szicíliai, valamint észt, finn, orosz változatokat sorol fel ebből a típusból.

A történet az Ezeregyéjszakában is szerepel, erről azonban idáig a magyar szakirodalom nem tudott, mivel ez a mese a legtöbb kiadásból hiányzik.²² Mindezeknek a variánsoknak a feldolgozása már a jövő feladata lesz, de inkább csak azért kötelességünk, hogy a magyar irodalom egyik legnépszerűbb klasszikus művének egész nemzetközi népmese-rokonságát feltárjuk, s megkíséreljük véglegesen tisztázni a történet vándorlásának útját. A Lúdas Matyi közvetlen forrásaként azonban csak olyan országból való variáns jöhet számba, ahol Fazekas megfordult, hiszen bármennyire hasonlít is pl. a norvég vagy a szicíliai változat a Lúdas Matyihoz, életrajzi okok miatt nem lehetséges, hogy a költő ezekből merített volna. Így egyelőre elegendő, ha a felsoroltak közül az ismert francia változatokat vesszük szemügyre.²³

¹⁸ Mindössze a „Halálkoma”-típus keretében, *A szegényember és a komája* c. mesében van meg egy motívuma: a halál komája építkezni kezd, és a halál ácsruhában csalja lépre. Ld.: BERZE-NAGY JÁNOS: Magyar népmesetípusok. Pécs, 1957. II. köt. 545. — BENEDEK ELEK: Magyar mese-és mondatípusok, Bp., 1896. IV. köt. 135. l.-ján és a Nyr., 1889. 373—6. l.-ján közölt mesék szorosan követik Fazekas Lúdas Matyijának szövegét, így még a mű folklorizálásának sem bizonyítékai. A Nyr., 1903. 180. l.-ján közölt mesetörök valószínűleg a Lúdas Matyi valamelyik „tündéries” átdolgozásának a folklorizálás első jeleit mutató népi változata.

¹⁹ A Lúdas Matyi forrása kérdésének részletes feldolgozását ld. TÓTH REZSŐ: Fazekas Mihály versei. Bp., 1900. 60—70. és Fazekas Mihály: i. m. (kritikai kiadás) I. köt. 308—311.

²⁰ III. köt. 395—396.

²¹ The Types of the Folk-Tale. Helsinki, 1928. FF Communications No. 74. 183.

²² Megtalálható: R. F. BURTON: Supplemental Nights to the Book of the Thousand Nights and a Night (1887) c. kiadásban (281—290) és a német „Reclam” kiadásban (XXIII. köt. 213., MAX HENNING fordításában).

²³ Ezek: Douins de Lavesne: Roman de Trubert c. fabliau (ism.: TÓTH REZSŐ: i. m. 62—66). egy lotharingiai mese (ism.: KATONA LAJOS, Pesti Napló, 1894. ápr. 14. sz.) és Claude Tillier: *Mon oncle Benjamin* c. regényének VIII. és X. fejezete.

Ezeknek Fazekas művével való egyezéseire többen is rámutattak, szempontunkból most inkább az a fontos, hogy miben különböznek tőle, s ez az, hogy mindegyikükből hiányzik a Lúdas Matyi IV. levonásának csele. De nincs meg ez a mesének egyetlen nálunk 1956-ig ismertett változatában, sőt Stith Thomson nemzetközi népmesei motívum-katalógusa sem²⁴ sorolja fel. Egyedül a spanyol népmese-katalógusból ismeretes hasonló mozzanat.²⁵ Nem volt tehát jogosulatlan az a vélemény, amelyet korábban magam is vallottam, hogy ez a csel Fazekas egyéni leleménye. A *nippuri szegény ember meséje* azonban csattanósan rácsafol erre a feltevésre, s arra ösztönöz, hogy a Lúdas Matyi közvetlen mintáját ne a francia, hanem más változatokban keressük, hiszen ha a harmadik bosszú-motívum az őstípusban és a magyar költő művében egyaránt megvan, csakis olyan meséből hatolhatott be az utóbbiba, amely — nem úgy mint a francia változatok — tartalmazza ezt a mozzanatot.

Az egymástól időben és térben oly távol eső asszír történet és a Lúdas Matyi egybevágó motívumai között lenniük kell összekötő láncszemeknek a nemzetközi folklórban. És valóban, az említett, nálunk eddig ismeretlen *The History of the First Larrikin* (Az első zsvány története) c. ezeregyéjszakai mese azt bizonyítja, hogy a motívum a mesetípussal együtt továbbvándorolt Asszíriából. Az asszírok érintkeztek ősi arab törzsekkel, átadhatták nekik a nippuri szegény ember meséjét, lehetséges azonban, hogy a későbbi kutatások során előkerülnek még olyan mesék, amelyek perzsa, indiai vagy más közvetítésre utalnak.

Ebben az ezeregyéji történetben egy fiú borjút viszi a vásárra, s egy zsványbanda elhitei vele, hogy állata tulajdonképpen kecske, s így potom áron szerzi meg tőle. A legénykét anyja felvilágosítja a csalásról, ő erre bosszút esküszik. Először leánynak öltözve keresi fel a banda rejtekhelyét, és főnöküket egy kötélbe gabalyítva elveri. Másnap a rablóvezér a fürdőbe megy, hogy sebeit kimossa. A fiú vásznakkal bekötözve, beteg képében hozzáférkőzik, egyedül marad vele, és másodszor is elveri. A bandafőnök ezután sátrat állítat a városon kívül, s ott őrzeti magát. A fiú most felbérrel egy beduint, s ez bekiáltja a sátorba: „Enyém volt a borjú!”, és futásnak ered. Az útonállók úzóbe veszik, és az előbukkanó fiú harmadszor is helyben hagyja egyedül maradt vezérüket. Ez most már, nem remélvén másképp szabadulni üldözőjétől, temetési komédiát rendeztet magának, de a fiú leleplezi, majd más országba menekül.

Az asszír ősforrással összehasonlítva, az ezeregyéjszakai történetből érthető módon kihullott a király-hintó-templomi persely motívum, a cselekménynek ez a teljesen valószínűtlen fordulata. Tudomásom szerint nem is jelenik meg egyetlen későbbi változatban sem. Új vonás viszont a lánynak öltözés csele és a temetési komédia. Az utóbbi szintén nem szerepel többé ebben a típusban, annál inkább az előbbi, amely a szicíliai, katalán, olasz és francia népi változatok egyikéből sem hiányzik. Ez az egyezés világosan kirajzolja a mese útját az araboktól az ibériai félszigeten és Szicílián át Nyugat-, Dél- és Észak-Európába. A Lúdas Matyi forrásának nyomozása közben azonban, mint láttuk, épp ezen a tájon jutunk zsákutcába.

A mese vándorlásának van egy másik, északkelet felé vezető útja is. A grúz Szulhan-Szaba Orbeliani: *A bölcsesség meséskönyve* c., XVII. századi keretes mesegyűjteményének 34. számú, *A csupaszképi és a kádi* című meséje²⁶ kétségtelenül a Lúdas Matyi rokonságba tartozik. Itt a hős — egy megvesztegetett kádi ítélete értelmében — vásárra hozott tehenét kecske árban kénytelen eladni. Először asszonynak öltözve, pásztoróra ürügyén, másodszor orvos képében, harmadszor mint tevehajcsár férkőzik a kádi közelébe és veri meg bosszúból. A tehen (borjú) — kecske, a leánynak és orvosnak öltözés motívumainak egyezése és sorrendjük azonossága bizonyossá teszi, hogy a mese, mint Orbeliani több más meséje is, az ezeregyéjszakai

²⁴ Motif-index of Folk Literature. Copenhagen, 1958. I—VI. köt.

²⁵ KOROMPAY BERTALAN: Lúdas Matyi meséje az ukrán és az orosz néphagyományban. Pais-émlékkönyv, Bp., 1956. 498.

²⁶ Magyarul: Szulhan-Szaba Orbeliani: A bölcsesség meséskönyve. Bp., 1953. 70—74. — Vö. Fazekas Mihály: i. m. I. köt. 309.

változatra megy vissza. A történet leegyszerűsödése, valamint a harmadik bosszúmotívum, amely csak egészen halványan emlékeztet az ezeregyéjszakai mese megfelelő helyére, valószínűvé teszi, hogy Orbeliani a maga elbeszélését nem közvetlenül az Ezeregyéjszakából vette, hanem annak valamilyen folklorizálódott változatából.

A mesének ez a másik vonulási útja Kelet-Európa irányában Oroszországba és Ukrajnába vezet tovább. Az átadó könnyen lehet a grúz folklór, noha az idevágó orosz és ukrán mesék java részében újra találkozunk a harmadik, más személy bevonásával végrehajtott bosszú motívumával. Az azonban nagyon lehetséges, hogy az Orbelianié mellett volt vagy talán ma is él olyan grúz variáns, amelyben szerepel ez a motívum.

Korompay Bertalan 1956-ban négy ukrán és öt orosz népmesét ismertetve rámutatott ezeknek a Lúdas Matyihoz való feltűnő hasonlóságára. Elsőnek vetette fel azt a gondolatot, hogy Fazekas művének forrását Kelet-Európában kell keresnünk. Valóban, az általa kivonatban közölt mesék minden addig ismertnél jobban egyeznek a Lúdas Matyival, sőt az egyik orosz mesében nem kecske, dísznövény vagy ökör, hanem lúd (gúnár) körül támad a bonyodalom. „Fazekas — írja Korompay — ifjú korában sokáig katonáskodott az osztrák örökös tartományokban, többek között Galiciában is. Felvetődik a kérdés, hogy a Lúdas Matyi meséjét nem az ukránok között ismerte-e meg?”²⁷

E teljesen jogos feltevessel szemben egyedül a nyelvi nehézségeket hozhatjuk fel ellenérvként, bár a nyelvi közvetítés lehetőségét sem lehet kizárni. Mindenesetre nem maradt jele annak, hogy Fazekas Mihály valamelyest is értett volna ukránul.

Jelentős lépéssel vitte közelebb a kérdést megoldásához Faragó József egy általa Trunk községben, 1953-ban lejegyzett, *Ludass* című moldovai csángómagyar népmese közzétételével.²⁸ Ennek egyezései a Lúdas Matyival szembetűnők. Mivel Faragó József közlése nálunk nem könnyen hozzáférhető, a mesét kivonatban ismertetem.

A szegényembert felesége a városba küldi, hogy adja el egyetlen lúdjukat, mert jön húshagyókedd, s szeretne valamit sütni az árából a gyerekeknek. Egy bojár akarja megvenni a ludat, de az árát sokallja, s a szegényembert felfofozza. Másodszori és harmadszori találkozásukkor ugyanez történik. A szegényember hazaviszi a ludat, maguk megeszik, a bojárt pedig beperli.

A bíró úgy ítélkezik, hogy a bojár mindhárom pofonért fizessen egy-egy ezüstöt. A szegényember átveszi a pénzt, de egyet visszaad, s a bojárt pofonvágja. A bíró megtiltja, hogy a másik két ezüst fejében további pofonokat adjon.

A bojár a pofontól ágyának esik. Az ember beáll egy úrhoz és szolgálata fejében doktori öltözetet kap tőle. Ebben a bojár háza elé megy. A bojár felesége külföldi doktornak nézi, behívja. Az ember köpenye alatt somfabottal és csalánnal megy be az úrhoz, meghagyva, hogy a kúra közben senki se zavarja. Odabent aztán szétveri a botot a bojáron, csalánnal bedörzsöli a testét, majd megígérve a harmadik verést, eltávozik.

A bojár félelmében mindenét eladja, kocsira rakodik és fegyveresekkel körülvéve elindul, hogy Magyarországra költözzék. A ludas ember vásárol egy páratlan gyorsfutású lovat, s egy cigánynak ígéri, ha az a bojárnak odakiáltja, hogy ő a ludas. Úgy is történik, s a fegyveresek a cigány után vetik magukat. Erre a ludas ember kibújik a híd alól, ahová rejtőzött, s utoljára végigveri a bojárt. A bojár pedig többé nem ver meg senkit.

Ez a csángó mese az orosz és ukrán változatoknál is közelebb áll a *Lúdas Matyihoz*. A Korompay számozása szerinti 1. ukrán mesében a bosszúállások sorrendje fel van cserélve, és hiányzik belőle (mint itt is) az ácsmotívum. A 2. sz. ukrán változat csak az első bosszúállást tartalmazza. Az 1. sz. orosz mesében, amelyben egy kanári és egy *gúnár* körül kere-

²⁷ KOROMPAY B.: i. m. 496.

²⁸ Egy moldvai csángó Lúdas Matyi-mese. Nyelv- és irodalomtudományi Közlemények. Kolozsvár, 1960. 3—4. sz. 256—268.

kedik a bonyodalom, a hős csak kétszeresen áll bosszút, mint ács és mint orvos. A 2. sz. orosz változatban nem vereti meg az úr a parasztot, hanem a kocsiját tolja félre az útból. A 3. számban az úr visszafelelés miatt veret el egy ácsot, állatvásárról nincs szó. A konfliktust egy szójátékra alapozott motívum zárja le, amelynek nincs nyoma a csángó mesében és Fazekasnál.

A 4. sz. orosz változatban egy fazekast azért veret meg az úr, mert nem akart kitérni kocsijának. A harmadik bosszú-motívum úgy módosul, hogy a fazekas kocsiában állva kiált oda az úrnak, a szolgálak üldözőbe veszik, de nem érik utol: hiányzik a másik személy bevonása és az úr harmadik elveretése. Az 5. sz. orosz mese a harmadik bosszú-motívumot nem tartalmazza.

A 3. és 4. sz. ukrán változatok cselekményükben közelebb állnak a Lúdas Matyihoz, mint a csángó mese, mind a három bosszúállás megvan bennük, de nem ludat, hanem borjút, illetve disznót szerepeltetnek.

A Lúdas Matyi és a csángó mese közeli rokonságára utal még két részletmegegyezés: a doktori öltözetet a hős szolgálata fejében kapja gazdájától, s *külföldi* orvosnak adja ki magát.

Faragó József Fazekas ó-romániai katonáskodásának pontosan ismert állomáshelyei alapján meggyőzően bizonyítja, hogy „kivéve a Román-környéki északi csángók csoportját, valamint a Szerettől balra fekvő néhány falut, az egész moldvai magyar lakosságot volt alkalma megismerni,” sőt járt a mese lejegyzési helyétől, Trunktól mindössze néhány kilométerre fekvő Forrófalván és Klézsében is.²⁹ Minden lehetőség megvan tehát arra, hogy a műve forrásul szolgáló történetet ó-romániai hadakozása idején, csángó mesélőtől hallotta. Faragó lényegében Halász Ignác és Katona Lajos³⁰ érvelését felújítva, a mű alcímét (Egy eredeti magyar rege) bizonyítéknak tekinti arra nézve, hogy Fazekas magyar nyelvű meséből merített: „az alcím *eredeti* szavával nem saját eredeti költői leleményére, hanem a Lúdas Matyi magyar népmesei eredetiségére utalt.”³¹

Megvizsgálja azt a kérdést is, hogy a trunki mese nem Fazekas művének folklorizálódott változata-e. Számos erős érve van ez ellen, de a folklorizáció lehetőségét mégsem zárja ki teljesen. Az ősforrás birtokában teljes bizonyossággal felelhetünk meg erre az ebben az esetben döntő kérdésre. A harmadik bosszúállás végrehajtása során ugyanis a hős mind az asszír szövegben, mind a csángó népmesében *híd alatt* — és nem mint Fazekasnál, az erdőben — rejtőzik el, tehát a trunki változat végső soron az asszír történetre megy egyenes vonalon vissza, éppúgy, mint a 3. sz. ukrán variáns, amelyben a hős ugyancsak híd alá búvik. Az asszír és a csángó mese között nem lehet összekötő láncszem a Lúdas Matyi, és a trunki variáns semmiképpen sem lehet Fazekas művének folklorizálódott változata.

E nyomós érvek ellenére sem mondhatjuk ki, hogy a trunki csángó mese a Lúdas Matyi közvetlen forrása, hiszen jelentős mozzanatokban különbözik is attól. Egyenesen kizárja ezt az első, a bíró előtti megtorlás jelenete, amely az ács képében végrehajtott bosszú helyett áll. Az utóbbi motívum a mese számos változatában szerepel, tehát Fazekasnál csakis folklorisztikus eredetű lehet.

Faragó cikke is annyit mond ki, hogy a csángóknál élt vagy ma is lappang a mesének a Lúdas Matyihoz közelebb álló, az ácsfurfangot is tartalmazó variánsa, s ez volt az a forrás, amelyből Fazekas közvetlenül merített.

Ilyen mese előkerültéig azonban a konklúzió ennyire is határozott kimondása véleményem szerint korai, bármennyire valószínűnek látszik, különösen az „Egy eredeti magyar rege” kitétel fényében.

²⁹ Uo.: 263—264.

³⁰ Pesti Napló, 1894. ápr. 5. és ápr. 14. sz.

³¹ FARAGÓ J.: i. m. 265.

Titus Poienaru *Povegli nășăudene* (Naszódi mesék. Bistrița, 1943) c. gyűjteményében közölt egy „Omul cu gîsca” (A ludas ember) c. román népmesét,³² amelyben egy asszony vásárra viszi lúdját. Egy úr azonban, aki alkuszik a lúdra, sokallja az árat. Az asszony erre férjét küldi el maga helyett. Az ember ugyanannyit kér a lúdért, erre az úr háromszor felpofozza és a lúdat elveszi tőle. Az ember utána kiáltja, hogy a három pofonért három veréssel fizet vissza.

Otthon ácsszerszámokat vesz magához és útnak indul. Az úr feleségével találkozva, szélmalom-építő mesternek adja ki magát. Mivel az úr éppen a szélmalmaikat akarja megjavíttatni, felfogadják. Az úrral és emberével együtt az erdőre indul gerendának való fákat keresni. Amikor az úr az egyik törzset átöleli, hogy vajon elég vastag-e, az ember a fához kötözi, száját betömi és alaposan ellátja a baját. Felfedve kilétét, még két verést ígér és továbbáll.

Az urat félholtan viszik haza, s a doktorok nem tudják kikúrálni. Közben a ludas ember uras ruhába öltözik, s a ház előtt sétálgat. Mivel azt állítja, hogy franciaországi doktor, az úr felesége gazdag jutalmat ígér neki, ha férjét meggyógyítja. A ludas ember külön szobát kér, hogy az orvosságok szaga senkinek se ártson. Az urat levetkőzteti, aztán a szőnyegporoló-rúddal alaposan elveri, majd felfedve kilétét s még egy verést ígérve eltávozik, közben azonban az asszonytól átveszi az ígért tiszteletdíjat.

Az úr félelmében elhatározza, hogy elköltözik, s fegyveres fedezet alatt útnak indul. A ludas ember közben szomszédjától kölcsönkér egy lovat, ezt odaigéri egy cigánylegénynek azzal, hogy amikor az úr arra jön, kiáltsa oda neki: ő a ludas ember. Ez meg is történik. A fegyveresek az urat magára hagyva, úzóbe veszik a cigányt; a ludas ember előugrik az erdőből, az urat harmadjára is elpáholja, pénzét elveszi. Ez alatt a katonáknak sikerül megfogniok a legényt, de az úr nem bántja, hiszen nem ő a ludas.

Tudomásom szerint ez az egyetlen olyan Lúdas Matyi-típusú román népmese, amely eddig nyomtatásban megjelent. Schullerus román népmesekatalógusa³³ egyébként egy mesét sem sorol fel ebből, az Aarne—Thomson-féle klasszifikáció szerinti 1538. számú típusból.

Ennek a román mesének a megegyezése a Lúdas Matyival olyan nagyfokú, hogy sokkal fokozottabban ébred fel a gyanú: vajon nem folklorizálódás terméke-e? Természetesen nem Fazekas eredeti művének, hanem a Lúdas Matyi Ion Barac-tól származó román nyelvű átköltésének folklorizálódására gondolunk. Barac műve 1828 előtt keletkezett, de nyomtatásban csak 1916-ban jelent meg Aradon, közben kéziratos másolatokban terjedt.³⁴ A gyanút azonban eloszlatjuk, ha ki tudjuk mutatni, hogy a naszódi román és a trunki csángó mese között, amelyről előzőleg már bebizonyítottuk, hogy nem folklorizálódás útján keletkezett, egyenes vonalú leszármazásbeli összefüggés van, ezúttal közömbös, milyen irányban. És valóban, mindkét mese tartalmazza azt a motívumot, hogy az úr a második bosszú után üldözője elől más vidékre akar költözni. Egyeznek ezek a mesék a ludas ember és az úr feleségének szerepeltetésében is. Egybevág bennük az is, hogy az úr a ludas embert háromszor felpofozza (tehát nem megvereti), s hogy a hőst egy cigány segíti harmadik bosszúja végrehajtásában. Mindezek a momentumok hiányoznak Fazekasnál, és így Barac fordításából is. Nem származhattak hát onnan át a román mesébe. Mivel pedig a csángó mese, mint láttuk, primér népköltészeti termék, nyilvánvaló, hogy mindkettő közös forrásra megy vissza, így a naszódi mese sem lehet a Barac-féle átültetés folklorizálódott változata.

Kezünkben van tehát egy olyan erdélyi román mese, amely minden más ebből a típusból ismert variánsnál jóval közelebb áll a Lúdas Matyihoz. Valamennyi főmotívumában és ezek

³² 65—69. — Köszönettel tartozom FARAGÓ JÓZSEFNEK, aki erre a mesére figyelmem felhívta.

ADOLF SCHULLERUS: Verzeichnis der rumänischen Märchen und Märchenvarianten. Helsinki, 1928. FF Communications No. 78.

³³ A Barac-féle átköltésről: GÁLDY LÁSZLÓ: Lúdas Matyi román átdolgozása. IT, 1943, 101—112.

sorrendjében is megegyezik vele, és néhány másodrendű mozzanat kivételével (kúriaépítés helyett szélmalomjavítás, a szegény ember és az úr feleségének szerepe, az úr más vidékre költözése) a részletek ugyancsak azonosak vagy igen hasonlóak. Komolyan számba kell tehát vennünk ezt a mesét is, mint Fazekas lehetséges közvetlen forrását. Emellett szól az, hogy jóval közelebb áll a Lúdas Matyihoz, mint a csángó változat, ellene viszont a következő érvek szólnak:

7. Fazekas Mihály a rendelkezésünkre álló adatok alapján sohasem járt Erdélyben, s az Erdéllyel határos Réz-hegységben is csak a Lúdas Matyi megírása után, 1825-ben fordult meg.³⁵

Egy csöppet sem merész feltevés azonban, hogy Ó-Romániában is élt vagy lappang a naszói meséhez hasonló román változat, s Fazekas ebből moldovai katonáskodása idején éppúgy meríthetett, mint a csángó meséből. Sőt: mivel az ukrán vagy orosz folklórból való affiliáció biztosra vehető, több mint valószínű, hogy a mese a román folklórból éppen Ó-Romániában merült fel előbb, s onnan származott át Erdélybe.

2. Nincs adatunk Fazekas román tudására nézve.

Valamennyire azonban okvetlenül értenie és beszélnie kellett ezen a nyelven, mert egyébként elképzelhetetlen, hogy a magyar huszártisztnek az egyszerű román parasztlány iránti vonzalma azzá a mély szerelmi kapcsolattá fejlődött volna, amelyről a Ruzsándához írt versek tanúskodnak.

Az eddigi adatok birtokában ma még nem dönthetjük el, hogy ó-romániai román vagy csángó mesét dolgozott-e fel Fazekas. Van azonban — bár erősen közvetett — érv amellett is, hogy román mese volt a közvetlen forrás. Feltűnő dolog ugyanis, és eddig megmagyarázhatatlannak látszott, hogy az 1802 táján keletkezett *A Gratiákhöz* című versében több mint egy évtized után újra megjelenik Ruzsánda neve, és Csokonai, ugyancsak 1802-ben, szintén Ruzsándát emlegeti Fazekassal kapcsolatban *Éva napra* című, költőnk hűgához írt versében:

Már mennem kell: de Évámát
Mégis csak megtisztelem.
Megtisztelem és druzámát
Egyúttal megölelem.
Kérvén, hogy tégyek lantjára
Ruzsándai húrokat . . .

Pedig Fazekas Mihály ekkor már túl volt élete Ámeli iránt érzett nagy szenvedélyén, s Ámelihez írott nagy szerelmi versein. Mindez bizvást háttérbe szoríthatta volna benne a korábbi szerelem élményét, hiszen a hagyomány szerint éppen Ámeli sajnó emléke miatt nem szánta el magát soha házasodásra.³⁶

Talán úgy történt: a Lúdas Matyi kezdeti formálódása idején, a felbukkanó témával együtt merült fel Fazekasban az első szerelem, a moldovai román parasztlány emléke, — mert költőnk az ő környezetében, vagy éppen tőle magától hallotta az úri gázságért vakmerően és furfangosan visszavágó paraszt ősi meséjét.

³⁵ JULOW VIKTOR: Fazekas Mihály. Bp., 1955, 195.

³⁶ Uo.: 74.

ABOUT THE PATTERN OF „THE TALE OF THE POOR MAN OF NIPPUR” AND OF
THE OLD-RUMANIAN FOLK TALE „LÚDAS MATYI”

On the basis of some similar motives, one of the most popular classical works of Hungarian literature, Mihály Fazekas's *Lúdas Matyi* (Vienna 1817) was earlier traced back to French folk tales, assuming that the poet who had been a hussar officer in the Austrian Imperial Army elaborated the theme of a tale heard in the French revolutionary wars.

The author of this paper publishes the Hungarian version made on the basis of O. R. Gurney's publication *The Sultantepe Tablets* (Anatolian Studies, vol. VI, 145 and vol. VII, pp. 135—136). The translation is from the Assyrian text of *the Tale of the Poor Man of Nippur* copied in 701 before our era, inscribed on the clay tablet S.U. 51/78 found during the 1951 excavation at Sultantepe, Turkey. From the story, the structure and many motives the author concludes that this tale must have been the primary source of *Lúdas Matyi*. He briefly surveys the variants of this tale type (Aarne—Thomson: no. 1538) widespread from Catalonia to Georgia but unknown in the Hungarian folklore. The most important motive of *Lúdas Matyi*, the third vengeance can be detected only in the above-quoted Assyrian source, in the story of the *Thousand and One Nights*, in certain Ukrainian and Russian variants, in a Transylvanian Rumanian tale and in a tale of the Hungarian Csangos of Moldavia recently published by József Faragó (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, Kolozsvár vol. IV, nos 3—4). Relying on the collation of the different variants, the author of this paper, at variance with Faragó's assumption (attributing the *Lúdas Matyi* to a Csángo-Hungarian tale as its source), suggests the possibility of affiliation with Rumanian folk tales.

GONDOLATOK GÁRDONYI EGY REGÉNYTÍPUSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

1.

A Gárdonyi munkásságának egészéről alkotott irodalomtörténeti értékelés igen szélső határok között ingadozik. Vannak művei, amelyeket osztatlan elismerés övezett a múltban és jelenben egyaránt, s vannak alkotásai, amelyek nem keltettek különösebb érdeklődést sem régebben, sem ma. A polgári irodalomtörténetírásnak sem volt egységes az állásfoglalása, az elismerő hangok mellett súlyos bírálatok is elhangzottak, s a felszabadulás utáni gyér számú értékelés is csak kevés Gárdonyi-művet fogad el teljes értékű alkotásnak, s nem érzi veszteségnek a figyelmen kívül hagyott nagyszámú munkát.

Vajon mi rejlik ez értékelések mögött? Valóban ennyire egyenetlenek Gárdonyi alkotásai, és ha így is van, mi lehet ennek az oka? Miért van az, hogy vannak művek, amelyeknek nézeteit nem tudjuk elfogadni, mégis megragadnak bennünket, mégis értékeseknek véljük? Ezek azok a kérdések, amelyek önkéntelenül is élénk tolnak, ha Gárdonyi munkásságával foglalkozunk.

Ami elsősorban zavarja ítéletünket Gárdonyi műveinek összességében, az a sokrétű, igen különböző eredetű anyag, amely egy határozott és következetes szemlélet híján nem áll össze egységes képpé. Munkáinak egynémelyike közvetlenül kapcsolódik a magyar irodalom hagyományaihoz, Jókai hevülő nemzeti romantikájához vagy Arany népszerű realista idilljeihez; másrészt olyan műveket alkot, amelyekben alig található helyi jelleg, s amelyeket kedvelt polgári irodalomtörténeti megjelöléssel „örök emberi” kérdések műveinek nevezhetnénk.

Egyszer úgy tetszik, hogy eszközeiben is a hagyományokhoz tapad, máskor oly mértékben különbözik tőlük, hogy egyenesen kétségessé válik minden előzőkkel való rokonsága, sokszor éppen a legfőbb vonásokban különbözik kora prózairodalmától. Gárdonyi csak kevés művében bizonyul elbeszélő-mesélőnek, legalábbis abban az értelemben, ahogyan e megjelölést Jókaira vagy Mikszáthra alkalmazhatjuk. Nem nevezhető anekdotikus realizmusnak az ő ábrázolási módja, még kevésbé szatirikusnak, de nem is kapcsolódik a realista próza nem anekdotikus útjához, a Tolnaiékéhoz sem, s nem is válik kritikai realistává. Gárdonyi sokféle ellentmondását még időben sem lehet egymástól megnyugtatóan elhatárolni, mert egyik vagy másik jellemzője korai műveiben éppen úgy megtalálható, mint a későbbiekben. (Meg kell azonban jegyezni, hogy egyik vagy másik elem túlsúlya írói útjának egy-egy szakaszához rögzíthető.) Mindez arra hívja fel figyelmünket, hogy Gárdonyi munkásságát egy *korváltás* tüneteként fogjuk fel, amelyben az elemek egy része még a múlthoz kötődik, de sok tekintetben már elút attól, más eszmények jelentkeznek benne.

2.

Sok vita folyt az utóbbi időben a realizmus kérdéséről, egyelőre nem sok kilátás mutatkozik azonban arra vonatkozóan, hogy hamarosan és megnyugtatóan lezárul ez az ügy. Míg sem tisztázott, hogy történelmi kategória, világnézet vagy írói módszer, esetleg esztétikai

nézet-e tulajdonképpen a realizmus; s ezeken belül: mely időszakok jellemzője, s mik az eszközei stb. Mindezek ellenére nem hisszük, hogy a XIX. század második fele magyar irodalmának realista tendenciáit tagadásba lehetne venni. Fennáll ez akkor is, ha még oly nagyok is az ellentmondások.

Jókai a maga művészetét éppen úgy realistának tartotta, mint például Tolnai, s mindketten élesen elhatárolták magukat az életet nyersen ábrázoló naturalizmustól, amelyet pedig akkor életanaga miatt a realizmussal azonosítottak. Mindez — ha meggondolkoztató is számunkra — nem járhat azzal a következtetéssel, hogy elveszük a realizmus kategóriájának fogalmát, mert annak megvalósítására határozott igényt és törekvést találunk e korbéli irodalmunkban. Ez tisztán láthatóan a társadalmi mozgás *ábrázolását* jelenti, tehát olyan irányzatot, amely elsősorban a *külső viszonyok* bemutatását tűzi ki célul, s csak ezen keresztül, másodsorban nyilvánul meg az író énje, a művészi lepel mögé bújva. Igaz, ez a külső világ ábrázolása is sok lírai elemet hordoz magában, az objektívnek tetsző bemutatás mögött gyakran ott érezni a lírai felhangokat, de ez sem változtat azon, hogy az egyéni túlfekvő valóság, egyszóval a realitás kér helyet ezekben az írásokban.

Ne boncolgassuk most annak okait, hogy miért változik meg rövidesen az ábrázolás iránya. Lehetetlen ugyanis észre nem vennünk, hogy körülbelül a nyolcvanas évek táján és még inkább a századforduló idején olyan alkotások jönnek létre, amelyeknek már nem céljuk a külvilág festése, csupán alkotójuk önmaga kifejezése. E művek írói a külvilágot csak eszköznek tartják bensőjük kifejezésére, céljuk önmaguk kivetítése.

Tiszta formáival e törekvésnek a XIX. század második felében nemigen találkozunk, csak átmeneti változataival, s inkább a költészetben, mint prózairodalmunkban. Itt elsősorban Vajda költészetének egyes darabjaira kell gondolnunk, amelyekben szinte lépésről lépésre nyomon követhető, hogyan veszt erejéből a külső történet — s ezzel együtt a képek jelentősége miként alakul át szinte kizárólagosan a költő én-kifejezőjévé.

Valami ilyesmit kell gyanítanunk Gárdonyi munkásságának tetemes részében is. Nála még inkább szétválasztható a kettős tendencia, a hagyományokhoz húzó külvilági ábrázolás s az önmaga kétségeinek kifejezésére törekvés. Ennek az átmenetnek ő az egyik legpregnánssabb alakja.

Az a tény, hogy Gárdonyi munkásságának első felében inkább az ábrázoló, s másik részében túlnyomóan az utóbbi tendenciát látjuk érvényesülni, arra a következtetésre vezet, hogy életének egy szakaszán beállott változás hatásáról van szó, e tendenciák tehát időben élesen elválaszthatók egymástól. Úgy tűnik ez, mintha a váltásnak fő oka a magánybavonulás, a „remete” élet lenne. A kérdés valójában nem ilyen egyszerű, mert a befeléfordulása már jóval egri éve előtt jelentkezik, és a külső ábrázolásra törekvést még később is megtaláljuk nála. Az okokat mélyebben kell keresnünk.

3.

Minden bizonnyal nagy szerepe van egy emberi — még inkább egy írói — sors alakulásában annak, hogy valaki biológiai alkatában mit hordoz magában, de kétségtelen az is, hogy e tulajdonságok csak a nekik kedvező körülmények között fejlődnek ki, lesznek latens tulajdonságokból dominánssokká; és fordítva: tompulhatnak, csökevényesedhetnek a körülmények hatása alatt a domináns tulajdonságok. Jóllehet ez átalakulásban közrejátszik az életkor is, de döntő szerepük mégis az objektív viszonyoknak van. Az említett tényezők egyikére sem lehet határozottan rámondani, hogy egyedüli eldöntői az egyéniség kialakulásának, végső soron nyilván ezek együttes szövevényéből születik az egész ember.

Ezt az elvet kívánjuk érvényesíteni akkor, amikor Gárdonyi emberi és írói magatartásának alapvető vonásait kíséreljük meg felvázolni.

Ami Gárdonyi egész munkásságából, alkotásának minden darabjából kiáramlik — s talán legfőbb értékét adja —, az tiszta embersége. Nem találunk példát arra, hogy egyszer is könnyen venné bármilyen kis élet sorsát, hogy ne tartaná azt a legfontosabbnak, hogy egyszer is cinikus lenne bárkinek vagy bárminék az életével szemben, hogy értelmetlennek vagy céltalannak tartaná a vele való törődést. Ez a humanitás, a „jó” emberség készíteti őt arra, hogy figyelme a mikrokozmoszig kiterjedjen.

Mindez egyben azt is jelenti, hogy műveinek tárgya sokszor tűnik kicsinyesnek, a nagyobb közösség szempontjából jelentéktelennek, s ennek megfelelően a műforma leggyakrabban a kisepika, a sajátos Gárdonyi-novella.

Az érzelmi alapú szemléletet Gárdonyi hozhatta a családi körből, de táptalaját az a környezet nyújtotta, amelybe mint fiatal tanító belekerült. Hozzá kell tennünk, hogy ehhez az alaprétteghez nemsokára sok tudatos elem is járult. Azzal az ellentmondásos helyzettel állunk ugyanis szemben, hogy Gárdonyi világnézetének több vonása a társadalom kényszerítő nyomására igen korán kialakult, de véglegesen sohase szilárdult meg, talán éppen azért, mert egészen fiatalon kényszerült feleletet adni nem egy egész életére kiható kérdésre.

Kora ifjúságától élete deléig küzdött a szegénységgel, de nem adta meg magát, fő törekvésévé vált, hogy kiemelkedjék a nyomorból s ezzel együtt az ismeretlenségből is. Tudatosan, önmagát formáló igénnyel kezd hozzá még preparandista korában elvei megvalósításához, szigorú életszabályokat állít maga elé, amelyeket Franklin Benjámín pályájából von le. Pedáns, önmagához szigorú, következetes, távol áll tőle minden könnyelműség, inkább aszketizmusra hajlamos, mint az élet élvezésére. Ezek jellemének fő vonásai, s ebből ered módszeressége és rendszeressége, amely erénye lehet ugyan az embernek, de nem mindenkor válik javára az alkotónak, a művésznek.

Gárdonyi írásain gyakran érezzük a művészi könnyedség hiányát, valami szögleteesség, tudálékosság ott kísért művei java részében. Ezt nyilván az segítette elő, hogy már mint fiatal tanító is valóban ő volt a faluban s vidékén az egyetlen tanult ember, aki életcéljának tekintette a nép felvilágosítását, tanítását, s eme tulajdonsága, a didaktikusság nem egy művére is rányomja bélyegét. Mindez még azzal is tetéződik, hogy azok az ismeretek, amelyeket a tanítóképzőben szerezhetett abban az időben, elégségesek lehettek ugyan az alapfokú ismeretek tanításához, de bizonyára kevesek egy magasabb, egy írói szintű hatáshoz. Igaz, hogy Gárdonyinak életelvei közé tartozott a folytonos önképzés, de ez, különösen pályája elején, szinte a lehetetlenséggel volt határos, s később ha bővültek is ismeretei, a sok visszahúzó erővel szemben rendszertelen ismeretanyagát nem tudja egységes világgépbe foglalni. Nyilván ebből is származik, hogy bár sok — kortársaiénál frissebb — ismeretanyaggal rendelkezik, s érdeklődése igen széles körű, mégsem tud mindenkor helyesen dönteni, értékelni, sokszor jelentéktelen dolgok iránt lelkesedik, kuriózumok kötik le figyelmét, különös ötletek foglalkoztatják, amelyekből nem nő ki egy szélesebb közösség érdekeit szolgáló, valóban jelentős, megvalósításra érdemes gondolat, csupán elszórt ötletek maradnak. Ezek együttesen keltik munkásságának bizonyos kis kaliberű, provinciális érdekeltégi színezetét. Úgy tűnik, mintha nem foglalkoztatnák őt elég mélyen az egész nemzet sorsára kiható nagy kérdések.

A fentiekből adódik, hogy Gárdonyinak nincs egy átfogó, a kor problémáira választ adó elképzelése, olyan saját világgépe, amelyért következetesen küzdött volna egész életén át, ezért sok pályáján az ingadozás, a törés. Az ő ereje még arra is kevés, hogy kitartóan harcoljon a felismert rossz ellen, hogy gúnnyal csipkedjen vagy szatírával ostorozzon. Annnyira azonban mindenkor elégséges világnézete, hogy az elnyomottak, a kicsinyek mellé álljon.

Anyagi kiszolgáltatottságából, hányatott életéből nem látszott hamarjában semmi kivezető út. A nincstelen fiatalembernek egyetlen tőkéje volt csupán: természetes esze, neki azzal kellett élnie. Ez egybeesett belső sugallatával is: írói hírnévről álmodozott, ezen a téren kívánt érvényesülni. Mivel olyan eszméket nem tudott hirdetni, amelyek magára vonták volna a közfigyelmet, megfordította a dolgot, s maga figyelte meg a közönség igényeit.

Rájött, hogy a humorral, kuriózumokkal meg lehet szerezni az olvasók érdeklődését, s szinte első soraitól kezdve a humorra törekvés jellemzi írói indulását. Ezzel tagadhatatlanul kiszolgálója lett a széles közönség alacsonyabb szintű ízlésének, de elérte célját: ismertté lett. Sőt ez az út vált idővel függetlenségének anyagi bázisává is, s még beérkezett író korában is írt könnyedebb műveket, hogy gyorsabban szerezhesen pénzt.

Gárdonyinak eléggé hiányos életrajzából is kitérünk annyi, hogy szerencsétlen házasságának is anyagi kiszolgáltatottsága az egyik oka. Ezzel kapcsolatosan mutatkozott meg azután nyilvánvalóan, hogy mennyire elégtelen világnézete egy nagyobb válság leküzdésére. Egész életre szóló sebet kapott ekkor, s haláláig kereste a megoldást. A legkülönfélébb elméletekhez menekült, és sokszor — úgy tetszik — önmagát kívánta meggyőzni magyarázataival. De emberi fegyvelmezetttségét, keménységét jellemzi, hogy sohasem állította pellengérré családi életét, azt még akkor is szentnek tartotta, amikor a házasság intézményének „szentségét” már régen tagadta. Magas erkölcsi felfogását tükrözi, hogy az igaz emberi kapcsolatra építi a házasságot, amely nem az egyház áldásán áll vagy bukik, hanem a természetes emberi kapcsolatokon. Ez kései munkáinak leggyakoribb problémája. Ezzel ő is a sokat vitatott polgári házasság mellett szólott.

Gárdonyi szemléletére nagymértékben hatottak a kor — polgári szemüvegén keresztül behatoló — természettudományos, sőt materialista elvei is, amelyekhez még későbbben a keleti vallásbölcseletek különböző ágai is hozzájárultak, s amelyek még okkultista tanokkal is keveredve egy egészen sajátos Gárdonyi-filozófiát alakítottak ki. Ebben elsődlegeseeknek az egyszerű, a természet rendje által megszabott életrendnek jut a főszerep, a természet törvényei uralkodnak a mesterséges életelvekkel szemben. Ez az elképzelés sajátos erkölcsi felfogást szül, amely szerint az utóbbiak megsértése az előbbieik érdekében nem ítéhető el. Gárdonyi műveinek nyelvére lefordítva: két igaz ember szerelme, ha társadalmi akadályok miatt nem teljesebben be, a tiszta érzelmek feljogosítják őket arra, hogy — házasságtörés nélkül — akkor is szeressék egymást, ha már mással kényszerültek házasságra lépni.

Gárdonyi lelkeinek állandó nyugtalansága, belső vívódása készítette arra, hogy magyarázatot keressen saját szomorú életpasztalataira, de az már bizonyos sematikus gondolkodásra vall, hogy az élet bonyolult szövevényét egyszerű képletekbe szeretné foglalni, egyszerű választ kíván adni a férj—feleség-kapcsolatra. Végül soron ez a kérdés az „örök” férfi—nő-viszonyra redukálódik nála, teleshöve a legképtelenebb „filozófiai” elvekkel, amelyben a természetes kapcsolatoktól a reinkarnációs karma-tanig számtalan spekulatív elem megtalálható.

E sajátos filozófiával átszótt írások jelentékeny hányadát alkotják Gárdonyi munkásságának, s igen jellemző színfoltja művészetének. E művek azonban nem egyöntetűek. Egy-némelyikén a személyes élményelemeknek tetsző anyagon keresztül átizzik az író őszinte vergődése, s ezek közvetlen hatást tudnak kiváltani az olvasóban. A művek egy másik részében azonban nem ilyen egyszerű a helyzet, mert a filozófia, amelyben magyarázatot keres kérdéseire, oly erősen fonja át az egész írást, amelyen keresztül már nehezebb meglátni az író kínzó kérdést. A filozófiai elem nem emeli ki ugyan a mű megírásra készítő problémáját, de nem is takarja azt annyira el, hogy még így is ne tenne hatást az olvasóra. Az eleven kérdés őszintesége és a tézisjelleg együttesen érzik e sajátos Gárdonyi-regénytípuson.

Irodalomtörténetírásunk kételkedéssel vizsgálja ezeket a Gárdonyi-műveket, az előbbiektől nem tagad meg ugyan némi művészi értéket, de nemigen bocsátkozik taglalásukba; az utóbbiakat pedig csaknem sommásan elítéli, mint Gárdonyi eltévelyedésének termékeit, pedig — a kétségtelen „tévlyegése” ellenére is — a megragadó emberi vergődés érzik ki belőlük.

Természetesen a tartalmi elemek változásával karöltve formai módosulások járnak együtt, amelyek erősen megváltoztatják az eddigi regénykereteket. Nincs jogunk egy eleve kialakított irodalmi nézőpontból elítélni e műveket, mert nem a megszokott, a láttató eszközökkel dolgozik, mert nem a külső világ képét kívánja megrajzolni, hanem éppen fordítva, a

külső világ képeit csak eszközként használja fel saját érzelmeinek-gondolatainak a kivetítésére. Különben itt még az átmeneti jelleg az uralkodó, amikor a külső történet nem veszi el teljesen jelentőségét, megáll a maga lábán is, de már nem ez az elsődleges, nem önmagáért van, csak az író belső világában lezajló érzéshullámzások kifejező eszköze.

Ez sok mindent megmagyaráz más szempontból is: ezért olyan szegényes e regények cselekménye, olyan körbekerengőnek tűnő, s leggyakrabban nem végsattanós, de mindenkor átlátszó, tiszta. A regényeknek ez a vonása, hozzávéve a sajátságos Gárdonyi-stílust is, valahogy nem áll egészen összhangban — legalábbis látszólag. Azt a belső fluktuálást, amely az íróban lejátszódik, a kiegyensúlyozott, nyugodt, rövid mondatokra szabdalt, kopogós ritmusú nyelv nem látszik követni. A stílus áttetszősége mintha nem adná vissza ezt a hullámzást. Jól szemügyre véve azonban, rájövünk arra, hogy ez a szinte kimért, stilizált nyelv sok feszültséget, telítettséget rejt magában. Ebben is féltőn áll Gárdonyi a hagyományos nép-nemzeti és a modern, dísztelen kifejezések között.

4.

Gyakorlati vizsgálódásunkat a *Cypriánnal* (1888) kell kezdenünk. Ezt a kisregényt csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta az irodalomtörténet, pedig két szempontból is érdemes figyelmet szentelnünk e kevésbé ismert műnek. Először azért, mert Gárdonyinak ez az első olyan regénye, amely a kezdeti semmitmondások után már komoly problémával igyekszik megküzdeni. Másrészt: kiténik e műből, hogy Gárdonyi már pályája elején, realista igényű alkotásait megelőzve, saját belső világa kifejezésének útját keresi.

E regény megírásában minden valószínűség szerint közrejátszott Gárdonyinak három évvel előbb megkötött s szerencsétlenül alakult házassága is, de nem egy — való világot jellemző — történetet mond el annak bemutatására, hanem két vergődő ember lelki küzdelmét. A hangsúly a lelkiismeret harcának festésére esik.

A kisregény tágabb értelmű kérdése a hivatás és a szerelem összeütközése, közelebről a papi hivatás és a természetes emberi érzelmek drámai küzdelme — azzal a konklúzióval, hogy az élet győzedelmeskedik rajtunk, de aki ezzel együtt megtagadja hivatását, annak életével kell ezért fizetnie. Ez általánosnak rajzolt gondolat mögött már fellelhető Gárdonyinak az a későbbiek során tisztábban kivethető kérdésfeltevése: milyen azoknak az élete, akiknek eleve nem szabad földi szerelemmel közeledniük egymáshoz.

A regény magán viseli a fiatal, kezdő író nem egy erényét és hibáját egyaránt. Jól koncentrált, mindössze 3—4 szereplőre épített cselekménysor az egész regény, amely jó fokozatokon át halad a biztos tragédia felé. Maga az eseménysor nem kíván a külső világ bemutatása lenni, abból csak azt és annyit vesz át, amennyi a vívódó Cyprián átalakulásának rajzához szükséges. Jóllehet a regényen erősen érzik Jókai romantikus fantáziájának nyoma is, mégis ez nem nő a mű belső mondanivalója fölé, megmarad eszköz jellegűnek. A romantikus behatás, amely itt az ifjú tüzzel jár együtt, inkább a részletekben mutatkozik meg, mintsem az egészben. A kisregény tiszta vonalvezetése, a határozott célratörés és az események puritán elmondása, a cél szolgálatába állítása mutatja a hagyományos ábrázolástól való eltávolodást, de több elemében még magán viseli a szokásos jegyeket.

Mindenekelőtt az említett Jókai-ösztönzés a legfelismerhetőbb a regényen. Ez nemcsak az említett nagy jelenetekre vonatkozik, hanem a kihegyezett, végsattanós szerkezeti megoldásokra is; nem is említve azt, hogy ez a befejezés még új elemeket is tartalmaz. A cselekmény során nemigen lehetett arra következtetni, ami az utolsó sorokból kiderül, hogy Benedek páter nemcsak rendtársa Cypriánnak, hanem természetes apja is. Ezzel nyer értelmet egy sor, eddig figyelemre alig méltatott körülmény, s így válik a befejezés kettős tragédiává.

Nem tud azonban teljesen elszakadni Gárdonyi az ábrázolás szokásos módszereitől sem, a IX. és X. fejezetben (inkább jelenetet kellene mondanunk) a konkrét világot leplezi le; ha sematikusan is, de képet nyújt a haute volée életformáról, a korabeli erkölcsökről.

Mindent egybevéve, Gárdonyinak ez az ifjúkori kisregénye azt jelzi, hogy az írónak nem a kor, a társadalom problémáinak feszegetése az elsődleges célja, hanem az ember belső vívódásának festése, bár eszközeiben nem képes elszakadni a hagyományos ábrázoló módoktól. E keverékforma ellenére a mű megragadó hatását, belőle valóságos küzdelem, emberi sors-tragédia szele csap ki, mely értékessé teszi számunkra a kisregényt.

Gárdonyi pályájának következő szakaszában megszakad ez a regénytípus, de a lélektaniség elsődlegessége a külső világ bemutatása ellenében — a minden tekintetben kiemelkedő *Egri csillagok* (1899) kivéve — más műveiben is érvényesül. Az igazán új típusú regénnyel ismét 1901-ben, *A láthatatlan emberben* találkozunk.

Gárdonyi regényének címe valójában így volna helyes: Az ember láthatatlan. Ami belőle látszik, az csak a külseje, de hogy tetteit tulajdonképpen mi irányítja, az mások számára kideríthetetlen titok. Ezt a tételt kívánja a mű igazolni.

Irodalomtörténetírásunk úgy tárgyalja Gárdonyi e regényét, mint amely a már egrí magányába vonult „remete” írónak a való élettől elfordult alkotása. Ha e felfogásnak igazságát nem vonjuk is kétségbe, mégis más oldalról is megkíséreljük a regény megközelítését. A mű hatása alól nem vonhatja ki magát egyetlen olvasó sem, noha belőle nem kapunk feleletet olyan társadalmi kérdésekre, amelyek bennünket érintenének. Gárdonyi e műve az egyik példa arra, hogy nem minden esetben egyedül a közvetlen társadalmi mondanivaló adja meg egy alkotás értékét. Vajon min nyugszik ez esetben a regény hatásának titka? Végső soron az emberi élet tragédiája ragad meg bennünket, azért tudjuk érdeklődni egy élet belső (és külső) alakulásának fázisait.

Nyilvánvaló, hogy a történelmi háttér csak keretül szolgál a középpontban álló Zéta hősi gesztusú, önfeláldozó szerelmének kifejezésére. Az ő lelkülete — különösen azokkal a finom árnyalatokkal, ahogyan Gárdonyi jellemzi — nem a hun vagy a görög hatalom fénykorának jellegzetessége, hanem a mai, a modern emberé. Ez első pillantásra ellentétnek tűnik, de csak addig, míg tudomásul nem vesszük, hogy itt sem az ábrázolást tekinti elsődrendű feladatának az író, hanem egy érzelmi állapot festését. Gárdonyi azonban itt sem szakítja el egymástól a két elemet, mindkettőnek van egymásra vonatkoztatva is szerepe, de önmagukban is megállnak.

Bármennyire is a szerelem érzését állítja középpontba a regény, a történelem valószínűségét nem kívánja tagadni, sőt igazolásul használja fel állításához. Bármennyire érzelmeik hatása alatt is állnak alakjai, egy bizonyos határon túl nem léphetnek ki társadalmilag meghatározott kereteikből. Azt maga szabhatja meg Zéta, hogy görög vagy hun módra kíván-e élni, eddig a pontig rendelkezik önmagával, de azután már számára is adottak a viszonyok, amelyeknek alá kell rendelnie magát. Gárdonyi ezt a viszonyt erősen hangsúlyozza is, mert a továbbiak során nem válik ez a szerelem önmérsztő sápadozássá, pusztá sóhajtozássá. Zéta — a lehetőségek igénybevételével — társadalmilag is jelentős munkát végez, nagyon is aktív szerepre tör. Nem billen tehát a regény súlypontja a magánéleti vonatkozások kizárólagos festésére sem, jöllehet egy pillanatra sem felejtheti el az olvasó, hogy olthatatlan nagy tűz lángol Zétában.

Ugyanez áll a többi — szintén szenvedélyektől űzött, kisebb-nagyobb — alakjaira is, akik a maguk helyén, a maguk módján végzik munkájukat. Nem a tétlenné bénító érzés elhatalmasodásának regénye *A láthatatlan ember*, benne a szerelem inkább felhajtó erőként elevenedik meg. Így kapcsolódik egybe a belső és a külső világ képe e műben.

A regény epikus folyása; a hosszú leírások, felsorolások melletti elidőzés, a cselekmény menetét feltartó közbeszúrások eléggé hangsúlyozzák az élet általános érvényű törvényszerűségét, amely alól az egyén nem vonhatja ki magát. Mindez nem jelenti azt, hogy hatás-

talanná válik, elvesz az egyén szenvedélyének a jelentősége, sőt éppen az ismert körülmények vállalása mellett tűnik ki az egyének nagysága. Megragad bennünket az emberi érzésnek ez a magasfokú intenzitása, a szenvedély hatalma. Hogy Zéta rabszolgának adja el önmagát, csakhogy szerelmese közelében maradhasson, hogy Emőke önként megy a halálba szerelme után, ez nem mindennapi lelkek tulajdonsága.

Gárdonyi lélekábrázoló szándékát igazolja a regény drámai változata is. A színpadon nehéz lenne a történelmi kor levegőjét, az életformát meggyőzően érzékeltetni, azért itt szinte kizárólagosan a szerelmi négyesög került a középpontba. A *láthatatlan ember* azonban még mindig átmeneti jelleget mutat, a lélek rugóit boncolgatja ugyan elsősorban a szerző, de nem mond le a külső események jelentős mértékű ábrázolásáról sem.

Kétségtelen, hogy Gárdonyi életének utolsó szakaszában (1902—1922) egyre inkább előtérbe nyomulnak a magánéleti kérdések. A java férfikorán túl levő írón egyre erősebben érződik az elzárkózottság, a társatlanság hatása. Minden jelentősebb művében egy boldogabb élet utáni vágyakozás hangjai csendülnek ki. Hiába igyekszik írásainak a megtörtént hitelesség látszatát adni, azok anyagát újsághírekből, szóbeszédből stb. összeállítani, áttörnek rajtuk az öt gyötrő kérdések, elsősorban a boldogtalan házasság, a szerelem problémája. Csaknem minden művében rábukkanhatunk valami önéletrajzi vonatkozásra is. A kérdésre adott válaszai azonban egyre inkább távolodnak a reális lehetőségektől, egyre inkább spekulatívabbak lesznek, s ennek kapcsán a külső ábrázolás egyre inkább veszít jelentőségéből, most már filozófáló okoskodások is benyomulnak az érzelmek alakulásának festése mellé.

Az egyik szélsőséges példa erre *Az a Hatalmas Harmadik* (1902) c. regény. A mű alap gondolatát az a bizarr ötlet adja, mely Schopenhauerből kiindulva azt vallja, hogy a szerelem ellen hiábavaló minden védekezés, mert abban a megszületendő élet — Gárdonyi „Hatalmas Harmadik”-ja — követeli a maga jogát. Azt hirdeti ez a mű, hogy a természetes emberi vonzalom lehet csak a családi élet igazi alapja, nem az emberkitalálta házassági formula. Ezt vallják és vállalják alakjai is a társadalmi morállal szemben, s az emberi törvényekkel szemben is együtt élnek, de már azt nem merik vállalni, hogy éljék is a házasetet, mert akkor a megszületendő „Harmadiknak” nem tudnak nevet adni.

Ellentmondásos megoldás ez, mert aki kész az előítéletek legyőzésére az egyik oldalon, az vállalhatná a másik vonatkozásban is, ha tisztának érzi életét a világi törvények ellenében is, az meri vállalni a megszületendő gyermek sorsát is. Így eltorzul a kiindulási alap, s valami aszketikus, távoli, földöntúli világban való kiegyenlítődére utal, amely már nem egyeztethető össze a természetes emberi érzélemmel.

Bár a fent mondottakat állítja a regény középpontjába az író, s nagy gondot fordít ennek igazolására, mégis nem ez az, ami elsősorban megfog bennünket, hanem a vergődő emberek, a két szerelmes küzdelme önmagával. A konfliktus nem vetődik ki a kívülvilágba, nem lesz belőle társadalmi összefüggés, hanem a lelkek mélyében zajlik le: lehet-e, szabad-e ennek az érzelmenk engedni. Az köti le érdeklődésünket, hogy miként végződik ez a küzdelem az önvilág és kívülvilág álerkölcisége között. Ezért kísérjük érdeklődéssel a különben nem túlságosan érdekes szerelmi történetet, s ezért nem elégíti ki a befeléjezés sem, mert a megoldás ez esetben felemás, csak félig győz az egyén, de véglegesen nem mer még szakítani a megszokással. Így, a belső küzdelmen keresztül kapcsolódik össze a két világ.

A szerelem apró mozzanatainak bemutatásával mintha az ellenkező végletbe lendülne át az író, végeleáthatatlanul nyújtja a cselekményt, nem bánik oly szűkmarkúan a mesebonyolítással, mint említett műveiben. Ez azonban nem öncélú, nem az események külső menete a lényeges, nem ennek hitelességét akarja velünk elfogadtatni a szerző, hanem a mögöttük levő lélektani mozzanatokra irányítja figyelmünket.

Még jellemzőbb a közönségi szempontból jelentéktelen apró mozzanatoknak szinte vég nélküli sorozásából álló *Ábel és Eszter* (1907) c. regény. Ez az eseménysor szinte kizárólag azt van hivatva érzékeltetni, hogy igazi szerelem csak egy van, s hogy az örök. Gördithet az

elé a társadalom bármilyen akadályt, a szerelem szerelem marad mindig, ha nem teljesezhet is be, küzdhetnek ellene „ésszel” még a szenvedő felek is, nincs orvosság ellene.

A regény apró eseményeinek sora, a mozdulatlansággal, a változás nélküliséggel ér fel, s olykor már bosszantja is az olvasót; ennek az árnyalati mozgásnak csak szerelmesek lelkületére vetítve van értelme. Onnan kezdve figyeljük érdekléssel szenvedéseiket, amikor magunk is rájövünk, mily tehetetlenül vergődnek érzéseik hálójában, s a továbbiakban már az érdekel bennünket, hogyan sikerül kitörniök abból, vagy hogyan pusztulnak el. Magunk is követjük az frót az érzelmek belső régióiba, s hajlandók vagyunk megfeledkezni a külső világról.

A sokat hangoztatott belső folyamatok kivetítésével kapcsolatosan meg kell jegyeznünk, hogy Gárdonyi nem válik egyoldalúvá, nem esik a lélekboncolás túlzásaiba.

A környezetnek és időpontnak e regényekben sokszor semmi jelentőségük sincs a történet menetében, több Gárdonyi mű nincs is konkrét helyhez vagy időhöz kötve, s bátran játszódhatnak a világ bármely táján és bármely időben. E konkrétság hiánya kelti azt a benyomást, mintha Gárdonyi „általános emberi” problémákkal foglalkoznék, holott nagyon is a való tapasztalataiból szövődött történetek még ezek is, ha nem él is az író a XIX. században szokásos realista eszközökkel.

Gárdonyi utolsó legnagyobb regényével, az *Isten rabjaival* (1908) kapcsolatban is felmerül a kérdés, hogy hova tartozik, milyen fajú regény. Általában a történeti regények közé sorolják, holott a szó valódi értelmében nem oda tartozik. Arra éppen Gárdonyi mutat példát az *Egri csillagokban*, hogy milyennek kell lenni a történelmi kor levegőjét is visszaadó, adataiban és eseményeiben is hiteles írásnak. Azok az általánosságok, amelyeket IV. Béla uralkodása idejéről közöl a regény, nem lehelnek történelmi légkört. Az időt átfogó nagy, az egész nemzetet érintő történeteket csak megtudjuk a regényből, de nem éljük át. Fel-feltűnnek a külvilág egyes alakjai, jelenetei, de ismereteink nem válnak egésszé.

Nyilvánvaló, hogy nem is ennek bemutatása volt Gárdonyi célja, hanem egy, a külső világtól elzárt, kolostori élet, és ennek az emberre tett hatása. Ezt elemzi, ezt mutatja be aprólékos gonddal, a szertartások mozzanataira is kiterjedő hűséggel. Mi indíthatta az írót ennek a tárgynak a felvetésére? Valóban egyedül a Margit-legenda? Ismerve az író eddigi problémáit, most is azt mondhatjuk, hogy erősen belejátszik ebbe egyéni életének kérdése is. A tárgy ilyen emberi oldalról történő megközelítése, a mardosó bizonytalanság, a kételkedés hat ránk meggyőző erővel; nem a kolostori élet önkínzó légköre, hanem annak értelmetlensége.

Jancsi fráter gyerekkorától felnőtt férfivá alakulásának kettős útja köt le bennünket. Az író ügyesen használja ki ezt a lehetőséget, olykor már-már azt hisszük, hogy most mindjárt valami nagy emberi igazságra döbben rá Jancsi, hiszen ő is csak ember, férfi, és földi szemmel is nézi a világot. Gárdonyi — ügyes fogással-e vagy költői invencióval? — tulajdonképpen megkerüli a kérdést, hiszen eleve nem lehet semmi több ártatlan rajongásnál Jancsi érzelve. Kétszeresen is biztosítja ezt Gárdonyi. Egyrészt meseivé teszi a történetet, a pörgyerek és a szépséges királyleány meséjévé, másrészt az apáca-főkötő, illetve a barátságolyan akadály, amelyet nem lehet legyőzni. De nem is ezt akarja Gárdonyi érzékeltetni, hanem megint valami olyat: azok is viselik a sorsukat, akik eleve reménytelen érzelmeket táplálnak magukban. De hogy ez mégsem az igazi élet, azt a kolostor lakóinak a történetével mutatja meg: azok lesznek az isten rabjai, akik valami ok miatt nem lehetnek az élet rabjaivá.

A regény megírása méltó Gárdonyi tollára. Jól felépített, külső körrel induló mű, amely a középpontban álló Margit alakja felé tart, majd onnan ismét kifelé hat. A centripetális és centrifugális erők e játéka nemcsak a regény szerkezeti felépítésében érvényesül, hanem az alakok — különösen Jancsi — megformálásában is. Ők is állandó küzdelemben állnak a külvilággal és önmagukkal. Egyébként ennek a regénynek a felépítése is messze elkerüli a romantikus mesebonyolítást, letisztult formájú mű, — kevés cselekménnyel, amelyet olykor hosszasan szakítanak meg a leírások.

Ugyanebben az esztendőben fogant Gárdonyinak utolsó regénye a *Bibi* is, noha jóval később (1922) jelent meg csak nyomtatásban. Ha *A láthatatlan emberben* vagy az *Isten rabjaiban* számon lehetett kérni a történelmi hűséget, a *Bibiben* egyenesen hibának lehet felelni, hogy a nagy világgégés, az első világháború borzalmaival ennyire elhanyagolja, hogy ennyire érzéketlen a nagy nemzeti katasztrófával szemben. A dolog azonban mégsem ilyen egyszerű. Számon kérni az írótól, hogy miről írjon, miről ne, mit állítson művének középpontjába, egyéni bajait vagy közéleti problémáit — kérdés: jogosult-e? Lehet rajta vitatkozni, de ez egy mű értékelését csak annyiban érintheti, amennyire a regényben egyáltalán szerepet kap. Annak megállapítására vagyunk csak jogosultak, hogy a kérdéses alkotás művészi hitelét megállapítsuk. És e tekintetben nem sok kifogást emelhetünk a *Bibi* ellen. Talán ilyen szorosan felépített fokozatokban egy helyen sem nyilvánul meg az emberi érzés alakulása, mint itt.

A regény egész folyama alatt érezzük, hogy itt a szerelem legmagasztosabb formájával találkozunk, amivel az alakok maguk sincsenek tisztában. Olykor-olykor megvillan előttük egy pillanatra, hogy érzéseik nem illenek bele az adott viszonyokba — a katolikus pap és keresztlánya kapcsolatába —, ilyenkor megriádnak, de sohasem néznek komolyan szembe ez érzellemmel, mindig csak visszatér életük a megszokott régi mederbe. Sokáig titok marad ez előttük, míg egy önfeledt csók után tudatára ébrednek vonzalmuk lényegének, s szakítaniuk kell. Ebből megint csak az az alapkérdés mered Gárdonyi elé: miért siránkozni a boldogtalanság miatt, hiszen vannak emberek, akiknek életéből eleve száműzött minden testi szerelem.

Ezen túlmenően azonban kiérzik a regényből az egyedül álló, a visszavonultságban élő ember szomorúsága, amely egyik oka annak, hogy egyáltalán a papi pályára kényszerült. Csak a regény vége felé figyelünk fel arra, hogy mennyit hangoztatta az író, mit jelent árvának lenni.

E regény cselekménye is szűk keretek között mozog, alig-alig lép ki a négy fal közül, nagyobb nekilendülések inkább csak elméletben, tervezetek és filozofálások formájában játszódnak le. Ebbe a zárt kisvilágba alig hatolnak be a külvilág eseményei. Ebben a keretben a magányos gondolatok és érzelmek, az ember belső világa az uralkodó.

5.

Nem ez az egyetlen vonás, amely Gárdonyi műveinek sorából kiütözközik, de ez az, amelyet leginkább ellentétben állónak érzünk a Gárdonyi-összkeppel. A hagyomány és modernség kettőssége az egyik legzavaróbb jegye munkásságának. Az első neveltetéséből, tanulmányaiból, irodalmi hatásokból származik, s ez találkozik a nép-nemzeti elvekkkel is, benne a századforduló önámító nacionalizmusa is fogódzót talál, s Gárdonyinak valóban népiességben fogant stílusa-nyelve, átlátszó szerkesztési elve, egyszerűsége sikerre viszik műveit. Ugyanakkor a távolabbi horizontra néző rétegek, vagy éppen a mi korunk is megtalálhatja benne az értékeket.

Írásainak másik nagy csoportját modern, tépelődő, önmésztő, kétségeit feltáró művei alkotják. A „modernség” ez esetben nem divat, nem hamis szenvelgés, hanem a kor meg nem értő, elidegenítő jellegének visszahatása. A „különc” Gárdonyi ebbe a társadalomba beilleszkedni nem tudó — és nem is akaró — ember önkizárása, — végső soron a fennálló rendtől elidegenedést jelez, bírálatot tartalmaz. Ezen a ponton találkozik bizonyos vonásokban Arany magatartásával, aki élete végéig idegenül érezte magát a városban, ideálja mindvégig a vidéki élet egyszerűsége maradt. Valami ehhez hasonló közvetett kapitalizmusellenesség munkál Gárdonyiban is. Arany esetében ez érthetőbb, mint nála; Aranynál ebben nem annyira az antikapitalizmust kell látnunk, mint inkább a rosszul megvalósult eszme miatti kiábrándultságot. Gárdonyi ha közvetlenül nem is élte át 48 hősi korszakát, annak büvkörében élt, ennek fénye ragyog vissza műveinek számos lapjáról.

A világtól elidegenedésének adja tanújelét nem egy költeményében Arany, de a magányba vonuló Gárdonyi már nem is igen tud mást adni szüntelen körbekerengő saját problémáinál. Olykor szinte teljesen megszűnik számára a külső világ, csak a maga fájdalma tölti el. Az ő útja a való világ és a belső élet határmezsgyéjén halad, azért van kettős arculata, azért átmeneti. Ez „átmenetiség” mélyebb rétegeibe is be kell hatolnunk, önfeltáró műveit is be kell vonnunk a részletesebb vizsgálatok körébe, hogy közülök azok, amelyek való értékeket tartalmaznak, ne vesszenek el irodalmunk egésze számára sem.

Irodalom

SCHÖPFLIN ALADÁR: Gárdonyi Géza. Írók, könyvek, emlékek. 1925. — KÉKY LAJOS: Gárdonyi Géza. Irodalomtörténeti Füzetek, 1926. 7. sz. — SÍK SÁNDOR: Gárdonyi. Ady. Prohászka. 1929. — FUTÓ JENŐ: Gárdonyi Géza. Hódmezővásárhely, 1930. — GÁRDONYI JÓZSEF: Az élő Gárdonyi. I—II. köt. 1934. A felszabadulás után 1947—48-ban a Vigiliában folyt vita Gárdonyi művészetéről. Monografikus igényű marxista tanulmány mindmáig nincs, e téren BÓKA LÁSZLÓ néhány könyv-előszava az egyetlen kezdeményezés; Bevezetés az Egri csillagok elé. Magyar Klasszikusok, 1951. Bevezetés A lámpához. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. Gárdonyi Géza versei. Magyar Helikon, 1958. Válogatás és előszó.

Gergely Gergely

RÉFLÉXIONS AU SUJET D'UNE ANALYSE D'UN TYPE DE ROMAN DE GÉZA GÁRDONYI

L'évaluation de l'oeuvre de Géza Gárdonyi est une dette de notre critique littéraire qui attend d'être réglée. Le changement d'époque se manifeste d'une façon très apparente dans l'oeuvre de cet écrivain distingué du tournant du siècle. Dans une partie de ces écrits il se montre fidèle aux traditions, tandis que dans d'autres il change de route et suit une voie toute nouvelle.

L'étude publiée à l'occasion du centenaire de la naissance de l'écrivain révèle un trait des romans de Gárdonyi négligé jusqu'à présent *l'analyse du monde intérieur*. Ce trait marque une partie considérable des écrits de Gárdonyi. En pénétrant derrière la façade de la description du monde extérieur on découvrira qu'elle ne sert à l'écrivain que de moyen pour exprimer ses luttes et souffrances, bref pour révéler son monde intime.

Dans la seconde partie de l'étude l'auteur examine tour à tour les romans et nouvelles qu'il juge être du type en question: *Cyprian*, le premier petit roman de Gárdonyi, puis *L'homme invisible*, *Ce puissant troisième*, *Abelet Esther*, *Les prisonniers de Dieu*, et *Bibi*, dont il donne des analyses détaillées. Finalement il indique les traits qui caractérisent la période «moderne» de Gárdonyi.

SZABÓ DEZSŐ IDEOLÓGIÁJÁNAK FORRÁSAI*

A különböző nemzetek történetében vissza-visszatérő jelenség egy-egy olyan alkotó, aki élete során a legnagyobb figyelmet — csodálatot és botránkozást — összpontosította magára, aki szinte minden kortársára hatással, vonzó vagy taszító hatással volt — s mégis, alig múlik el halála után néhány évtized, a következő generációk már több-kevesebb csodálkozással tudják csak regisztrálni ezt a jelenséget, de átérezni, sőt sokszor még értelmezni is nehezőkre esik.

Az ilyen típusú alkotók sorába tartozott Szabó Dezső. 1879-ben született, abban az évtizedben, amelyben a modern magyar irodalom legnagyobb alakjai — Ady Endre, Móricz Zsigmond — napvilágot láttak; mégis sohasem tartozott szervesen a század eleji haladó magyar irodalom, a Nyugat folyóirat táborába. Nehéz gyerekség, s az Eötvös Kollégiumban végzett rendkívül sikeres tanulmányok után egy éves ösztöndíjat kap Párizsba. Onnan visszajőve szakít indulásával, mely nagy reménnyel kecsegtetett, s egy-két maradandó eredményt már eddig is hozott: elégeti nyelvészeti céduláit és vidékre vonul tanárnak. Holmi vidéki lapokbeli csatározások után — melyekben szélsőséges antiszemitizmusával, liberalizmusellenességével, demokrácia-tagadásával hívta magára a figyelmet — egy tanáregyleti mozgalom viszi be nevét a nemzeti köztudatba: ő a legharcosabban forradalmár tanár, aki a felsőbbbséggel — minisztériummal és miniszterrel — szemben kiáll a tanárság anyagi és erkölcsi érdekeiért.

E tettének honoráriuma a minisztérium tartós üldözése, mely az ország egyik végéből a másikba dobálja szinte két évente — és a Nyugat táborának, Ady körének érdeklődése. Nagyon felkészült, új hangú és új szempontú irodalmi tanulmányokkal jelentkezett kezdetben a Nyugat hasábjain, majd hamarosan új hangú, egyéni stílusú elbeszéléstílékkel; szépprózájában az expresszionizmus első szálláscsinálója volt, elméleti írásaiban pedig egy új fajta esztétikai és politikai magatartás meghirdetője.

Ez a magatartás — mely kezdetben a magyar radikalizmus táborában hallathatta hangját — a radikálisokkal az első világháború alatt szakításra készíti; egyéni, végtelenségben is összefüggő és értelmes utat jár be, mely a forradalmak alatt a szélső kommunistaságból a szélső ellenforradalmiságba dobálja. Az ellenforradalom kezdeti korszakának eszmei vezére, prófétája lett, akinek gyűjtő hangú előadásai, szellemes és lázító cikkei éppúgy tömeghatást váltottak ki, mint nagy s az ellenforradalom hajnalán megjelenő regénye, *Az elsodort jalu*; a fiatalágnak ekkor nem volt körülrajongottabb és gyűlöltebb vezére, mint ő. Aztán az ellenforradalomból is kiábrándult, megcsömörlött tőle és szembefordult vele; többször próbálta végleg elhagyni az országot, de egy belső parancs mindig visszaszólította; többször megpróbálta felülmúlni *Az elsodort jalu* sikerét, de kudarcot félsikerre, tervet töredékre halmozott csak. Egyénileg fokozatosan és folyamatosan izolálódott a harmincas évek során, míg eszmái egyre jobban elterjedtek. Ebben saját írásai — publicisztikájának, politikai és művészeti pamflettjeinek szakadatlan sora — éppúgy részt vettek, mint volt és nem egyszer azóta vele szembe fordult tanítványai, akiknek gondolati kialakulására, szellemi magatartására kitörölhetetlen hatást tett.

* Egy sajtó alatt levő monográfia részlete

Így lehetett Szabó Dezsőből — akit önmagán kívül már életében is kevesen, csak legelvakultabb hívei tartottak a magyar irodalom, különösen a szépirodalom élvonalbeli alakjának — az egyik legnagyobb hatású magyar író; eszméi, gondolatvilága elsősorban tanítványain át máig élnek. Ezért nemcsak érdemes, de fontos is megpróbálni felkutatni azokat a forrásokat, amelyek formálódása idején gondolkozását megtermékenyítették, mert ezeken keresztül azokra az erőkre bukkanunk, amelyek már jóval a fasiszmus, illetve a náciizmus fellépte előtt ezek számára puhították Európa-szerte a talajt.¹

Azok az évek, amelyekben Szabó Dezső gondolatai kifermálódnak, e század első két évtizede, a progresszív és reakciós gondolkodás még soha nem volt méretű mérközésének az ideje: részben a kapitalista társadalom átfejlődése az imperializmus korszakába, részben a tudományos ismeretek hirtelen és minden irányú tizenkilencedik századvégi kiterjeszkedése az új szintézis igényét parancsolólag állította a gondolkodó fők elé; s a burzsoázia hanyatló periódusába lépésének jellemző jelensége, hogy úgyszólván mindazok, akik a polgári gondolkodás talajáról próbálják a világot és új jelenségeit értelmezni, a racionalizmussal, materializmussal és a dialektikával szembefordulva, az irracionalizmus és idealizmus „korszerű” formáival igyekeznek választ adni a kor és a társadalom kérdéseire. Nem véletlen, de rendkívül jellemző, hogy Szabó Dezső úgyszólván első pillanattól fogva elutasítja magától a materializmussal és dialektikát, s kezdettől fogva mindvégig azokkal az irracionalista filozófiai irányzatokkal tart eszmei és érzelmi rokonságot, amelyek ezekkel szemben harcosan lépnek fel — ha magukat, mint ez időben általánosan szokássá válik, éppen a materialista álláspont „megújításának” nevezik is.

Pestre kerülése után az első s legjelentősebb befolyás minden bizonnyal Auguste Comte és tanítványai pozitívizmusa volt. Nemcsak azért, mert ez volt a századvégi polgári gondolkodás egyik legjelentősebb és legnépszerűbb irányzata, amely Renan, Taine-en s a történeti és filológiai pozitívizmus iskoláján keresztül sokszorozta meg kisugárzását a század elején, hanem azért is, mert ekkor ez volt az uralkodó tudományos és filozófiai irányzat a francia egyetemi körökben s az École Normale Supérieure-ben is, melynek már ekkor is és mindvégig komoly befolyása volt a magyar Eötvös Kollégium tudományos és filozófiai állásfoglalásaira vagy divataira. Ehhez hozzátehető még, hogy filozófia-tanára, Alexander Bernát gondolati eklekticizmusa is leginkább a pozitívizmussal rokonszenvez és egyetemi irodalomtörténet-tanára, a korszak egyik legműveltebb és legnépszerűbb egyetemi előadója, Riedl Frigyes is a pozitívista iskola híve; szinte magától értendő, hogy a fiatal Szabó Dezső is a pozitívizmussal ismerkedik meg először és legbehatóbban.

S egyik korai tanulmányában már Comte-ot ismerteti: egy négy évvel korábban megjelent francia mű ürügyét felhasználva, a Huszadik Században 1913-ban kifejti *Auguste Comte esztétikai gondolatait*, illetve ezek alapján azt a meggyőződését, hogy Comte „a most alakuló új kor Szent Ágostonja”, hogy tőle tanulta az individualizmus megvetését, az anarchikus principium elutasítását, az erős szociális diszciplína követelését, mely az új kultúra termőtalaja lesz, s amelynek elsősorban „érzelmi, morális egységet, kell adnia a társadalomnak”. Tőle tanulja azt is, hogy az ő általa értelmezett forradalomnak a múlt, a tradícióra kell támaszkodnia; hogy az eljövendő kor példaképe a középkor katolikus eszméje.

Jellemző, hogy a Comte-i tanokból már ekkor is elsősorban a racionalizmussal szembe fordulókat emeli ki; így igen helyesli Comte vallásalapító próbálkozását, az „Emberiség vallását”, mint az egységet előmozdító és művészet-teremtő lehetőséget. Egyben már ekkor utal arra, hogy Comte esztétikai elveinek legjelentősebb továbbfejlesztője Guyau volt.

¹ Bár talán felesleges külön is kiemelni, de mégsem kerülhetem el annak leszögezését: korántsem tekintem fasisztáknak, vagy akár egészében, vagy zömében reakciósnak azokat a gondolkodókat és művészeket, akik a továbbiakban sorra kerülnek; elsősorban nem is róluk hanem hatásukról, s különösen egyik tanítványukra, Szabó Dezsőre tett hatásukról szólok.

Marie-Jean Guyau, e korán elhunyt, fiatal francia filozófus befolyásolta legmeghatározóbban Szabó Dezső esztétikai gondolkodását, elveit; lényegében az ő nézeteinek parafrázisa, valamelyest a magyar viszonyokra alkalmazása Szabó Dezsőnek két, 1912-ből való felszólalása illetve tanulmánya,² melyben a művészet és társadalom viszonyát vizsgálja. Guyau élete utolsó éveiben írott műveiben (1888-ban halt meg, harmincnégy éves korában) a pozitívizmus tételeit igyekezett a művészetre alkalmazni, ezt egységes esztétikai rendszerré kidolgozni. Egész filozófiai munkássága — mely a francia gondolkodás fejlődésében nem jelentéktelen — mintegy átmenetnek tekinthető a pozitívizmus és a Guyau-val egy időben, de tőle függetlenül működő Nietzsche filozófiája között; különösen etikájában, a tudattalan jelentőségének kiemelésében, vitalizmusra, aktivizmusra való hajlandóságukban rokonok.

M.-J. Guyau két fő esztétikai műve, a *L'art au point de vue sociologique* és a *Les problèmes de l'esthétique contemporaine* egyaránt — részben elméleti síkon, részben konkrét irodalmi példaanyag alapján — azt fejtegetik, hogy a művészi tevékenység szociális funkció, mert az esztétikai élvezet alapja a beleérzés. A művészetnek általában s az irodalomnak különösen szociális tartalma van, tehát a társadalom jelenlegi fejlődési fázisában vallás- és etika-pótló a feladata: épp ezért az író szerepe is mind jobban hasonul a papéhoz („les prêtres d'une religion sociale sans dogme”). Határozottan szembefordul Taine miliő-elméletével: a technika fejlődése következtében Guyau szerint már nem a környezet határozza meg a zsenit, hanem a zseni választja ki a neki szükséges miliőt, s kibontakozva a maga képére alakítja, új társadalmi miliőt teremt. Az igazi író nemcsak a valóságot írja le, hanem a vágyott társadalmat is, amelyet művével előkészíteni hivatott. Így viszonya a társadalomhoz három síkú: egyfelől az adott, valóságos társadalommal áll kapcsolatban, mely meghatározza és részben életre hívja a zsenit, másfelől az ideálisan átalakított társadalommal, melyet elképzelt, s mely lényegében spekuláció a lehetőségek felől, s harmadrenden az átalakuló, új társadalommal, melyet a zseni hívei teremtenek, akik az ő újítását utánozva valósítják meg azt. Ugyanakkor az író — vagy általában a zseni, a tehetség — születésében, meghatározásában a fajji elemet — melynek Taine nagy jelentőséget tulajdonít — jelentéktelennek, mert meghatározhatatlan és bizonytalan valaminek tekintti. Guyau szerint a tartalom és forma a művészetben nem választható el egymástól — éppen ezért határozottan elítéli a *l'art pour l'art* elméletét és gyakorlatát egyaránt. A realizmus mellett tör lándzsát, de a fikció létjogosultságát csak abban az esetben ismeri el, ha szimbolikus tartalmú; szembefordul a naturalizmussal, melyet legszívesebben csak trivializmusnak nevez, és elkerülésére ma már eléggé nevetségesnek ható tanácsokat is ad. A szépséget nem az egyszerűvel, hanem a leegyszerűsített összetettséggel (le complexe simplifié) azonosítja, és igen érdekesen és helyesen fejtegeti, hogy a leírás általában, s a tájleírás különösen csak a bele-vitt emberi tartalom következtében válik érdekessé.

E rendszerben materialista és idealista elemek keverednek; érthető, ha Szabó Dezsőre éppen egy ilyen keverékideológia tette a legerősebb hatást. Különösen hatott rá ez azért, mert egy nagy belső vágyának az elméleti megalapozását, összegezését lelhetette benne, ami Nietzsche nézeteivel is összevágott, illetve mintegy annak kiindulópontja volt: az irodalmi tevékenység önmagán túl mutató igazolását, az írónak pappá, vátesszé, prófétává emelését — illetve az erre való lehetőséget; amellet az a — minden értelmiségire, különösen íróra — vonzó koncepciót, mely még az enciklopedisták fegyvertárából került a pozitívizmuséba, hogy bár az anyagi tények a lelki jelenségek kiváltói, de „a lelki tények függetlenekké lehetnek anyagi okaiktól s új történelmi tényeket idézhetnek elő”.

Ezért halad *Az irodalom, mint társadalmi funkció* c. tanulmányában főként Guyau elméletének vonalán. Első mondatában elutasítja a történelmi materializmust, amelyet „épp oly tudományellenes vonásnak látunk, mint a történelmi idealizmust”. S miután Guyau

² Vité az irodalom és társadalom viszonyáról, HSz 1912. II. 317—9. és *Az irodalom, mint társadalmi funkció*, Ny. 1912. I. 755—763.

nézeteit parafrázálta az irodalom társadalmi funkció voltáról (mely az író és az olvasó kölcsönös beleérző, átélő képességén alapul s „mintegy magáragondolása, tudata a történelmi, társadalmi életnek”), társadalmi hatását kettősnek látja: egyfelől forradalmi, mert tudatosítja a hiányokat, felkelti az újra való vágyat; másfelől viszont konzervatív, mert a közönség ragaszkodik a már kialakult, elfogadott típusokhoz, s azok egy elmaradott tudatot állandósítanak, rögzítenek. Az utóbbi legjobb példáját éppen a magyar középosztály szerepében látja: elsősorban az irodalom tehet róla véleménye szerint, hogy a középosztály társadalmi tudata körülbelül ott áll a huszadik század első tizedében, ahol a múlt század harmincas éveinek francia burzsoájié.

A művészet társadalomba-gyökerezettségének műfaji következményei is vannak: „Csak az a műfaj adhat állandó becsű remeket, amelynek tárgyát élő gyökerek kötik a kor társadalmi életéhez.” Ezért reménytelen kísérlet a műballada, a modern eposz megteremtése, ezért virágzik a társadalmi regény, s ezért haldoklik a történelmi dráma és a regény. Az esztétikai hatás kérdésében élesen a kanti felfogással szemben foglal állást: „minél alacsonyabb fokán áll a műélvező a műveltségnek, esztétikai érzésében annál több a praktikum, a mű hatása annál inkább az élet, az átélt élet valóságait teszi ki.” S ettől a hatástól megkülönbözteti azt az intellektuális örömet, „midőn a mű külön esztétikai rá gondolással szerez élvezetet”. Mindezek alapján általánosságban megállapítja:

„Azt hiszem, csak az olyan irodalmi alkotásnak van gyökere az időben, melynél mind a három kérdésre: az egyéni, a speciálisan irodalmi és a szociális kérdésekre — találunk pozitív megállapításokat. Ez a három dolog az, ami az író művésszé, a művet művészetté, a művészetet életté: nélkülözhetetlen magasabb szociális életté teszi.”

Ez az álláspont nemcsak azért jelentős, mert a magyar esztétikai gondolkodásba új szint hozott; egy olyan árnyalatot, mely minden idealizmusa mellett is az érdeklődést az irodalmi alkotás társadalmi jelentőségére irányítja, ebből alkot ítéleti elvet; hanem azért is, mert az elmélet majd az író is a legerősebben befolyásolni fogja, ennek az elméletnek saját maga által interpretált normái szerint igyekszik kialakítani saját művészetét. Guyau tételeit szinte maradéktalanul megtaláljuk ezekben a tézisekben; de jellemző, hogy egyetlen tétel van, amelyről tudomást sem vesz: éppen az, amelyben Guyau Taine faji koncepciójával s a fajnak a művészetre gyakorolt hatásával szegül szembe. Ez már akkor sem illett bele a Guyau mellett Nietzsche felnövő s talán már Gobineaut is ismerő, Taine meg Barrès műveiben és gondolatkörében biztosan otthonos esztéta elképzeléseibe; s rövidesen ez lesz az a vonás, amelynek kidolgozásával „gazdagítja” — lényegében pozitivistá alapú — esztétikai koncepcióját.

Ez a pozitivistáktól kialakított esztétika különben jó példája annak is, hogy az idealizmus és a materializmus vegyítése feltétlenül az idealizmus erősödéséhez vezet. Értekezésében Szabó Dezső társadalmi okokra, mozgatókra vezeti vissza az irodalom fejlődésének, változásának indítékait; de mert a történelmi materializmust „tudományellenes elvonásként” elutasítja magától, s ezzel együtt elutasítja az osztályok, az osztályharc gondolatát és ennek a művészetekre tett befolyását is, ez a társadalmi indíték testetlenné válik, s lényegében metafizikussá lesz. Ez lépten-nyomon kiérzik tanulmányaiból (s éppen az osztályharc valóságának pótlására lesz szüksége egyre fokozottabb mértékben a faji mítosz „materiális” momentumára): sőt hamarosan arra is rákényszerül, hogy az igenelt társadalmi valóságot valami „általánosabbal”: a korszellemmel helyettesítse. A fiatal Zola c. tanulmányában így ír: „A testből-lélekből kinövő valóság pedig az, hogy csak a századok akarnak, az egyén már csak egy meginnervált gesztusa ennek az akaratnak. Itt is ismétlem, hogy a zseni az egyénnek lehető megszűnése. A zseni lényege éppen az, hogy majdnem minden egyénbe halótlól szabadon ezt az egyetemes akaratot engedti tetteibe magát át.”³

³ Ny. 1914. I. 433—437.

Itt látszik meg legvilágosabban, hogyan mehet át — szinte természetes és ösztönös módon — a pozitívizmus a szellemtörténetbe; hogyan lesz a materializmussal kacérkodó idealizmusból tiszta, metafizikus idealizmus; hogyan lesz a nem sokkal korábbi véleménye szerint még ösztönösen demokrata zseniből nem a nép, hanem a korszellem kifejezője — s ha a korszellem éppen antidemokratikus lenne, a zseninek is szükségképpen azzá kell válnia.

Guyau és Nietzsche körülbelül egyidőben éltek, s Nietzsche ismerte is Guyau műveit; bizonyos érintkezési pontok a kettő között világosan felismerhetők, csak míg Guyau a kollektívizmus irányában próbálta elmélete és esztétikája kereteit tágítani, Nietzsche az individualizmus irányában haladt tovább — egészen az abszurdumig.

Guyau mellett a pozitívizmusnak egyéni, ma már elméleteivel rendkívül furcsán ható szociológus-továbbfejlesztője: Gabriel Tarde is komoly befolyással lehetett rá. Ő maga egy helyütt említi, hogy Tarde-ről tanulmányt készül írni;⁴ ez valószínűleg sohasem készült el, de Tarde műveit minden bizonnyal alaposan ismerte.

Gabriel Tarde, aki 1904-ben halt meg mint az Institut de France nagyrabecsült tagja és a Collège de France ünnepelt tanára, ez idő tájt volt hírneve és sikere csúcspan; mint kriminológus kezdte, s valószínűleg ezen a téren volt a legjelentősebb a munkássága; a bűnözés szociológiája vezette át a szociológia általános vizsgálatához s Comte és Taine meg Spencer tanainak egyeztetésével, Hegel dialektikájának bizonyos elemeit felhasználva és Cournot valószínűség-számítási módszerének (melyet az társadalmi jelenségekre is megpróbált alkalmazni) részbeni felhasználásával alkotta meg a maga elméletét, melynek legalaposabb kifejtése a *Les lois de l'imitation* c. művében található. Nézeteinek sarokpontja — mint fő műve címe is mutatja — az utánzás gondolata: a civilizáció szerinte lényegében az utánzás eredménye, s a társadalmi mozgás alapja az egyéni invenció és a társadalmi imitáció dialektikája. A nagy egyéniség, a zseni az újító, akinek a felfedezését a minden újságra szomjas arisztokrácia teszi magáévá először, s onnan terjed el a szélesebb rétegekbe utánzás formájában.

Tarde nézeteinek egykorú nemzeti népszerűségére nemcsak Vámbéry Rusztem 1904-ben a Huszadik Század könyvtárában róla megjelent tanulmánya jellemző, de az a tény is, hogy azzal szinte egy időben már Amerikában is disszertációs téma;⁵ népszerűségéhez nyilván hozzájárult az is, hogy elmélete bizonyos pontokon érintkezik nemcsak Taine filozófiai műveivel, de William James pragmatizmusával is.

Szabó Dezső elsajátítási módszerére igen jellemző, hogy Tarde rendszeréből az alapvető elméletet minden bizonnyal elutasította magától, legalábbis írásaiban annak akár áttételes kifejtését sem találja; bár nem lehetetlen, hogy ezek az elvek működtek benne abban az időben, amikor közvetlen politikai hatást próbál elérni, s állandóan igyekszik olyan tábort maga köré toborozni, mely eszméit ismételve terjeszti el egyre szélesebb körökben. De kétségtelenül Tarde-től származik az a — gondolkodását mindvégig meghatározó — nézete, hogy az ember nemcsak társas, de „társult lény”, akit csak társadalmi összefüggésében lehet szemlélni, mert másképpen nem is jelenhet meg; tőle tanulja az erős szociális diszciplinának dogmáit a fejlődését csakúgy, mint az ellentétek azonosságának gondolatát, melyet — akárcsak Tarde — szofisztikusan is hajlandó vitáiban kihasználni.

De legnagyobb jelentőségű számára Tardenak az a nézete lehetett — mellyel Taine fajfogalmát fejlesztette tovább — hogy nem a faj teremti a maga civilizációját, hanem a zseni által megalkotott civilizáció teremti meg a faj sajátos arculatát, s így a különböző fajok együttesen munkálkodnak a végső társadalmi egység létrehozásán. S ezzel párhuzamosan az a tudományoknak tűnő nézete, hogy a társas állapot hasonlít a hipnózishoz, melyben az erős egyéniség, a vezér a hipnotizőr szerepét tölti be, így tehát a tömeg annyit ér, mint a vezére; Tarde tudatosíthatta benne a sajtó rendkívüli jelentőségét mint a nemzeti közvélemény formálóját

⁴ Spanyol dolgok, Ny. 1911. II. 949.

⁵ M. M. DAVIS JR.: Gabriel Tarde, An Essay in Sociological Theory, New York 1906.

s a publicisztika jelentőségét: az igazi jó publicisztika Tarde szerint rendkívül széles körben teszi lehetővé az azonos idejű utánzást s így a nemzeti, vagy faji azonosság kialakulását. S kétségtelenül Tarde adott elvi, eszmei tartalmat későbbi köz- és szépirói gyakorlatához azzal a véleményével, hogy az önisméltés, az egyetlen gondolat vagy művészi motívum fáradhatatlan újra-fogalmazása nemcsak az utánzás számára puhítja a talajt, de a szeretetnek is a legfőbb kifejezése.

Tarde-nak ezek a nézetei találtak minden bizonyonnyal rokonszenvező visszhangra Szabó Dezső elméjében, ezeket az elemeket tudta átvenni tőle s beleilleszteni a maga gondolkodásának építőkövei közé, mellyel éppen alaptendenciájában találkozott: akárcsak Guyau, Tarde is (s ebben mindketten rokonok Nietzschével) a környezet — vagy modernebb és pontosabb terminussal élve: a gazdasági és társadalmi meghatározó mozzanatok — alakító befolyásával szemben (amely a pozitívizmusnak ha sokszor külsőlegesen és mechanikusan felfogott és alkalmazott, de egyik legegészségesebb és legfejődőképesebb gondolata volt), az egyénnek az akarat és értelem által a környezetre gyakorolt alakító hatását emelik ki, tehát minden individualizmus-ellenes kitérésük ellenére lényegében az egyéniség szerepét helyezik a társadalmi mozzanatok és tényezők fölé.

Már eddig is lépten-nyomon Nietzsche nevébe ütköztünk. De nem is lehet másképp: a század elején bárhol fogjunk is hozzá az irodalom vizsgálatához, Nietzsche neve menthetetlenül előbukkan. Szabó Dezső vallomásából is tudjuk, milyen jelentőségű volt Nietzsche fiatalkori olvasmányai közt⁶ világnézete kialakulásának döntő periódusában; a Nietzsche-i individualista übermensch-teóriával a maga expresszív-lirikus módján elméletileg is megpróbál megküzdeni egyik írásában⁷. Mindebben megint nem áll egyedül: közismert, hogy Nietzsche, a századvégi irracionizmus és antidemokratizmus legmarkánsabb és gondolatilag is legigényesebb, a kifejezés művészi formájában is legnagyobb erejű képviselője, a századforduló táján Európa-szerte s a tízes évek elejére Magyarországon is divattá lett értelmiségi körökben; Gide-től D. H. Lawrence-en át Arcübasevig, d'Annunziótól Adyig szinte senki sincs, aki hatása alól ki tudta volna vonni magát, vagy vele kapcsolatosan ne kényszerült volna — legálább önmaga előtt — állást foglalni. S Nietzsche — mint már eddig is láthattuk, s a továbbiakban is látni fogjuk — nem volt az egyedüli, aki ebbe az irányba hatott.

A polgári értelmiségnek az a szinte töretlen lelkesedése, amely 1848-ig Európa-szerte fennen lobogott, s amely a francia forradalom eszméihez való feltétlen hűséget — ezen belül a rációhoz és a demokráciához való hűséget — jelentette, ettől kezdve lelohad, s a Commune ijedsége után sokfelé és széles körökben visszajára fordul. A proletariátus hatalmának ijesztő árnyéka borul a polgári demokratikus eszményekre, a racionalizmus egét pedig a megszülető és gyorsan izmosodó imperializmus irracionálisnak tetsző s polgári állásponttól csak irracionálisan magyarázható jelenségei sötétítik el az értelmiség előtt, mely ha szinte kizárólag polgári is, de egyaránt őrlődik a feltörő új osztály potenciális súlya és a hatalmában megszilárdult nagyburzsoázia nyomása alatt. Kevesen tudnak határozottan és nyíltan az egyik vagy a másik szolgálatába szegődni; az általános megoldás a kettő közötti ingadozás — a mindkettővel való szembefordulás. Ugyanakkor a természettudományok és a technika ugrásszerűen haladnak előre; a tudományos emélet és gyakorlat sorra döntőgeti mindazokat a tételeket, amelyek addig axióma-szerű örökérvénnyel látszottak bírni. S a társadalmi tudományok terén hasonló fejlődés megy végbe: a tények tudományos vizsgálata nemcsak a történelem, de a vallások s az erkölcs dogmáit is alapjaiban támadja meg, illetve relativizálja. Már ennek a kifejezése a pozitívizmus kétarcúsága is: egyfelől az adatok és kísérletek, a materiális tények fetiszizálása,

⁶ Kéziratos önéletrajzában számol be arról, hogy elsőéves egyetemista korában mily nagy hatással volt rá Nietzsche, akit többször is végigolvasott.

⁷ Morál, Ny, 1913. II. 289—291.

másfelől az állandó kacérkodás a metafizikával és irracionálissal: a mítosz felé fordulás és az új vallás keresése. Mindennek együttes eredménye a szinte egész Európában divattá váló „fin de siècle” hangulat, az azt jellemző nihilizmus, minden addig tisztelt érték tagadása, mely a századforduló táján az értelmiségi fiataliságon erőt vesz, s amelynek talajáról — és Comte, Renan, Taine tiszteletétől — indul el Charles Maurras éppúgy, mint Szabó Dezső.

Nietzsche hatása azért válhatott oly egyetemessé Európában éppen a század végén és a század fordulóján, mert ezt az életérzést szálaltatta meg nemcsak igen művészi és esztétikailag élvezetes formában, hanem nagy gondolati tisztasággal és végletességgel, s egyben úgy, hogy éppen ezt a dekadens lelkiállapotot tette meg egy epigrammatikus-misztikus formában hirdett új kibontakozás, új reneszánsz alapjává. Ezáltal lehetőség nyílt arra, hogy e lelkiállapot leküzdése nélkül, sőt kultiválásával lendüljön át az értelmiség nem egy képviselője a „vég” sejtéséből a „kezdet” érzéséhez; ahhoz a szubjektív meggyőződéshez, hogy éppen ebből a dekadens, kiábrándult lelkiállapotból s annak a végletessé fejlesztéséből nyílik az út egy új, teljesebb és pozitívabb töltésű lelkiállapot felé. (Ugyanebbe az irányba mutatott már a századvégi, határozottan reakciós tendenciájú francia romantika, pl. egy Barbey d'Aurévilly művésze; ezt fogalmazza át korszerűbbre a Nietzschével egy időben jelentkező Barrès-hatás is. A „culte du Moi” lényegében egy olyan pszichotechnika propagálását célozta, amely a dekadens életérzést paroxizmusig fokozva azt pozitív erővé, új energiává változtatja át.)

Szövegszerű egyezéseket, közvetlen átvételeket aligha találhatni Szabó Dezső és Nietzsche művei között; a hatásnak ebben a nyers, elsődleges formájában aligha volt hatása rá. Viszont annál erősebb volt Nietzsche hatása életlátására, magatartására, világnézeti és esztétikai elvei kialakítására, sőt nem kis mértékben stílusára is, s ez a hatás mindvégig, mondhatni egész életén át működött — évtizedekkel azután is, hogy — mint ő maga beszámol róla — elvben szembefordult Nietzsche tanításának leginkább individualista vonásaival.

Ő maga is elmondotta fiatalságáról, hogyan jutott el a romantikus rajongástól a mindent átélő, mindent megértő szkeptikus racionalizmusig, s hogyan űrlt ki, vált tartalmatlanná ez a magatartás a számára; ekkor talált Nietzschére, annak éles racionalizmus-ellenességére, az őszön ésszel szembeni felsőbbrendűsége hirdetőjére (ami megint, mint már említettük, szervesen fejlesztette tovább az addig csak Comte—Guyau alapján álló esztétikai-filozófiai meggyőződését); ebben az elméletben mintegy saját lappangó hajlamai nyílt és végtelen kimondását, még fel sem ismert gondolati rendszerének megfogalmazását találta meg. Eszmeileg ebben a körben otthon érezte magát, s attól többé nem is válik el.

Saját érzései megfogalmazásaként olvasta Nietzsche sorait, amelyekben a német műveltséggel szemben a francia kultúra magasabbrendűségét hirdeti; Nietzsche haragja a „Bildungsphilister” ellen nála a filozopterség elleni dühhé torzult, s a német filozófusköltő saját lelkében dúló harcoktól izzó sorai a jövőteremtő művész és a múltbanéző tudós feloldhatatlan ellentétéről Szabó Dezső belső kettőssége számára is kulcsot adott; az adhatta kezébe a gyufát, mely a finnugor cédulák máglyáját felgyújtotta. De Nietzschében találta meg saját nő-felfogásának (az érzékiség megtestesítője és a család és faj fenntartásának eszköze) előképét csakúgy, mint ahogy az engadini remete tanítása szólal meg majd novellák, regények során át a test és lélek, a táplálék és lelkiállapot kölcsönös determináltságának, a testi momentumok lélek-alakító hatásának kiemelésében.

S ami ennél sokkal fontosabb: Zarathustra modernné formálója tanította meg arra, hogy csak nagy elfogultság képes nagy tettet létrehozni (amit haláláig nem szűnik meg hangoztatni), ő tanította arra, hogy a mindennapi élet kisszerűségével szemben keresse a múltban, teremtsen a jövőben a monumentalitást.

De a Nietzschei tanításoknak Szabó Dezső emberi magatartására, hivatástudatára legalább akkora, ha nem nagyobb hatása volt, mint a műveiben megjelenő eszmevilágra. Vele született feltűnésvágya, uralkodásra való hajlama, sokrétű tehetsége, egyéni csillogása, a családban élő kisúri gőg, az anya egzaltált lelkéből beléoltódott kiválásra-kötelezettség,

megváltói hivatás mind szinte gerincet, töltést kapott, amikor megismerkedett az Übermensch fogalmával és az ezzel szorosan összefonódó fajelmélettel. Saját legbelsőbb hajlamait fejezte ki Zarathustra, amikor azt tanulta tőle, hogy Übermensch-nek lenni akarát dolga, hogy fel kell szabadulni a kereszténység morális kötöttségei alól az ember kiteljesedéseért, hogy a nagy ember az emberiség virága, melynek létrehozásán századok munkálkodnak s a zseni a legteljesebb kifejezése; hogy az Übermensch kötelessége szembefordulni a közvéleménnyel, a csorda-emberekkel; hogy a „Selbstbestimmung des Willens”-en keresztül az egyéniség jogait kell a közösséggel szemben érvényesíteni, s az igazi szabadság a társadalom erkölcsétől való szabadulást jelenti, a szabadulást a keresztényi engedelmességtől a felsőbbrendűekhez méltó parancsolásért. Minden bizonnyal magára ismert a zseni nietzschei koncepciójában, aki egyszerre filozófus, művész és vátesz és saját alakját ennek mintájára igyekezett állandóan megformálni; saját kamasz-vágyai, Napóleonnal testet öltő cazarisztikus nosztalgiái kaptak új lángot, amikor Nietzsche-nél azt olvasta, hogy a művészet legfelsőbb foka az emberek formálása, s a filozófus-művész elsőrendű kötelessége a történelem alakítása saját zsenije törvényei szerint; hogy az igazság beteljesítésére irányuló akarát egyet jelent a hatalom vágyával, követelesével.

Számára valóban a szó legteljesebb értelmében „Umwertung aller Werte” volt a Nietzsche tanaival való megismerkedés; de nemcsak azért fogadta be ezeket lelkesen, mert saját lelki habitusának mindez mélyen megfelelt, hanem azért is mert azok az eszmei-műveltségi gyökerek, amelyeket az Eötvös kollégiumi francia nevelés oltott belé, a renani szkepticizmusba és arisztokratizmusba nyúltak, s tápláló nedveinek nagy részét Taine tanaiból és tudományos magatartásából kapták.

A renani szkepticizmus kétfelé vezető útra mutatott: egyrészt a progresszió iránti szkepszis felé, aminek Renan legnagyobb képviselője volt, s akitől az út egyenesen megy Bourget-n és Barrès-en át Maurrasig; másfelől a múltra vonatkozó szkepszis felé, mely a progressziót egyenesen igényli, s amely egy Anatole France, egy Romain Rolland útjának első mérföldjeit jelzi. (Nem véletlen, hogy Szabó Dezső France progresszióba ötvözőtt szkepticizmusát egy rövid, korai periódusától eltekintve, többször is igen élesen elutasította.) Tulajdonképpen Taine-nél kezdődik — még a racionalizmusba ágyazottan, tehát csak félenken és általánosán — a faj-fogalom tudományos kritériumaként való használata. Persze a történetileg kialakuló fajnak és a milliók mint az alkotó egyén meghatározóinak bevonulása a tudományos vizsgálódásba könnyen és simán elvezethetett volna a materialista módszer alkalmazásával a társadalom osztályszempontú vizsgálatához is, ha a progresszió igenlésével s így az osztályszempontok elfogadásával jár együtt; de mivel a burzsoáziának ekkor már minden érdeke az ellen szólt, hogy a tudományos vizsgálat valóban materialis alapokra helyeződjék, természetes, hogy tudományban és művészetben a faj fogalma, elmélete és hatása kerül előtérbe, szinte minden mást elnyomva, elsősorban éppen az osztályszempontokat küszöbölve ki.

Mint tudjuk, a modern fajelméletnek ősapja a francia Gobineau gróf volt. S az egész elmélet születésének alapokai politikai: Arthur de Gobineau a forradalom és a demokrácia ellen harcolt a maga elméletével, az arisztokrácia jogaiért; de mert történelmileg már Franciaországban az arisztokrácia hatalmának restaurálása a múlt század ötvenes éveiben lehetetlen, egész elméletét és történet-szemléletét mélyes pessimizmus hatja át. Gobineau-nak Franciaországban követője alig akad, legnagyobb hatása Németországban lett; H. St. Chamberlain „fejlesztette” a modern kor igényei szerint tovább, hántotta le róla a feudális restauráció jegyeit és alkalmazta az imperialista burzsoázia igényeihez. Chamberlaintól aztán egyenes az út Rosenberghez és Hitlerhez, tőlük meg a nácizmus kelet-európai hatalmi tébolyultjaihoz és élelmes vámszedőihez.

De ha a faji gondolat olyan kivirágzást, ideológiai és materiális pusztítást nem ért is el Franciaországban, mint Németországban, a francia értelmiség sem maradt tőle érintetlen. Maurice Barrès, akinek írói tekintélye és politikai befolyása egyaránt a huszadik század első

tizedében van zenitjén — tehát éppen akkor, amikor Szabó Dezsőnek a francia szellemi étellel való kapcsolata a legintenzívebb — erős hatása alá került.

Tárgyi bizonyítékunk nincs, vagy alig van arra, hogy miben s mennyiben hatott Barrès, a művész és a politikai agitátor Szabó Dezsőre. Mégis: Jérôme Tharaud Eötvös kollégiumi tanársága, Barrès nagy franciaországi jelentősége és divata a nacionalista és klerikális körökben — éppen abban a szellemi környezetben, mely a Párizst látogató Szabó Dezsőre is a leg-erősebb hatással volt — egyaránt joggal engedik feltételezni, hogy a székelyudvarhelyi tanár jól ismerte a francia mester gondolatait és műveit. S ha közvetlen, vallomásszerű bizonyítékunk nincs is, ha nem is tudnánk mondatot vagy motívumot kimutatni, amely közvetlenül került át Barrès valamelyik írásából Szabó Dezsőébe — az egész életmű, életlátás és a stílus-törekvés hasonlóságai szinte kétségtelenné teszik a közvetlen és erős egymásba kapcsolódást.

Barrès, mint a demokrácia ellensége lépett a nyilvánosság elé (már egészen fiatalon boulangista agitátor, majd képviselő), s egész pályáján a demokrácia és végelemzésben a racionalizmus ellensége volt. Irodalmi alkotásait általánosan jellemzi, hogy elvont eszmék, tézisek propagatív illusztrációiként születtek; ez az idő folyamán egyre fokozódott, ami művészeté színvonalának hanyatlását is maga után vonta. Taine és Renan mellett elsősorban a német írók és ideológusok hatottak rá. A szocializmus merev elutasítása és vonzódása a ceszarizmus-hoz; a „culte du Moi” (melyet nem annyira „énkultusznak”, mint inkább „a személyiség kultuszának” fordíthatnánk), mely az egyéniség végtelen, akár a közösség kárára való kifejezésének a tanítása, s amely már a *Déracinés*-ban összeölelkezik a faj egzaltálásával, az egyén faji meghatározottsága és faj-alárendeltségének a hirdetésével (ez később, különösen a *Bastions de l'Est*-ben a faji mitológia egyre nagyobb kiterjedéséig fokozódik); az egyéniség és a faj kultuszának a találkozása az energia-kultuszban, mely ilyen társulásban menthetetlenül a vezér igényét támasztja föl. Már nála is megjelenik az etikai szempontok politikára alkalmazásának elutasítása (amit részletesebben a pragmatizmus fejt ki), az egyetlen szempont jogosítása, minden más ítélet intoleráns elutasítása. S íróilag: a Hugo-i zengzetesség, pátosz, a numerikus próza iránti előszeretett találkozása a barokkos zsúfoltsággal, az egzaltált érzésekkel, már-már az expresszionizmus előfutárjaként megjelenő stiláris túlfeszítettséggel. S a személyiség, az energia kultuszával különös házasságban megjelenik nála a halál, a halottak kultusza is, mint a nacionalizmus, a fajelmélet elkerülhetetlen velejárója. Mindez, mutatis mutandis, megvan Szabó Dezsőnél, akinél e tendenciákat erősíti a Nietzsche-hatás, mely ugyanebben az irányban halad. Az egyéniség és a nemzeti energia barrèsi kultusza könnyen kapcsolódik a nietzschei akarat-kultuszba és fajelméletbe, valamint az antiszemitizmusba. Barrès szinte lépcsőfok Nietzsche felé, mert racionális köntösben adja elő tanításai irracionális lényegét, s ezzel elősegíti, hogy az olvasó utána könnyebben fogadja magába Nietzsche epigrammatikus tömörséggel, jóslatszerű homályossággal fogalmazott tanításait, melyek lényegesen túlmennek mindazon, amit Barrès elmondani képes volt. S Barrès és Nietzsche műveiben közös (ha ugyan nem Nietzsche-től származó Barrèsnél is) az ösztönök felszabadításának tana — egy olyan tétel (mint az előbb említettek közül is nem egy), mely a szépiró Szabó Dezső munkásságában kap sokrétű és félreérthetetlen visszhangot.

Fajelmélet — mondtuk Nietzsche kapcsán, s a fajelmélet jelenik meg Barrèsnél; a fajelmélet erős befolyását lépten-nyomon kimutathatjuk Szabó Dezső írásaiban, gondolataiban. Elsősorban Nietzsche hatásának, ekkori divatának tudható be, hogy a századelő magyar politikai és esztétikai gondolkodásában a faj fogalma rendkívüli jelentőségű volt: Cholnokytól Adyig, Ignotustól Szabó Dezsőig mindenki szívesen használta — de keveseknél állt össze oly rendszeres eszmei alappá, mint éppen az utóbbinál. A faj gondolata, fogalma ekkor divatos volt — s mint divatos fogalmakkal ez általában történni szokott, szinte ahányan használták, annyi félét értettek alatta.

Az elméletté összeálló faji koncepció lényegében természetesen mindenütt közös, s közösök az alapok is: a kultúrpresszimizmus, mely a faj igazi kiteljesedését kénytelen a törté-

nelem előtti időkben látni s a történelmi korokban csak a faj degenerálódásának, hanyatlásának, veszélyeztetettségének tanúja — kivéve azt az egy személyt, aki a faj prófétájának csapott fel, s aki természetesen a faj kiteljesedésének újkori reinkarnációja. Ebből a történelmi pesszimizmusból származik minden fajelmélet defetizmusa s ezzel szembeszegülő agresszív protekcionizmusa: a veszélyeztetett fajt mindegyik különböző rendszabályokkal akarja megvédeni a többi fajokkal szemben. Mindez már Gobineau-nál megjelenik s minden rendszeres fajkonceptiót végig kísér. Mégis, a huszadik század eleji fajelméletek között kell és lehet bizonyos mértékig különbséget tenni: mert míg egyfelől a Gobineau-iskola áltudományos, álbíológiai érveléssel, látszólag Darwin evolúciós tanának „továbbfejlesztésével” igyekezett saját fantazmagóriáit alátámasztani, s ez a koncepció bontakozott ki H. St. Chamberlainen át a náciizmus elméletéig és gyakorlatáig — addig Nietzsche faj-fogalma lényegében sosem lépett túl a romantikus-mitikus és sokszor behelyettesíthető — nála is, de követői egy részénél méginkább — a nép- vagy a történelmi nemzet-fogalommal.

Bár a gyökerek azonosak, s hatásuk is sokszor hasonló, mégis fontos ez a megkülönböztetés, mert a végeredménye legtöbbször nagyon is eltérő lett a kétféle faj-felfogásnak: világhatalmi méretekben Hitler és Mussolini gyakorlata mutatja a kettő közötti különbséget. Egyikük fasizmusához sem férhet kétség; de míg Hitler áltudományos, álbíológiai elméletek alapján jutott el a népirtásig, termékenységszabályozásig stb., addig Mussolinin a latin fajról szóló lendületes tirádái a fajpusztítás gyakorlatáig sosem ragadták (Abessziniát kivéve, ahol azonban nem is próbálta fajelméletekkel álcázni nyílt imperialista céljait).

Ennek a nietzschei „poétikus” fajelméletnek egy sajátos változata Barrèsé is, akinél az elmélet inkább protekcionista oldalával jelenik meg: mint Franciaországot az agresszív német imperializmus ellen Elzász-Lotharingiában, úgy a fajt is védeni kell az ellene támadó idegen fajokkal (elsősorban a germánnal és a zsidóval) szemben. Szabó Dezsőnek a faji kérdésben elfoglalt magatartása elsősorban ide kapcsolódik. Curtius igen finoman elemezte Barrèsről szóló könyvében⁸ hogy Barrès fajteóriája és végletes nacionalizmusa a „rentier” francia kispolgár ideológiájának szisztematizálása és abszolutizálása; ha Szabó Dezsőnél hasonló eredményre bukkanunk, akkor hasonló okokat is tételezhetünk fel.

Ha nem is döntő, de nem jelentéktelen, hogy Szabó Dezső is elsősorban védekező álláspontból veti fel a faji kérdést: a zsidósággal szemben, amikor a zsidóságot és a kapitalizmust azonosítja; majd a germán „fajjal” szemben, amikor a sváb „faji előretörésben” megnyilvánuló német imperializmus ellen próbál védekezni. A faji gondolatot el soha nem ejti, de a század második tizedében működésében erősen visszaszorul — éppen akkor, amikor a hivatalos hatalmi politika az első világháború idején a faji gondolatot is saját agresszivitása szolgálatába igyekszik állítani a környező s az országban élő más népek ellen. Faji elméletei a forradalmak második szakaszában élednek újjá s többé el sem hagyják, hogy ennek érdekében hirdesse az osztályokra nem tekintő, faji „magyar szocializmust” — hol a „zsidó imperializmustól” megtisztítandó magyar forradalom ellen, hol a germán imperializmus faltörő kosa, a náciizmus ellen, de vele lényegileg azonos elméleti alapokról.

Nincs döntő ellentét a fajelmélet védekező és támadó magatartása között. A fajelmélet, a fajmítosz mindenféle formájában azt a célt szolgálja, hogy elterelje a figyelmet a konkrét osztályviszonyokról és a materiális helyzetről, s azt valami irracionálissal, metafizikussal helyettesítse be; különben is könnyű és természetes az átmenet az egyik állásponttól a másikra, amint erre az elmélet szüksége vagy a gyakorlat kívánalmi indítást adnak. Mégis, erre az árnyalati különbségre is figyelniünk kell, mert éppen ez tette lehetővé, hogy ha felemásan és zavarosan, önellentmondásokkal teltlen és hatékonyságában sokfelől nyírbáltan is, de Szabó

⁸ E. R. CURTIUS: Maurice Barrès und die geistigen Grundlagen des französischen Nationalismus, Bonn, 1912. 217—8.

Dezső fajszeretete, a faji önvédelemre felhívó filippikái részben pozitív hatásúak is voltak: a harmincas években, amikor egy valóban erős és hatalmas imperializmus fenyegette a magyarságot, Szabó Dezső maró kritikája, élesen németellenes faji álláspontja bizonyos mértékig ellensúlyozni tudta a vonzókörébe került értelmiségi fiataloknál az iskola, a sajtó és a családi környezet agresszívebben fasiszta teóriáit és németimádatát.

E hatáshoz nagymértékben hozzájárult az is, hogy a fajelméletekkel feltétlenül és szükségképpen együttjáró arisztokratizmust Szabó Dezső visszafordította és népmfioszt csinált belőle: valójában megelőzve Chamberlain-Rosenbergéket (akik a paraszti „fajtisztaság” hirdetésénél a „Heimatkunst” eszmei és művészi előzményeihez nyúlnak vissza), érzelmileg a szülői ház és a kolozsvári kollégium arisztokrácia-ellenességétől, romantikus népszerűtetéstől indítva s részben Barrés Lotharingia-kultuszát példaképként felhasználva helyezi faji ideálját a parasztságba. A parasztsághoz való konkrét viszonyát szépirodalmi művei jobban tükrözik, mint elméleti írásai; de minden olvasója tudja, hogy paraszt-képe mennyire elvont és mitizált, s hogy a fajteória arisztokratikus igénye még így, népivé formálva is megnyilatkozik, elsősorban éppen 1919 előtti műveiben: a faj igazi kifejezője, értékei letéteményese a magyar paraszt, de a legigazibb faj legigazibb kifejezője, a parasztság arisztokráciája a székelység, illetve erdélyi magyarság. Csak mellékesen jegyzem meg: ez a népivé fordult faji idealizmus sem teljesen eredeti: tulajdonképpen magyarra és aktuálisra fordítása ez a „barbárság újjászületéséről” szóló nietzschei tannak — összeházasítva a barrési határvidék-mítosszal, aki a fenyegetettségéből teremtett magának faji felsőbbrendűségi tudatot.

A pozitívizmus felől indult el, esztétikájában a pozitívizmus tanításait mindvégig nagy becsben tartotta, de kialakulása során a fajelméletet tette tanításai gerincévé — olyan elméletet, mely minden pozitív tudományosságnak természeténél és lényegénél fogva ellentmond, mely megköveteli, szinte magától szüli és a maga körébe vonzza az intuitív és misztikus módszereket és megoldásokat. Szabó Dezső egész életművét átfonja a racionális és irracionális emekettőssége, folyamatos egymás mellett élése, hol az egyiknek, hol a másiknak előtérbe kerülése.

Szabó Dezső 1905–6 közé eső egyéves párizsi tartózkodása, s azután 1913-ig gyakran ismétlődő párizsi útjai hívják fel a figyelmet a Dreyfus-perre s annak rendkívüli jelentőségére a huszadik század eleji francia szellemi élet alakulásában. Ez valóban nem hangsúlyozható eléggé. A Dreyfus-per körüli hullámok döntően befolyásolták a francia értelmiséget s ezen keresztül nagy erővel sugároztak ki egész Európára; az az ügy, elhúzódása, újabb és újabb fordulatai révén nemcsak a Harmadik Köztársaság belső rothadását tárja fel, de kiélezte az összes elvi problémákat is: elsősorban felfokozta a nacionalista tendenciákat társadalomban, elméletben, irodalomban egyaránt, másodsor pedig — éppen a kiéleződő nacionalista tendenciákkal szembeni vitában — tömörítette és elvileg tisztábbá tette a baloldalt: a politikai és szociális radikalizmus és internacionalizmus táborát. A Dreyfus-ügy által kiváltott kétféle fejlődési tendenciának mi sem lehetne jobb mértékjelzője, mint Anatol France és Maurice Barrés neve — vagy akár az a tény, hogy nemcsak a Nouvelle Revue Française indul 1908-ban, de az Action Française is ebben az esztendőben alakul napilappá.

S az Action Française — a lap és a mozgalom — címét leírva azonnal mindkettő gyászosan ragyogó lelkesítőjére és vezérére, Charles Maurrasra kell gondolni. Ismerte-e írásait Szabó Dezső? Szinte bizonyos; de hatása rá meglepően kevés volt, bármennyi is közöttük az alkati rokonság. Maurras politikai gondolatvilágától nyilván annak királypárti tradicionalizmusa távolította el: ha a Comte-tól származó rend-követelését, a hagyományok tiszteletét őbenne is el- és felismerte, azon az úton, amelyen Maurras ment tovább: az „ancien régime” visszaállítását s a királyság követeléséig nem követhette, illetve ezek a követelések el kellett távolítsák tőle politikailag — hiszen Szabó Dezső egy olyan ország fia volt, ahol az „ancien régime” még nagyon is eleven tényező, melynek hátrányát sok esetben a saját bőrén is érezhette a törvényszéki irodista fia; ahol valóságos király uralkodik még, akit gyűlölni az első gyermekmesékkel együtt tanult meg.

Ha Maurra nem is, de egyik tanítványa és híve, Pierre Lasserre és nagy vihart kiváltott műve, *Le romantisme français* (Paris, é.n.) annál nagyobb hatással volt rá. Ez a könyv — amely deklaráltan az ellenforradalom eszmei alapján áll — a romantika és a forradalom elutasításának szinte tankönyvvé vált megjelenése után kevéssel; s már megjelenése előtt Párizsra szóló botrányt váltott ki, mert művét Lasserre doktori disszertációként védte a Sorbonne-on, ahol szenvedélyes és egymás személyes érzékenységét sem kimélítő vitában utasították el. Mindez 1906-ban történt, tehát az sem lehetetlen, hogy Szabó Dezső maga is tanúja volt a vitának; az viszont kétségtelen, hogy a könyvet megjelenése után azonnal, vagy nagyon kevéssel utána megismerte, s eszméiből bőségesen merített.

A kapcsolat legvilágosabb Lasserre könyve és Szabó Rousseauról szóló cikkei között: a *Rousseau érzelmi morálja* egész gondolatmenete lényegében Lasserre-re támaszkodik: az ő alapján utasítja el az „érzelmi morált” mint a romantika jellegzetes megnyilvánulását s a „széttoldó individualizmus nagy történelmi lépését”; egyáltalán Lasserre (s az általa is forrásként használt Nietzsche) értelmében tagadja mindig a saját romanticizmusát és hangoztatja magáról, hogy ő klasszikus alkat.

De e részlet-észrevételeknél sokkal lényegesebb, hogy alapvető gondolatmenete, az amelynek legteljesebb kifejezést *Az individualizmus csődjében* adott, szinte teljes egészében Lasserre-re — vagy űrá is — támaszkodik. Lasserre alapvető gondolata — amit nagy találékonysággal, komoly anyagismerettel és írói lendülettel bizonygat — az, hogy a forradalom egyenlő az individuális anarchia uralmával; hogy a demokrácia egyenlő az individualizmussal, az individualizmus a liberalizmussal és a szabadversennyel, mindez pedig a belső és külső háborúval, ami végső fokon a függetlenség elvesztéséhez és újfajta despotizmushoz vezet. Mindez társul nála — részben Comte és Cournot nézeteire alapozva, illetve azokat híva a maga igazolására segítségül — a középkor, a feudális rend dicsőítésével. S ugyancsak Lasserre-től származik az a meggyőződése, hogy a tudomány eredményei a nagy tömeg számára éppúgy csak hit, mint a vallás; sőt a nemzetiségek kulturális és politikai autonómiájának ellenzése — mely a húszas évektől kezdve egyik folyton visszatérő gondolata — is innen veszi eredetét.

Az előbb, az irracionálizmus századvégi-századelejei előretörésének okait keresve rámutattam arra, hogy Európaszerte a szinte kizárólagosan polgári értelmiség a nagyburzsoázia és a proletariátus ereje között őrlődik; kevesen vannak, akik nyíltan és véglegesen valamelyik álláspontot el tudják foglalni, legtöbben ingadoznak, haboznak a kétféle megoldás között, harmadik utat keresnek, vagy éppen mindkettővel szembefordulnak. Mint talán az eddigi summázó megállapításokból is látható, Maurras és Lasserre azok közé tartoztak, akik korán és határozottan választottak; de voltak jószereivel olyanok is, akik előbbi megállapításunk igazát bizonyítják.

Ezek egyik legérdekesebb és legmarkánsabb képviselője a francia szellemi életben a századelőn Charles Péguy. Dreyfusista, filozemita — de tradicionalista is, szinte ugyanolyan erősen, mint Barrès vagy Maurras; háborúpárti nacionalista és misztikus republikánus; tisztelője Jaurèsnek és Bergsonnak egyszerre, ugyanakkor barátja a Tharaud-fivéreknek amikor Anatole France-nak, Romain Rolland-nak és Georges Sorelnek. Péguy költői jelentőségét ma már nem kell magyarázni: a francia irodalommal fölületesen foglalkozók előtt is közzismert. De kevésbé ismert annak a szellemi kohónak a jelentősége, amely baráti körében, kis könyvesboltjában s minden nehézség ellenére is folyamatosan megjelenő folyóiratában, a Cahiers de la Quinzaine-ben izzott.

Péguy és köre kapcsolata a magyar szellemi élettel mindezeidig feltáratlan terület; pedig joggal feltételezhető, hogy a szálak szorosabbak voltak, mint eddig hittük. Már utaltunk Jérôme Tharaud szerepére, az Eötvös kollégiumban sarjadó ifjú író és tudósnemzedékre, s arra a tényre, hogy a Tharaud-fivérek jóbarátságban voltak Péguyval; szinte bizonyos, hogy Jérôme Tharaud Pesten-léte alatt a Cahiers de la Quinzaine eljutott a kollégium falai közé. Nagyon valószínű, hogy innen merítik Balázs Béla, Szabó Dezső is szinte teljesen azonos módon

megfogalmazott monumentalitás-igényüket, ha nem is együttes, de egyidejű szembefordulásukat mindenféle kisszerűen verista naturalizmussal és további útkeresésüket — ki a szimbolizmus, ki az expresszionizmus irányába. Mint ahogy Szabó Dezsőre saját tendenciái erősítéseként hathatott — ha ismerte — Péguy poétikus modernséggel átfogalmazott katolicizmus- és középkor-nosztalgája.

De Péguy köréből elsősorban nem maga Péguy volt Szabó Dezsőre hatással, hanem Georges Sorel, a „forradalmi szindikalizmus” ideológusa, a századelő egyik legzavarosabban eklektikus gondolkodója. Sorel pályája kicsiben maga is mintegy tükörképe mindannak a szellemi viharoknak, melyen ez az értelmiség keresztül megy: dreyfusistából forradalmi szindikalista, abból a háború elejére az Action Française híve, hogy a háború végén még, élete alkonyán, forrón üdvözölhesse Lenint és az októberi forradalmat. Marxot Proudhonnal „korrigálta”, s a kettőt beoltotta Bergsonnal és James-szel: Lenin joggal nevezte őt zavarosfejű anarchistának.⁹ Sorel „forradalmi” tanításának lényege a párt által vezetett osztályharc gondolatának elutasítása, az osztály spontán tömegakcióinak felmagasztalása; így az osztály egyetlen jogos szervezetének a szakszervezetet tartotta, amelynek a forradalmi akciókat szerveznie és vezetnie kell; s a szocializmus megvalósítását pedig az erőszakkal párosuló általános sztrájktól várta. Ennek a tévhitének elvi alapja abban volt, hogy nem a termelőeszközökhöz való viszony alapján határozta meg az osztályokat, hanem a társadalmat két nagy csoportra osztotta: termelőkre és fogyasztókra, s így azt képzelte, hogy a termelők pusztán sztrájk útján térdre kényszeríthetik a fogyasztókat. Nézeteinek legjelentősebb foglalatja a *Réflexions sur la violence*¹⁰ de rendszertelen és impulzív gondolkodó és igen termékeny író volt, aki számos fontos gondolatát — melyekre csak utal könyveiben — folyóiratok lapjain szórta szét.

Szabó Dezső kétségtelenül ismerte. Szindikalizmusa nem tett rá jelentős hatást, de annál inkább az a nézete, hogy a szocializmus sokértelmű fogalom, lényegében „az erkölcs metafizikája”¹¹ s hogy minden tömegmozgalomnak elsősorban mítoszra van szüksége, amely képszerűen magában foglalja a tanítás globalitását: a mítosz egységes valami, melyet nem lehet megbontani; nem az intelligencia, hanem az intuíció és az akarat szülötte (Sorel is határozottan antiintellektualista), melynek az a feladata, hogy lelkesítse és irányítsa a cselekvést. Ő fogalmazza meg legnyíltabban azt a pragmatista eredetű gondolatot, aminek később Szabó Dezső állandó hirdetője: hogy nincsen objektív gondolkodás, minden gondolati rendszer (elsősorban a racionalizmus, mert Sorel szenvedélyesen antiracionalista is természetesen) líra, amelyet a tudósok több-kevesebb ügyességgel rejtenek el¹². És — ami talán mind között a legjelentősebb Szabó Dezső további gondolatvilágára — Sorel kezdettől végig az optimizmus nagy ellensége s vele szemben a heroikus pesszimizmus formulázója és hirdetője; az optimizmus az emberi civilizáció dekadenciája, az utópiák melegágya (melyek károsak a fejlődésre, mint ellenlábasai a Sorel által hirdetett mítoszoknak), míg „minden nagy vallásos mozgalom alapja az élet pesszimista koncepciója”¹³, mint ahogy minden nagy művész is pesszimista, mert a pesszimizmus képes a szenvedélyek megtisztítására: a pesszimizmus lényegénél fogva heroikus.

Ezek mellett csak mellékesként említettem meg az alábbi, érdekes összeeséseket: nem okvetlenül Soreltól vette ezeket a gondolatokat, de ha találkozott velük nála, saját meggyőződését erősítette általuk. Sorel minden forradalmi szindikalizmusa mellett inkább nacionalista, mint internacionalista, s úgyszólván minden lapján szenvedélyesen harcol a demokrácia ellen; élesen ellenzi a demokrácia érvényesítését a szakszervezeti mozgalomban is. Antiprotetáns, prokato-

⁹ Lenin Művei 14. k. (Materializmus és empiriokriticizmus) 303. —és uo. 21. k. (Marx Károly) 82.

¹⁰ Először 1906-ban jelent meg; magam a 7. kiadását használtam.

¹¹ Bulletin de la Société française de Philosophie, 1907. 103. Vö. Sz. D. fejtegetésével saját szocializmusáról: Beszélünk, mert félünk. Május, 1913. 3. sz. 121—4.

¹² Vues sur le problème de la philosophie, Revue de Metaphysique et de Morale, 1910. 606.

¹³ G. SOREL: Le procès de Socrate, Paris, 1889. 277.

likus; de ugyanakkor az állam és egyház szétválasztásának híve, azzal a meggyőződéssel, hogy ez elsősorban az egyház érdeke. Minden igazi gondolat tetteben fejeződik ki, a tett a gondolat mércéje, s a harc az élet értelme: ilyen vitalista alapon igazolja az erőszakot is filozófiailag mint az élet legmagasabb rendű kifejezését. Még azzal a — később Szabó Dezső hadseregreform javaslatában vissza-visszatérő — gondolattal is találkozunk nála, hogy a munkahely és a gépek esztétikussága közvetlen hatással van a termelékenységre és hozzájárul az ipari munka spiritualizálásához. Mindez — ha a neve egyetlen egyszer sem fordul elő eddigi tudomásunk szerint műveiben — kétségtelenül azt bizonyítja, hogy Szabó Dezső ismerte, méghozzá jól ismerte Sorel munkásságát, s annak jelentős részleteit tette magáévá — átalakítva egyben s a saját kép-mására, s elvetve belőle mindazt, amit elfogadhatatlannak vagy más meggyőződéseivel ellenkezőnek tartott. Sorelhez eljuthatott más úton is; a Pégyú-körrel, a Cahiers de la Quinzaine-nel való kapcsolatnak Sorel hatásán túl is van bizonyítéka. Teljesen valószínűtlen, hogy véletlen összeesés lenne nézeteinek a fiatal, induló s a Cahiers-ben publikáló Romain Rolland-nal való összeesése. Már pedig a *Jean-Christophe*-sorozat egyik legnagyobb feltűnést keltett darabja, a *Foire sur la Place* (mely szintén a Cahiers-ben jelent meg először) kétségtelenül nagyon erős hatással volt Szabó Dezsőre, s *Az elsodort fatu* egyik külföldi előképének tekinthetjük. Nem csak azért, ami közvetlen átvétel: Rolland ekkori kirohanása a szabadgondolkodók ellen indulataiban is, tendenciájában is teljesen azonos Szabó Dezső számos — és már a tízes években megkezdődő — támadásával a szabadelvűek ellen. Hasonlóan az a női lélek-konceptió, amit Rolland itt egyik alakja nagyvilági üressége jellemzésére kifejt, Szabó Dezső nőfelfogásának alapjává lesz, számtalan regényében, elbeszélésében jelenik meg újra. Ezek a nézetek, vélemények Romain Rolland-nál inkább csak futó hangulatok voltak, melyektől szinte nyomtalanul el tudott szakadni az időnk folyamán; Szabó Dezső azonban önmaga lényegére talált bennük, mint ahogy abban a szenvedélyesen város-ellenes, intellektuel-gyűlölő, kulcs-alakokkal dolgozó, a pamflet-stílus határán járó modorban, amelyben Rolland *A piaci vásárt* megírta, (amely nála a Dreyfús-ügy kiábrándító hatásának művészi megjelenése volt, s mint ilyen, ha jellegzetes is, de csak átmeneti) megint saját, legmegfelelőbb modorára, kifejezési formájára lett, melyet másodk regényétől kezdve használni is fog megállás nélkül.

Bármennyi valószínűsítő mozzanatot hoztunk is fel a Maurras- és a Pégyú-körrel való szellemi kapcsolatára, e befolyás igazolására Szabó Dezső közvetlen vallomására nem támaszkodhattunk. Van azonban egy olyan filozófia a huszadik század elején, amelynek Szabó Dezsőre gyakorolt befolyását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy írt is róla — lírai elmélkedésében vallott arról, mily szemtágitó hatással volt rá elméletével való találkozása. Ez a filozófia pedig a század elején hirtelen nagyon divatosá váló pragmatizmus, annak Willam James-i fogalmazásában. A Nyugatban már 1912-ben megjelenő *Jamest olvasom*¹⁴ a pragmatizmus egyetlen — igaz, hogy az egész tan s különösen Szabó Dezső további útja számára legfontosabb — vonására hívja fel a figyelmet: az igazság céltől meghatározott relativitására.

Ez volt számára a megrázó felfedezés — de James rendkívüli egyszerűséggel és tiszta angol prózában megírt könyvében¹⁵ számos más olyan nézetre is lett, melyek a másunnan származó impulzusokat erősítették. Így a többi irracionalista filozófiákra oly jellemző anti-intellektualizmus, anti-racionalizmus éppúgy megvan benne, mint a metafizika elfogadása, a szubjektív hit abszolút bíróné emelése s nem utolsó sorban az újítás és hagyomány közötti empirista módon egyensúlyozó egyeztetés. Mindez a pragmatizmusra is jellemző, de nem választható el a többi irracionális filozófiai iskoláktól, pusztán azt bizonyítja, hogy ez az iskola — Lukács György találó jellemzésével élve — valóban „világnézeti áruháza”,¹⁶ melyben mindazt kapni, amire a század eleji Amerika — és Európa — burzsoáziájának égetően szüksége

¹⁴ Ny 1912. II. 721—723.

¹⁵ W. JAMES: Pragmatism. New York, 1907.

¹⁶ LUKÁCS GYÖRGY: Az ész trónfosztása. Bp. 1956. 19.

volt. Az igazság relativizálása és döntő kritériumaként a hasznosság tételezése valóban döntő volt Szabó Dezső számára: ez nemcsak a „farkas-agyar-igazság” gondolatával ajándékozta meg további életútjára, de egy csapásra törvényesítette szemében saját gondolati eklekticizmusát, és eleve elméletileg jogosította előtte a hirtelen vitorla-fordításokat a szél fordulása szerint, hogy a hajóját a maga-megszabta irányban tarthassa, ne kelljen más útjelzőre néznie, mint saját lelke olykor vadul kilengő iránytűjére.

A fentebbiekkel valószínűleg nem merítettük ki, legfeljebb körvonalaztuk azoknak a gondolatoknak, ideológiai áramlatoknak az eredőit, amelyek Szabó Dezsőre hatással voltak. Ezeket talán még meg is lehetne sokszorozni; azonban ennyi is elég annak a bizonyítására, hogy Szabó Dezső ideológiája korántsem volt valami spontán intuíció szülötte, hanem igen sok gyökérszállal kapcsolódik bele a század elejei idealista, irracionalista filozófiák sűrű hálózatába. Az a gondolatkör, amelyet Szabó Dezső — már ekkor is megvesztegető verbalizmussal, lefegyverző stílussal és rendkívül szellemesen — képviselt, kétszeresen is modern volt a maga korában: egyfelől mert divatos, de nálunk még el nem csépett, sőt nemegyszer az újság erejével ható eszméket dobott be az irodalmi és közéleti gondolkodásba, másfelől pedig mert ezeket a — nemegyszer jobbról hozott — gondolatokat a baloldali tábor erősítésére kívánta felhasználni mindaddig, míg a forradalmi hullám felfelé ívelése tartott hazánkban. Modern, de a szónak inkább „újdonság”, mint „korszerűség” értelmében; mert azok a gondolati mozgalmak, amelyekre Szabó Dezső mint forrásokra és ihletőkre támaszkodik, végeredményben szinte válamennyien a társadalmi-történelmi új: a munkásosztály és ideológiája terjedése és hatalma ellen harcoltak, közvetve vagy közvetlenül. Szabó Dezső ideológiai magatartásában az is rendkívül újszerű, hogy — mint mesterei a dekadencia paroxizmusából új élet forrását — a filozófiai és társadalmi reakció fegyvertárából próbál muníciót lopni a baloldal harcaihoz.

Gondolatai nálunk, s a radikális táboron belül sem voltak elszigeteltek: hol egyikkel, hol másikkal rokonszenvezőkre talált. Az antiindividualizmus például azt mondhatni, a Társadalomtudományi Társaság körében divat volt; Somló Bódog, Jászi Oszkár is antiindividualisták voltak. A kérdés azonban az, milyen irányban: mindaddig együtt mehettek, amíg ezt nem nagyon tisztázták, de amint a kérdés élére állott — mint *Az individualizmus csődje* körüli vitában — el kellett válniuk azoknak, akik közül az egyik az egyéni szabadságok kiteljesítésén keresztül kívánt valamiféle szocializmust (mert ha Jászi igenelte is ebben az időben a szocializmust, nem nagyon körvonalazta erre vonatkozó elképzeléseit); a másik pedig a középkori modellre megalkotott ember-egységet kívánta megvalósítani — akár a szocializmus érdekében is. Éppígy nem volt idegen a radikálisoktól a „libre-pensée dogmatizmus” elvetése és bírálata sem, bár ennek felbukkanása már náluk is a felfelé ívelő hullám megtorpanását, hanyatlását jelzi.

S ez a megtorpanás, a forradalmi hullámnak már 1913-mal kezdődő apadása, melyet az első világháború kitörése még jobban kiélez — hiszen ekkor az értelmiség túlnyomó többsége (legjobbjai is, az egy Ady Endre kivételével) a nacionalista mámor révületébe estek, vagy az orosz nép felszabadításának szociális maszlagával takarták el önmaguk elől a háború s a központi hatalmak imperialista valóságát — természetesen Szabó Dezsőre is súlyos befolyással van.

Mint a korábbiakban láthattuk, eszmerendszerében racionalizmus, materializmus és metafizika keveredtek s állandóan mérköztek. Mindaddig, amíg a radikalizmus táborával közös az ügye, inkább a racionalizmus és a materializmus vannak felül — anélkül azonban, hogy az ellentett tendenciákat ki tudná, vagy ki akarná küszöbölni sajátosan eklektikus világnézetéből. De a történelem forradalom felé ívelő hullámának elapadása a társadalomban, az első világháború kitörése s az ezzel járó gondolati és egyéni érzelmi megrázkódtatások — meg az ezeket követő, talán részben ezekből is következő szakítása a Huszadik Századdal és a Nyugattal — mind az ellenkező tendenciákat, az irracionalizmus, a metafizika erősödését sőt szinte egyeduralomra jutását segítik elő.

Ez a mérközés nyomon követhető lépésről lépésre e korszak írásaiban. A háború kitörése után Ungvárról a Nyugat hasábjain Bartoniek Juliskához küldött magávalragadó lírájú szerelmes levelében¹⁷ a rezignált szerelem vágyódó hangjai és a háború borzalmainak vízió-szerű felidézése mellett elsősorban az intellektuel mély csalódottsága hangzik — csalódottság rációban és progresszióban, elfordulás az irracionális felé: a „nagy emberi ideáktól” a faj gondolatához, a fajt tisztán megtestesítő nép fiainak szeretetéhez.

Ezen a hangulaton, a fegyvertelenség, az elvesztett ideálok fájdalomán időnként még úrrá lesz jobbik meggyőződése, sőt a Laczkó Gézával a háború kezdetén a francia lélekről folytatott vitájában¹⁸ szinte egyedülállóan merész hangot üt meg: kissé lírai fogalmazásban az imperialista háborúnak osztályháborúvá változtatását kívánja, ami a szocializmus akkori legszélsőbb balszárnyával, a zimmerwaldi konferencia álláspontjának elfogadásával egyértelmű. De ennek, *A francia lélek keresztmetszetében* kifejtett nézetnek a korlátai s a lelkében élő ellenkező tendenciáknak a mind nagyobb eluralkodása nyomon követhető az e körüli tanulmányokban, leginkább *Az individualizmus csődjében*; de már egy évvel korábban is *A francia pszichéhez* lényegében ugyanezeket a gondolatokat fejti ki — akkor még a francia népre alkalmazva: szerinte a francia faj lelkéneklénye Rousseau-ig az individualizmus-ellenesség volt, s a demokrácia lett a faj mérge. Már *Az élehetetlen ember leveleiből* is a fajban való elmerülés, mint egyetlen menedék gondolatát pedzi; ezt önmaga elé programként tűzi egy évvel később 1915 végén:

„Ez az örök visszatérés: János a föld, melyben elrothadsz, János a gabona, mely Jánosból nő, János az, aki learatja.

Te voltál egyetlen vallásom s azután hitetlen lettem, Te voltál egyetlen célom s azután úttalan lettem. Te voltál értelmem: idegen szó lettem. De meghalni visszatérek beléd.”¹⁹

Ha ezt a lírai vallomást megpróbáljuk a ráció nyelvére fordítani, hömpölygő numerozitását kissé prózaibbra felcserélni, egyszerre kiderül: e pár mondat eddigi önmagának megtagadása, visszatérés a kezdethez, a faji gondolathoz; az „úttalanság”, az „idegen szó” a magyar radikalizmussal való együttmenetelésre érhető csak, Szabó Dezső életútjának ismeretében. Ettől fordul el, a faj irányában, a faji gondolat egzaltációjáért — ugyanakkor azonban a társadalomban a forradalom bekövetkezését imminensnek, elkerülhetetlennek látja, de csak akkor tudja elfogadni, ha az a faj kiteljesedését, apoteózisát hozza meg: ennek a programadása *Az individualizmus csődje*. S lényegében ennek kívánja már beköszöntő cikkével megnyerni a legfiatalabbak, a szervezkedő aktivista irodalmi tábor, Kassákék, A Tett táborát, amikor az egész háborút csak mint pszichikai jelenséget hajlandó tudomásul venni, mely életben és irodalomban új vitalizmust eredményezhet.

A szociális progresszióval való együttmenetelés utáni csalódás, ennek következtében visszahajlás régi önmagához, a faji eszméhez, s a faji eszme megvalósítása érdekében a végletes diktatúra, a minden eszközzel kikényszerített diktatúra igenlése: e szavakban összegezhető Szabó Dezső útja 1917-ig; ezek azok az alapok, amelyekben szembenéz majd forradalommal és ellenforradalommal. Csak addig lesz képes és hajlandó igenelni egyiket is, másikat is, amíg ezeket az eszméket véli rajtuk keresztül megvalósíthatónak, s amint a történelem menete nem hajlandó eszméihez igazodni, szembe fordul vele és új formákat keres — ugyanannak a tartalomnak, a végre végleg megtalált redemptori célnak a megvalósítása érdekében.

A vita, mely ezekben az években Európa-szerte hatalmas arányokban folyik, s amely Szabó Dezső lelkében, meggyőzvéseiben is dúl, a húszas évek közepén egy remekműben válik halhatatlanná. A *Varázshegyben* Settembrini és Naphta örökösen zajló vitájába súfította Thomas

¹⁷ *Az élehetetlen ember leveleiből*, Ny. 1914. II. 370—372.

¹⁸ *A francia pszichéhez*. HSz. 1915. I. 38—44.

¹⁹ *Búcsúzások*. Ny. 1915. II. 1021—1026.

Mann e korszak nagy gondolati és politikai dilemmáját, s Szabó Dezső, mint egy limesekre vetett, kisvárosok kicsinyes viszonyai között vívódó Hans Castorp, a maga lelkében, önmagával folytatta le ezt a dialógust. S körülbelül azzal egyidőben, hogy Castorp a maga részéről elvonult az eszmék harcának színteréről, hogy a népek nagy és véres vitájában legyen parányi érvvé, Szabó Dezső is állást foglalt — most már megtagadva végleg Settembrinit, s Naphta igazságait téve magáévá, felismerve benne saját ifjúkora meggyőződéseinek új, magasabb szintű, általánosabb és totálisabb megfogalmazását.

Петер Надь

ИСТОКИ ИДЕОЛОГИИ ДЕЖЁ САБО

Статья эта является одной из глав крупной монографии Д. Сабо, публикуемой в скором времени. В этой главе П. Надь описывает идеологическое развитие одного из значительнейших по своему влиянию писателей и публицистов первой трети XX-го столетия, анализируя имевшие на него наибольшее влияние философические течения. На основе творчества и высказываний Д. Сабо, автор устанавливает, что на Сабо больше всех повлиял Нитче, причем воздействие Барреса тоже было значительным. С творчеством и мировоззрением Барреса его ознакомил его бывший учитель Ж. Таро, но значительное влияние имели на него и А. Комт, М.-Ж. Гюйо, Г. Тард, А. де Гобино, П. Лассер и Г. Сорель. Подробно анализируются размеры различных влияний на мировоззрение Д. Сабо, а также и пути, по которым они его достигали: ознакомление с прагматизмом У. Джемса и систематизирующее значение этой философии в миросозерцании Сабо. Автор отмечает, что Д. Сабо заимствовал известные элементы посредственно из литературы, в том числе умственное влияние молодого Р. Роллана, и указывает на явную роль этих идеологических моментов в творчестве и других венгерских или европейских писателей.

Az úgynevezett Jajcai ének-töredék

A költő Zrínyi Miklós *Mátyás király életéről való elmélkedések* című munkájában egy, esetleg Mátyás-korból származott históriás ének két verssornyi töredékét örökítette meg.

A török becsapott az országba, ennek megtorlásául Mátyás — mint Zrínyi írja — „rá mene Jajcára, akinek erőssége minden másnak lehetetlenséget csinált volna a megvételben, csak Mátyásnak nem; azért magyar módra hozzányulván, könnyen megvevé török császárnak örök gyalázatjára és bosszúságára. Kinek megtorlására és visszavételére eljőve ugyan Mahomet császár nagy készüléssel, megszállá Jajcát, erősen ostromlá. De nem aluvá el a király annak oltalmát, mint azelőtt a császár, rá indítá hadát, Szapolyai Imrét (kit akkor Imre diáknak hívnak vala), ereszté előttök. Verd meg, ha mered, császár, ezt a deákat, nézd szembe a király hadát, ha oly rettenetes vagy, az mint kívánsz láttatni. De nem kívánja Mahomet aztat, azt tudá, valahol magyar sereget halla, hogy mindenütt ott van a király, kit szemben nézni nem jónak tartott. Elkéle Jajca alól mint a füst, ott hagyá sátorait, álgyuait, ott sok gazdagságát. Kicsoda ijesztette el? Az Isten, aki Mátyás király nevének oly rettenetességet engedé, hogy meg nem meri vala várni senki mezőben, ugy annyira, hogy még a kis leánzok is köz énekekkel éneklék vala akkor Mahomet császárrul:

Mikor magyar király zászlóját látá!
Jó lovának száját futni bocsátá.”

Szilády Áron *Nép-ének töredéke 1463-ból* címen közölte.² Hozzáfűzött jegyzete szerint: „Jajca várának Mátyás által 1463-ban történt megvételéről szölt azon ének, melyből Zrínyi ezt a két sort idézi. Mint az idéző szavakból látszik, . . . ez is a nép versköltésének egyik maradványa, s amennyire ezen töredéknek kevés szóval sokat mondó balladai rövidséggel szépen kifejező leírásából következtethetjük, oly maradványa, mely — ha egészen vagy legalább nagyobb töredékében szállott volna reánk, méltó párként sorakoznék a . . . »Szabács viadalá-hoz».”³ Horváth Cyrill *Népének-töredék 1463 tájáról* címen közli, de megjegyzi: „A nép énekelhette a töredéket, költeni azonban aligha költötte, mivel a két sor hangja éppenséggel nem népies és inkább a krónikaírók, mint a népköltés mororát tükrözteti”.⁴ Felfogásának igazolására Dézsi Lajos véleményét idézi: aki szerint „szinte azt mondhathnók, hogy Tinódi mororában írt históriás ének töredéke”.⁵

Horváth János — 1928-ban — e töredék XV. századi provenienciáját kétségbe vonja, mivel „csak a 17. században jegyezte fel, nem tudni miféle forrásból, a költő Zrínyi Miklós: hiteles középkori szövegnek nem fogadhatjuk el”.⁶ Hét évvel később — 1935-ben — nem ilyen kategorikusan nyilatkozik ugyan, de korábbi kétségeit továbbra is fenntartani látszik: „Zrínyi forrását nem ismerjük; de ha hitelesnek fogadjuk el, adatát csak úgy értelmezhetjük, hogy ezt a pár sort s ami hozzá tartozhatott, a kis magyar leányzók nem maguk költötték, hanem bizonyára énekmondóktól hallották s tanulták el . . .”⁷ Horváth jogos aggályai ellenére kutatóink újabban — minden különösebb megokolás nélkül — XV. századnak tartják; például a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* című egyetemi segédkönyv is a

¹ Gróf Zrínyi Miklós Próza munkái. Sajtó alá rendezte . . . MARKÓ ÁRPÁD. Bp., 1939. 236—37.

² RMKT, I: 23.

³ Uo., 284.

⁴ RMKT (HORVÁTH C.), I: 496—97.

⁵ DÉZSI LAJOS: Tinódi Sebestyén. Bp., 1912. 28.

⁶ HORVÁTH JÁNOS: A középkori magyar vers ritmusa. 145—46.

⁷ HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. 269.

Mátyás-kori verses emlékeink közt hozza.⁸ Klaniczay Tibor pedig „népi eredetű történeti ének”-nek gondolja.⁹

A fentebbiekből nyilván kitűnt, hogy e töredék körül teljes a bizonytalanság. Nem csoda, hisz e kései feljegyzésben fennmaradt kétsornyi töredék ingatag alapot ad minden következtetéshez. Ezért a továbbiakban csupán annak vizsgálatára és megállapítására szorítkozom: vajon – felelősséggel – szabad-e tárgyalnunk Mátyás-kori emlékeink közt vagy nem.

A fennmaradt két sor érdekessége, hogy a másodiknak testvérei megtalálhatók a XVI. század énekmondó gyakorlatában. Így Tinódi Sebestyén deáknak a *Verbőci Imrénnek Kaszori hadával Kozári mezőn viadalja* című, 1543-ban szerzett históriás énekében:

Az terek láták vakmerő voltokat,
Az vitézők miatt sokan elhulltokat,
Folnia bocsáták az ő jó lovokat,
Mind ottan elhagyák ő sok jó rabokat.¹⁰

Az 1544-ből való *Az szalkai mezőn való viadalról* címűben Tinódi hasonlóképpen használja ezt a kifejezést:

Ezt jó Nyári Ferencz látá, nem mulatá,
Az ő szép szavával népit bátoritá,
Hamar mindenekvel Jézust kiáltata,
Az ő jó lovokat folni bocsátatá.¹¹

Még szembetűnőbb az egyezés Ilosvai Péter 1548-ból származó *Historia Alexandri Magni*-jének 408. sorával:

Veté ki fejéből ű koronáját,
Dárius nem nézé ünnön taborát,
Anyját, feleségét, leányát, fiát,
Folnia bácsátá jó lova száját.¹²

Folni = futni a magyar régiségben. A *Jajcai ének-töredék* második sora a szórendet kivéve szinte mindenben, még a sorfajban is megegyezik Ilosvaiéval: 6/5 osztású 11-es. Sőt a situáció is hasonló: Dárius csatát veszttve taborát és mindenét odahagyva menekül...

A talaj ingoványos, mégsem szabad kitérnünk az önként adódó kérdéseknek legalább a felvetése előtt. Vajon Ilosvai használta fel ezt a korábról, esetleg még a Mátyás-korból származó és tovább élő sablont énekében, vagy pedig a Jajcai ének szerzője ismerte Ilosvai versét? Mindkét lehetőség feltételezhető. Zrínyi ugyanis – a jelek szerint – a két sort egy általa hallott vagy inkább olvasott históriás énekből idézi.

Mátyás-tanulmányában idéz ő más versekből is: latin poétáktól latinul, sőt Karnarutichnak „az ő horvát poémájá”-ból horvátul. Nem hosszú részleteket, hanem csak találó, mondanivalóját illusztráló, ízesítő sorokat. Ez történhetett a *Jajcai ének* esetében is. Itt aligha beszélhetünk valamely latin forrásnak a *Pesti gyermekek utcai énekéhez* hasonló átverseléséről. Zrínyi alaposan ismerte és művében fel is használta a Mátyásról szóló történeti irodalmat. Jajca 1464. évi felmentéséről írt részletének megírásához Bonfini és esetleg Heltai krónikája szolgáltak főforrásul. Egyik utalása azt mutatja, hogy más forrást is használt. Szapolyai Imréről ugyanis megjegyzi: „kit akkor Imre deáknak hívnak vala”. Szapolyai Imre kincstartót mind a Mátyás-kori, mind pedig a későbbi történetírók közül egyedül a lengyel Dlugos nevezi így. Tőle vette át Zrínyi ezt a jellemző adatot? Vagy máshonnet, tán a feltételezett históriás énekből? Nem tudunk semmi biztosat. Egy azonban tényként fogadható el: sem Bonfini, sem Heltai, sem pedig Dlugos árva szót sem szólnak a kisleányzók „köz éneké”-ről, sőt még halvány célzást sem tesznek ehelyütt bárminemű énekre vagy éneklésre. De ismert forrásainkban másutt sem találjuk ennek nyomát.

Úgy kell tehát a helyzetet rekonstruálnunk, hogy Zrínyi az ő korában is élő, közel kétszáz esztendős népi szájhagyományból merített, mely csupán ezt a két sort tartotta fenn azzal a hozzáadással, hogy e versecskét Jajca felmentése után „még a kis leányzók is köz énekkel”

⁸ Bp., 1951. 1: 108.

⁹ KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom. 121.

¹⁰ RMTK, 3: 285; 117–20.

¹¹ RMTK, 3: 295; 221–24.

¹² RMKT, 4: 96; 405–8.

azaz karban énekelték? Nehezen hihető. Talán inkább úgy, hogy a kisleányokra való utalás is abból a Jajca felmentéséről és felmentőjéről, Szapolyai Imre deákról szóló históriás énekből való, amelynek Zrínyi csak a befejező két sorát idézi.

Mohács előtti verses emlékeinkből tudunk felhozni analógiákat, amelyek szerint a szerző a verse végén a törökön aratott magyar diadal hatását is elmondja. Így a *Szabács viadala* szerzője elmondja, hogy milyen álmétködést váltottak ki a török foglyok Budán:

Hát valának nekik (egyesek) nagy csudába,
Hogy Budának minden uccájába,
jelennen királnak odvarában
Látnak török népet kazdag ruhában
Királnak ékesen odvarlani,
Ment (mind) kel piacon, várban állani.
Ezt meg hallák mind Törökországba,
Török császár lön nagy bosszoságban.

Szabatkai Mihály pedig — 1515-ben — ezt írja:

Kevés kár nekil nem lehetnek szegén keresztyének,
de meghalának immár kétszer oly nagy sok terekek,
siratmas mast Terekországban az ő énekek.

Jajca felmentése nagy, az egész országot lázbahozó esemény, nem mindennapi diadal volt. Ezért Galeotto Marziónak sokat idézett nyilatkozatából és Szabács elfoglalásáról írt és fennmaradt vers létéből méltán következtethetjük, hogy ily nagy jelentőségű győzelem nem maradt megverseletlen, megénekeletlen Mátyás korában. S az effajta versek kéziratban is terjedtek. Gergely deák éneke a XVI. század közepéről való, Szabatkai Mihály *Cantio Petri Berizloja* még későbbi másolatban maradt ránk. Elvégre nem kizárt, hogy a Jajca felmentéséről szóló ének kétszáz év múltán ily módon került Zrínyihez.

Am mindez csak feltevés, találgatás; a fennmaradt két sor ugyanilyen joggal lehet egy jóval későbbi, messze Mohács után keletkezett ének töredéke is. Éppen ezért — míg biztosabbat nem tudunk róla — ajánlatosabbnak látszik az óvatosság: nem szabad tárgyalnunk Mátyás-kori verses emlékeink sorában, s nem szabad belőle bármiféle következtetést is levonnunk e korszak énekköltészetére.

Gerézi Rabán

Fessler Oroszországban

(Adalékok)

Vajmi keveset tudunk Fesslernek, az első összefoglaló magyar történeti kézikönyv szerzőjének oroszországi három évtizedéről. Legnagyobb szabású műve, a *Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen* köteteit pedig éppen oroszországi tartózkodása idején írta. Még Koszó János, az első (és egyetlen) Fessler-monográfia szerzője is viszonylag nagyon keveset mond hősenek erről az időszakáról. Maga megvallja, hogy a hosszas elzártság miatt képtelen volt hozzájutni az erre vonatkozó anyaghoz, forrásokhoz. A leningrádi *Centralnij Gosz. Isztoricszeszkij Archiv* irattára bizonyonnyal számos fontos részletében megvilágítja majd az életpálya e szakaszát. Addig is azonban sikerült nyomára bukkanni Fessler tevékenysége, tanári működése egyes ismeretlen vonásainak, amelyeket az alábbiakban ismertetek.

Iharion Alekszejevics *Csisztovics* egyháztörténész a múlt század közepén, 1857-ben összefoglaló munkát jelentetett meg a pétervári hittudományi főiskola történetéről, s ebben hat oldalon át tárgyalja Fessler oktatói tevékenységét. (Изотопия с Перерыврской духовной академии. Спб. 1857. 193—198.) Fessler ugyanis Oroszországba kerülése után mintegy fél évig ennél az intézménynél dolgozott. *Csisztovics* munkájának számunkra az a jelentősége, hogy részletesen elemzi és összefoglalja azokat az „eretnek” filozófiai tanításokat, amelyek miatt tanártársai, élükön Feofilakt érsekkel összefogtak Fessler ellen.

Hogyan került Fessler Oroszországba? A pétervári teológiai akadémia hívta meg, egyik volt tanítványa, Pjotr Logyij közvetítésével. (Pjotr Logyij = Lódy Péter ungvári születésű nemes 1787-ben a Lvovi egyetem tanára lett, 1803-ban pedig meghívták a pétervári pedagógiai főiskolára. Magyarországi származását sosem tagadta meg.) A meghívás a misztikus hajlamú cár és a miniszterek jóváhagyásával történt, akik a szabadkőműves páholyéletből Fesslert jól ismerték. Oroszországban ekkor virágzik a szabadkőműves mozgalom. Azt eddig is tudtuk

— Koszó művéből —, hogy odakint Fessler meleg barátságba került Szperanszkijjal, a nagyhatalmú cári államtanácsi titkárral, kit sikerült megnyernie tanainak, s azt is, hogy a történetírónak 1810 júniusában ott kellett hagynia katedráját — éppen e tanok következtében.¹ Csak éppen arról nem volt eddig sejtelmünk sem, hogy *mit tanított* Fessler, *milyen nézetek miatt* került szöges ellentétbe kollégáival s a nagyhatalmú érsekkel.

Csiszovics a következőket mondja erről: Fesslert a héber nyelv tanszéke hívta meg, de mivel tudták róla, hogy a filozófiában mennyire járatos, ezért az eredetileg megbízott tanár, Kazancov más beosztást kapott, s Fessler lett a filozófia professzora. Tárgyát Fessler két részre osztotta, egy elméleti és egy gyakorlati részre. Az elméleti filozófiához szerinte a logika és a természet metafizikája tartozik, vagyis azon alapelvek és törvények általános rendszere, amelyek az intellektusra és a létezők eszméire vonatkoznak. Ennek részei Fessler felosztásában a szellemi ontológia, a természet fiziológiája, az intellektusbeli kozmológia, az intellektusbeli ismeret és az empirikus pszichológia. A gyakorlati filozófián pedig az erkölcsi metafizikát, az etikát és a természeti jogot értette Fessler.

Mivel ez a filozófia Spinoza és Plotinos eszmerendszerére alapozódott, mély ellentéteket váltott ki. A felsőbb bizottság tagja, Feofilakt rjazanyi érsek, miután átnézte Fessler előadásainak jegyzetét, kárhözható megjegyzésekkel látta el. Csiszovics ezután az érsek jelentéséből ismerteti az elítélt tanításokat.

Tehát:

1. Fessler filozófiája, elkerülve az ember ismerő tevékenységének természetes útját — fejtegeti Feofilakt érsek —, különös módon az érzésektől független észtl vezeti le az ember ismereteinek eredetét. Arisztotelész, Bacon és Descartes azt tartották, hogy a filozófia egyetlen alapja a lelki cselekvések belső érzése és a kívülről kapott benyomások érzékelése, mert az önkényes fogalmakat mindig kérdéseknek és ellentmondásoknak vetik alá, s ha valaki valamit érez magában, abban nem hogy nem kételkedik, de ezen érzésben semmilyen szofista sem ingathatja meg. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az ember saját érzései és a kívülről kapott benyomásai érzékelése nélkül semmit sem tud és nem is tudhat. Fessler erről egészen másképp vélekedik! Ő azt mondja, hogy az értelem a benne meglevő természetes idea erejénél fogva teremti meg általános eszméit, s a tudat tükrén keresztül, az ítéleten át tükrözi ezeket vissza. A velülnszületett eredeti eszme azonban önkényes tétel, amelyet Fessler nem tud bebizonyítani. A velülnszületett eszmékre hivatkozik? Hazugságot hazugsággal bizonyít, mert ő a velülnszületett eszmékről is teljesen hazug módon ítél, amikor ezen eszméket a lélek olyan tevékeny és élő képességeinek fogja fel, melyek az érzésektől függetlenül hatnak — ezt ugyanis a tapasztalat dönti meg.

2. Fessler, amikor az ember megismerő képességének csak feltételes igazság érvényét adja, ellenkezésbe kerül az általános emberi meggyőződéssel. A filozófus a geometriával foglalkozókhoz képest egészen ellenkező úton halad; ez utóbbi a saját maga alkotta tárgyakkal foglalkozik, s egyáltalán nem törődik azzal, hogy léteznek-e a természetben az általa megrajzolt alakok és testek. A filozófusnak viszont azt kell megkeresnie, ami a valóságban van. A tárgy dologi és igaz volta munkáinak célja és kutatásainak vége. A Fessler hirdette filozófiai rendszer — szögezi le az érsek — a tárgy dologi voltát megsemmisíti, és színleg idealistának tünteti fel magát. E filozófia alapelvei szerint gondolkodni és létezni ugyanazt jelenti, s ezért csak az létezik, ami tudatában van annak, hogy gondolkodik. Azok a dolgok, amelyek kívülről ránk hatnak, még csak feltételes dologi volttal sem bírnak, vagyis nem egyebek, mint árnyképek. Fessler a következő kérdéseket próbálja feszegetni:

a) létezik-e valami?

b) vannak-e lények?

Egy professzortól azt várjuk — hangzik a verdikt —, hogy *megingathatatlan alapelvekből induljon ki, s ne kételyekből*, s csak olyan tételeket szabad vitára engedni, melyek bebizonyításra szorulanak. De ki fog kételkedni, vagy vitakozni a lények létezéséről?

3. Fessler előadásai nem elégitik ki azokat a követelményeket, melyeket a papi akadémia alapszabálytervezetében fektettek le, melynek értelmében a tudomány állandóan alá van rendelve a felső pozitív tekintélynek. A papi iskolák bizottsága azt javasolta, hogy bízzák meg Fesslert, vizsgálja felül jegyzeteit, s hogy az általa bevezetett új terminológiából következő homályos és zavaros dolgokat elkerülje, öntse gondolatait világosabb formába, nevezetesen a wolffi módszer és terminológia értelmében.

Feofilakt érsek azonban nem ért egyet a papi iskola bizottságának érvelésével. Szerinte Fessler terminológiája a szokásos. De e szokásos terminológiával Fessler egy átalakított platonizmus gondolatait fűzi össze, amikor a szokásos terminusokat szokatlan módon hatá-

¹ Koszó János: Fessler Ignác Aurél, a regény- és történetíró a racionalizmustól a romantikáig. Német Phil. Dolg. XXX. sz. Bp., 1923. 255., 265. és 271.

rozza meg. Ami pedig a wolffi módszert illeti, az csak az előzőknek az utána következőkkel való összefüggésére szolgál, de sohasem helyettesítheti a filozófiai alapelvek lényegét.

Ezek voltak Fessler hibázott bölcséleti tanai. Történésznek igen jelentős volt, filozófusnak azonban nem. E téren csak eklektikus eszmetöréseket, epigon tételeket volt képes létrehozni. Mégis, *vizsgáldási igényével*, nyugtalan, kereső szellemével, a descartes-i racionalizmusra visszanyúló elveivel (idea innata; cogito ergo sum) kihívta maga ellen az ortodox egyház képviselőinek haragját.

Ennek következtében — amint ezt Csisztovics monográfiájából megtudjuk — 1810. június 22-én cári ukázzal eltávolították a pétervári főiskoláról. Új megbízatást kapott: a büntetőjog tárgykörének lett előadója a törvényelőkészítő bizottságban. Utódja a katedrán, von Horn „tanult az esetből”, s már csak az előírt tankönyveket használta . . .

A századforduló táján, 1897-ben egy neves orosz irodalomtörténész, Lermontov biográfusa, Pável Alekszandrovics *Viszkovátov* is foglalkozott Fesslerrel, egyik kisebb tanulmányában (Эдуард Тубер и Фесслер). Ebben a szerző E. I. Guber, az orosz felvilágosodás jelentős költője s Fessler kapcsolatát vizsgálja, illetve tulajdonképp azt, hogy az idősebb Fessler hogyan hatott eszmei téren ifjú barátjára, Guberre. Viszkovátov érdekesen rajzolja meg Fesslernek, a *tanárnak* portréját, művéből ez érdekel bennünket, további része ugyanis kizárólag Guberre vonatkozik.

Megtudjuk, hogy Fessler Pétervárott Uvarovval, a reakciós kultuszminiszterrel, A. I. Turgenyevvel, a híres archeológussal és a már említett Szperanszkijjal került közelebbi kapcsolatba. Nagy lendülettel, lelkes odaadással tanított, ideje nagy részét bent töltötte az akadémián. Előadásait latin nyelven tartotta, papírlapokról olvasva fel. A diákok körében nagy tekintélye volt, óráira szívesen jártak. Szperanszkij, I. Sándor cár kegyence végig pártfogolta, de amikor 1812-ben megbukott, Fessler is elveszítette a törvényelőkészítő bizottságnál betöltött állását. Ekkor magasrangú pártfogója közvetítésére egy dúsgazdag, filantróp hajlamú orosz kereskedő, Vaszilij Alekszejevics Zlobin figyelt rá, és segítette pénz, megélhetés dolgában. Ez azonban nem tartott sokáig, mert Zlobin csakhamar meghalt. Fessler sorsa akkor derült fel ismét, amikor Szperanszkijt újból kegyébe fogadta a cár. Ekkor a cári miniszter kinevezte barátját az evangélikus egyház szuperintendensévé, Szarátovba. Itt, a Volgamenti városban került össze Fessler Guber apjával. Az apára is, de költői hajlamú fiára még inkább nagy hatással volt Fessler. A fiatal költő racionalista szemléletet s romantikus érzelmi séget tanult mesterétől. Filozófiai érdeklődését is Fessler ébresztette fel.

Fenyő István

A kiskunlacházi Petrovits-féle szerződés

Petőfi Sándornak 1849. július 31-én a segesvári csatával kapcsolatosan történt eltűnése óta eltelt több mint száz esztendő után azt gondolhatná bárki, hogy a költő és családjára vonatkozó minden érdekes adatot kikutatattak és nyilvánosságra hoztak az árgus szemű és figyelmes kutatók, s mire sem tarthat már számot a költő körül kialakult irodalom.

Jogos a feltevés, hiszen oly gazdag ez az irodalom, amelyet egyetlen más költővel szemben sem termelt ki az elmúlt évszázad.

Ime itt egy újabb „lelet”, ami Kiskunlacháza község régi irattárában feküdt mindenkitől elfeledten 1957 augusztus végéig, közlésre azonban, a rajtam kívül álló okokból csak most kerülhetett:

„Kis Kun Laczházi Mészárszékről kötött Arendás Contractus Petrovics Istvánnal az 1833/4, 1834/5 és 1835/6-ik Esztendőkre.¹

Mi alább is meg írott Kis Kun Laczháza Közönsége Ordinárius Birája és Tanáttsa edgy részről adjuk emlékezetekre akiknek illik, Hogy (efolyó Esztendei Julius 15-ken tartott Köz Licitatió alkalmával) Helységünkben lévő Mészárszékünket kiadtuk arendába Petrovics István Szabadzállási lakosnak Esztendőnként 210 az az Kettőszáz Tíz Ezüst ftokért a következő feltételek alatt nevezetesen.

1-ör Fog ezen Arenda kezdődni folyó Esztendei November első Napján, és folyik három edgy más utann következő Esztendőkön által, az 1836-ik Esztendei October utolsó Napjáig.

2-ör Kőteles lészen a nevezett Arendás 100-tol 5 ft Bánat pénzt most tüstént, magát az Arendalis Summát pedig mindenkor fertályonként előre pontosan fizetni, az elő fizetett Bánat pénz utolsó fertályában tudatván.

¹ P. — Cs. 2. — Szám 144. Pest és Nógrád megye Állami Levéltárában.

3-or Altal adatik az Arendatornak az alsó Göből Kuti Kaszálló, — mely 9. Holdakat tesz. Legelőül pedig által engedtetik a vágó Marhák számára, — mely az illendő mennyiséget által nem hághattya — a Bokrosnak alsó része, a Legelő tágulásával pedig Csokán, vagy Káton járhatnak vágó Marhái, de csak ott, ahol más marhák is járnak.

4-er A' szokott Adót, vagy más törvényes Segedelmeket az Arendás, az Arendális Summától köteles léssen.

5-ör A' Szék álló Legénynek tartozik illendő bért adni a' Tettes Kerületek ujabbi rendelkezéséhez képest, nehogy az, mint eddig, a Bér nem kapás színe alatt további zsarolásokat tehessen.

6-or Tartozik a' fent nevezett Arendás, a' Mészárszéket állandóan jó és egészséges Hussal tartani, az igaz mértékre, Limitatoria a' törvényes 12 ft büntetés alatt vigyázni. Ha pedig ezenn kötelezése ellenére rossz Hust méretne, és azt az első meg intésre a' Székből el nem iktatná, tehát a Helybéli Politiæ Inspector kifogja hágyatni — a' Tanács hírelve.

7-er A' Fadgyuval is hasonlóan a' limitatio szerint tartozik a' lakosokat kielégíteni, és Kűlsőknek adni, mind addig tilalmaztatik, míg lakosainknak szükség léssen reá.

8-or Friss Sertés Hust, Hajjat, Szalonnát a Píartzon árulni lakossainknak továbbá is szabadságában léssen.

9-er A lakosoknak lába törött, vagy vén, de egészséges Marhájokat, ha fizetésért ki mérni nem akarná, és azok gazdáí az Előjáráságnál jelentést téssnek, a' tulajdonos a' maga Házánál ki mérheti; Ha pedig az Arendások az efféle Marhák ki mérését felvállalják, nékiek nem többet hanem edgy ökörtől edgy tallért, edgy Tehéntől 1 fto, edgy harmadfü Marháto 45 krt, edgy tavalitól 24 krt tartozzanak fizetni. Végezetre

10-re A' mennyiben a' Marha vágás és Hus méréshez való Eszközök a' Helységéí volnának, azokról a' szerént, a' mint által veszi számolni köteles.

Más részről én is Petrovics István a' fentebb irt Cikkelyeket, és feltételeket megértvén, azoknak minden részben pontos tellyesítésére magamat kötelezem. Kőlt Lacházán Julius 15-kén 1833-ik Esztendőben.

NN Laczháza Közönsége
Fő Birája és Tanáttsa.
Deák Ignátz Első Notáriusa által'

Ez a szerződés elsősorban azért érdekes, mert egy jogilag kidolgozott és aláírásra kész mészárszékbérleti szerződés Petőfi Sándor édesapja, Petrovics István és Kiskunlacháza között, ami Kiskunlacháza mészárszékének az 1833–1836. esztendőkre szóló bérleti ciklusára készült, de amit a leendő szerződő és haszonbérlo, Petrovics István szabadszállási lakos nem irt alá, s így az árenda, illetve a szerződés meg nem kötött.

Az eredeti okmányról nem csak Petrovics István aláírása hiányzik, de a tanács egyéb illetékes tagjainak aláírása, és a község szokásos hiteles pecsétje is.

Petrovics István tehát az árendába be nem „ült”, azaz az üzletnek feléje sem nézett, azért Kiskunlacháza 1833. augusztus 20-án a következő „assecuratoris cautionalis” levelet adta ki:

„Mészárszék eránt adott assecuratoris cautionalis levele Lacháza Helysége Tanácsának az 1833/4, 1834/5, 1835/6-ik esztendőkre.”

Mi alább is megírott Kis Kun Laczháza Helysége Birája 's Tanáttsa adjuk emlékezetül a' kiket illet mindenekett: Hogy minek utánna a' Nemes Kis Kun Kerület Négy felső Helyen Királyi Haszon Vételeinek a' folyó esztendei Julius 15-én Kun Szent Miklós városában tartatott közlicitatioja alkalmával Petrovics István Szabad Szállási Lakos Mészárszékünket minden járandóságaival egyetemben esztendőnként ezüstben fizessenelö 210 azaz kettőszázti forintokért — folyó esztendei Mindszenttől számítandó három egymásután következő esztendőkre árendában ki vette volna; azonban a' Contractus aláírására — noha arra jó eleve megkeresett — meg nem jelent; nehogy a' dolog az aláírás elmaradása miatt fennakadást szenvedjen, addig is míg ötet a' maga uttyán elvállalt kötelezése tellyesítésére szoríttathttánk: mindazon feltételek szoros tellyesítése kötelezése mellett, melyek a' mészárszékről szóló Contractusnak rendes tulajdonai, — saját adminisztrációnk alatt megtartjuk; és azon esetre, ha ne talán az arenda terhe alól Petrovics István felmentetne, vagy más alkalmas arendás nem találkozna, nem csak az általa ígért 210 ezüst forintokat ki szerezni fogjuk, hanem minden igyekezetünkett oda fordíttjuk, hogy szorgalmatos utánna látásunk által köz cassáknak

e' részben is tetemesebb jövedelmet hajthassunk, magunknak pedig a' Tettes Kerületek helyben hagyását megérdemelhesük. A' melyről is kiadjuk szokásos petsétünkkel erősített jelen assuretoris Cautionalis levelünket. Költ Laczházán Augustus 20-án 1833-ik eszt.

NN Kis Kun Laczháza
Helysége Birája s Tanácsa
Nagy Ferencz notárius

Előttünk:

Fazekas András
Nádor-Ispányi Al-Kapitány
Péter Zsigmond
Kis-Kunkapitány
Új István Számvevő
Bartschik Márton
kerület aljegyző"

Ezek után pedig, mivel attól lehetett tartani, hogy a mészárszék árendás, azaz bérlő nélkül marad, újból „licitatio” tartatott, de „minekután az... elrendelt, és kihirdetett Licitatoria senki más meg nem jelent”, kényszerből a község az úgynevezett peregi árendásának adta ki a mészárszékét, vele kötött szerződést.

Kiskunlacháza mészárszéke ily módon az 1833–1836-os esztendőkre végre megkapta bérlőjét.

Ezek után másodsorban érdekes a dologban az, sőt legérdekesebb, hogy mi lehetett az oka annak, hogy az egyébként azokban az esztendőben anyagilag kiegyensúlyozott, jó-módú körülmények között élt szabadszállási mészáros, Petrovits István, a szerződést nem írta alá, s így a bérlettől visszalépett.

Megtaláltam a magam részére is feltett kérdésre a választ a kiskunlacházi mészárszék bérlési sorrendjének történetét kutatva 1827-től 1833 végéig:

A kiskunlacházi mészárszék bérlését, mint azt a község levéltárában – jelenleg Pest és Nógrád megye Állami Levéltára gondozásában, Budapesten – található „Contractus” bizonyítja,³ az 1827/8, 1828/9 és 1829/30-ik esztendőkre – az azokban az időben szokásos hároméves ciklusra – Fülöp Sándor kötötte meg, 1827. július 11-én.

Ez a három esztendő minden észrevétel nélkül telt el úgy a haszonbérlő, mint a bérbeadó részéről.

A következő, az 1830-tól 1833-ik év végéig terjedő bérlési időre szintén Fülöp Sándor Michalecz András társával kötötte meg a szerződést Kiskunlacháza tanácsával 1830. július 12-én.⁴

Ebben a bérlési ciklusban azonban már „1832. Bőjt elő Hava 18-ik napján Michalecz András folyamodik, hogy a kolera és dögvész miatt nem tudott és nem tud jó húst mérni, szállítsák le az árendát.”⁵

De, mint a hátirat mondja:

„1832-ik Esztendei Május 14-én a Nes Jász és két Kun kerületek által Jász-Berény Városában tartott közönséges Gyűlésökben jelen kérésével bé adott Tiszti Tudósítás folytán Elvégeztetett:

A 880-ik Számra: Minthogy az Instans által kért Árendabeli Retaxatanak meg engedése több következtetéseket huzna maga után; ezen okból, az előre meg állapított Principiumok ellenére kérését tellyesíteni nem lehet.

Ki adta Kováts Tóbiás
Distris EV Notarius"

Hogy summabelileg milyen károsodás érte a dögvész folytán ezen hároméves árenda-időszak alatt – 1830–1833 – Kiskunlacháza mészárszékéből, az mindebből ki nem tűnik, de történelmi tény és valóság, hogy 1831-ben hazánkban nagy kolerajárvány pusztította a lakosságot, ami viszont, mint Michalecz András folyamodványából kitűnik: a marhaállományban dögvész formájában mutatkozott, ez pedig a vásárookra történő állatfelhajtási és vásárlási tilalmat vonta maga után, s ennek következtében az árendás mészáros a szerződésben vállalt kötelezettségének eleget tenni nem tudott, vagy legalábbis részben nem tudott. Ez indította a mészárszék-bérlőket arra, hogy a következő, 1833–1836-os esztendőkre nem vettek részt a mészárszék licitációján.

³ P. Fasc. 2. No. 51.

⁴ P. – Cs. 2. – Szám 82.

⁵ P. – Cs. 2. – Szám 119.

Viszont, mint az az 1833–1836-os esztendőket magában foglaló árendaciklusra Petrovits István részére készített, s az 1833. július 15-én aláírandó szerződésből kiténik: Petrovits István szabadszállási lakos, megpályázta a kiskunlacházi mészárszék bérletét, a szerződést Kiskunlacháza illetékes hivatalos szerve el is készítette, de — s itt fordult meg a kocka — közben Petrovits István értesült arról, hogy mi a helyzet a bekövetkezett marhavész miatt nagyban megcsappant vágómarha beszerzése körül; de arról is értesülhetett a kiskunlacházi kollégáktól, hogy milyen válasz adatott a beadványra, jobbnak látta inkább visszalépní a mészárszékberlettől — ha esetleg bánatpénze vesz is —, mivel hogy a vállalandó azon kötelességnek, miszerint „tartozik... a Mészárszékét állandóan jó és egészséges Huszal tartani...”, valamint a' Fadgyuval is hasonlóan a' limitatio szerint tartozik a' lakosságot kielégíteni", előreláthatólag teljesíteni nem tudná: a szerződés aláírásától s az azzal járó minden felelősségtől elállt. Inkább ráfizette bánatpénzét, de olyasmit nem vállalt, amit teljesíteni előreláthatólag nem tudott.

Sándor József

Petőfi egyik forradalmi költeménye — Mikszáthnál

Közismert dolog, hogy Mikszáthnak Petőfi, Arany és Jókai voltak legfőbb költő-eszményei.

Petőfiről szóló nagyszámú cikke, valamint „Jókai Mór élete és kora” című művének vonatkozó fejezetei mutatják a hatást, melyet gondolatvilágára Petőfi költészete gyakorolt.

De azt nem tudtuk eddig, még csak nem is sejtettük, hogy Petőfi egyik forradalmi költeményének variánsa is ott kallódik Mikszáth ismeretlen írásai között!

A pályakezdő Mikszáth Kálmán novelláit és cikkeit gyűjtögetve a kritikai kiadás számára, részletesen feldolgoztam a Magyar Néplap című politikai hetilapnak és e lap Mulattató című „társlapjának” az ő szerkesztésében megjelent két évfolyamát (1874 és 1875.) Nos, a Mulattató 1874. szeptember 26-i számának (VI. évf. 39. sz. 155. l.) tárcarovatában egy névtelen közleményt találtam *Petőfy* [így!] *díszkiadása* címen.

A Magyar Néplap és a Mulattató névtelen, illetőleg forrásmegjelölés nélküli cikkeinek nagy része Mikszáth tollából való. Már felesége följegyezte Visszaemlékezéseiben (1922. évi kiad. 103. l., 1957. évi kiad. 145. l.), hogy: „Az egész lapot úgyszólván egymaga írta”. Ezt a tényt a két lap beható elemzésével közvetlenül magam is megállapítottam. (Ld. majd részletesebben a Mikszáth-kritikai kiad. 51. kötetének, vagyis a Cikkek I. kötetének jegyzetei bevezetésében!)

Petőfi összes költeményeinek az Athenaeumnál 1874-ben megjelent, Greguss Ágosttól és Gyulai Páltól gondozott díszkiadását az említett névtelen cikkben szintén Mikszáth ismertette. (Petőfi nevét a rövid, mindössze egy hasábnyi méltatásban öt ízben is Petőfynek írta. Nem tudjuk: miért? — de Mikszáth későbbi írásaiban is többször előfordul Petőfi y-os névalakja!)

Örömmel üdvözlí „a pompás album alakú, illusztrált” Petőfi-kiadást: „Méltó szobor ez — úgymond — halhatatlan Petőfynek emlékéhez”. De két kifogást tesz. Szükségesnek tart egy *olcsóbb kiadást*, „hogy a szegényebbek is könnyen szerezhessék meg a 'magyar bibliát'...” Másik kifogása: a *teljesség hiánya*. „Azon tapasztalatra jöttünk — hangsúlyozza Mikszáth —, hogy Petőfynek több kiadatlan költeménye is van. Magam is ösmerem kézirat után egy szép forradalmi költeményét, mely a [= e] kiadásból kimaradt. Hitelességeért nem kezekedhetem, de hangulata s a költő egyéni jellege több mint valószínűvé teszi, hogy az csakugyan Petőfynek tollából folyt. Kellemes kötelességünknek tartjuk olvasóinkkal is közölni az akkori idők ezen háborgós szüleményét, melynek címe: *Újesztendő napján*.”

Ezután közli az 5 strófából álló verset, melyet Petőfi újabb kiadásaiban *Újév napján 1849* címen ismerünk.

Petőfi Sándor Összes Művei akadémiai kritikai kiadásának III. kötetében (1951) találjuk ezt a költeményt (a 217. lapon). (A kritikai kiadás I–IV. kötetét — amint azt nem a címlapról, hanem csak a jegyzetek elé írt bevezetés aláírásából megtudjuk — Varjas Béla rendezte sajtó alá.)

E költeményhez mindössze másfél sornyi jegyzet járul (a 348. lapon):

„*Újév napján, 1849.* Petőfi életében a vers nem jelent meg. — M. [megjelent]: Otthon 1874. évf. 10–11. l.”

E szákszavú jegyzet mögött a következő fontos tudnivalók rejlenek:

Závodszy [Széchy] Károly Otthon című „szépirodalmi és ismeretterjesztő havi közlőnyét” „Petőfi Sándor kiadatlan költeményei”-nek egy ciklusával indította meg. (1874. okt., I. évf. 1. füzet; 1–4. l.: bevezetés, 5–18. l: Petőfi hat ismeretlen vagy addig csak hiányosan

közölt forradalmi verse. Köztük a III. számú az *Újév napján 1849*, a következő lábjegyzettel: „E költeményről az Athenaeum díszes kiadása semmit sem tud”.

Závodszy [Széchy] Károly sem a rövid bevezetésben (amelynek címe: Történeti és irodalmi emlékeink), sem a versek közlése közben egy szóval sem mondja meg: honnan, milyen kéziratokból merítette e szövegeket? Csak később, a 2. füzetben (1874. nov., 186–9. l.), Gyulaival és az Athenaeum-féle Petőfi-kiadás többi védelmezőjével, illetőleg az ő hat versközlése szöveghibáit kifogásoló irodalomtörténészekkel (Greguss Ágosttal és Beöthy Zsolttal) polemizálva említi meg annyit, hogy: „Történtek a közlésben hibák, — de ez nagyon természetes! Az Athenaeum birtokában lévén az eredeti kézirat, én csak a másolatokat használhattam . . .”

Gyulai polemikus cikkéből (Petőfi költeményei s az írói tulajdonjog. Pesti Napló 1874. okt. 15)¹ viszont arról értesülünk, hogy az *Újév napján című* költemény „nincs meg se az Athenaeum másolatai, se pedig a Petőfi kéziratái között, s csupán csak Opitz német fordításából ismerem . . .”

Ennek kéziratáról, illetőleg kéziratós másolatáról tehát mindeddig semmi bizonyosat nem tudunk.

Gyulai idevágó második polemikus cikke (Petőfi költeményei ügyében. Pesti Napló 1874. okt. 24)² utal Szini Károlynak a Pesti Napló 242. számában közölt felszólalására, amely szerint a Závodszyknál hibás szöveggel közölt Petőfi-versek az ő Riadó című lapjában hibátlanul jelentek meg. Závodszy aztán az Otthon-nemzeti füzetében (2. sz.) már a Szini Károly-féle „hibátlan” szövegek alapján helyesbíti eredeti közlésének hibáit, — de ezek között az *Újév napján 1849* szövegének helyesbítése nem szerepel, pedig Szini Károly ezt is közölte a Riadóban (1874. okt. 18., 20. sz.).

Adva van tehát egy Závodszy [Széchy] Károly és Szini Károly által közölt Petőfi-költemény, amelynek sem eredeti kéziratáról, sem a kétféle publikáció alapjául szolgáló kéziratok másolatáról nem tudunk semmit. Szini Károly ugyan „határozottan” állítja, hogy e költemény „megvan valamelyik 1849-diki lapban, nyomtatva, mert én abból tudom. Melyikben, nem emlékszem rá, azt hiszem a Márczius 15-diké-ben, de megvan. Valamint jótállok az általam kijelölendő hibákról s a használtam szöveg hitelességéről is. Utánanézhettek a könyvtárakban . . .”³ Szini Károlynak azonban rossz memóriája volt, mert a Márczius Tizenötödike 1849-i évfolyamában Petőfitől csupán ez a két költemény jelent meg: febr. 19: *Négy nap dörgött az ágyu . . .* febr. 20: *Nyakra való*. S minthogy az irodalomtörténet, illetőleg a Petőfi-irodalom azóta sem találkozott a költeménynek 1874 előtti nyomtatott szövegével: joggal feltételezhetjük, hogy Szini Károly tévedett, s a közölt vers szövegét ő sem látta nyomtatásban, hanem csak valamely korábbi másolatról készítette azt.

Ilyen körülmények között fokozott jelentősége van Mikszáth szóban levő közlésének, hol a szöveg eredetéről így nyilatkozik: „Magam is ismerem kézirat [= másolat] után”.

Minthogy Mikszáth a költeményt a fenti sorok kíséretében *Mulattató című* lapjának 1874. szeptember 26-i számában tette közzé: megelőzte Szini Károly *október 18-i* és Závodszy [Széchy] Károly *október végi* közlését.

Az alábbiakban párhuzamos sorokban közöljük — a publikálás időrendjének megfelelően — 1. Mikszáth (röv.: M), 2. Szini Károly (röv.: Sz) és 3. Závodszy (röv.: Z) szövegváltozatait.

Cím: M: *Újesztendő napján*.
Sz, Z: *Újév napján, 1849*.

Sor:

- 3 M, Z: A vészes égen elborult,
Sz: A vészes égen beborult,
5 M, Z: Meg van vagdalva, vérzik kezünk,
Sz: Meg van vagdalva, vérzik a kezünk,
6 M: De még azért elbirja fegyverünk,
Sz: De azért még elbirja fegyverünk.
Z: De még elbirjuk fegyverünk,
8 és 9 M, Z: Ott hagyja fájó mély nyomát.
Sz: Ott hagyja fájó véryomát.
13 M: Vádolód az ur isten előtt
Sz, Z: Vádolód az Isten színe előtt
14 M: [sajtóhibával] És gyujtsa rettentő harangra [!] őt

¹ Kötetben: Gyulai Pál: *Bírálatok, Cikkek, Tanulmányok*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta BISZTRAY GYULA és KOMLÓS ALADÁR. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 191–4. jegyzetek 646.

² Uo. 194–5., jegyzetek 646.

³ SZINI KÁROLY: Petőfi költeményei. Pesti Napló. Esti kiad. 1874. okt. 22., 25. évf. 242. sz.

- 17 M: De mit az élet nekünk?
Sz: De mit az ítélet nekünk?
Z: De mi az ítélet nekünk?
- 18 M: Ha lesz is, soká lesz
Sz, Z: Ha lesz is az, sokára lesz!
- 19 M: S mi több, mi főbb,
Sz, Z: És ami több, és ami fő:
- 21 M: Majd meg kegyelmet adna nekik ő...
Sz, Z: Még majd kegyelmet adna nekik ő...
- 22 M: Ne várokozzunk; a vérengző
Sz, Z: Ne várokozzunk; e vérengező
- 27 M: Mindaddig szórjuk rájuk
Sz, Z: Majd addig szórjuk rájuk a
- 28 M: A szörnyű halálos nyavalyát
Sz, Z: Szörnyű halálos nyavalyát,
- 29 M: Mig hirmondónak marad csak egy,
Sz, Z: Amig hirmondónak marad csak egy,
- 33 M: Nekünk az isten most kevés,
Sz, Z: Nekünk most az isten kevés,
- 35 M: Hozzád jöházkodom, pokol,
Sz, Z: Hozzád imádkozom, pokol,
- 36 M: Ez új esztendő ünnepén:
Sz, Z: Az új esztendő reggelén:

A véglegessé váló szöveg érdekében itt jegyezzük meg, hogy a kritikai kiadásban (1951) a 6. sor hibásan (a még szócska kihagyásával) szerepel, így:
De azért elbíra fegyvertünk,

Amikor Mikszáth azzal mentegetőzött, hogy a költemény „hitelességeért nem kezeshetjük”, bizonyosan az előtte levő másolat hibás, döcögős soraira gondolt; viszont a költemény „hangulata” az ő szemében is „valószínűvé tette, hogy az csakugyan Petőfink tollából folyt”.

Valóban, a fenti szövegpárhuzamok azt mutatják, hogy a Mikszáth által közölt másolat volt a leghibásabb: a 17. sor a vers gondolatmenetében szinte értelmetlen, a 18, 19, 22, 27, 28 és 29. sor pedig szánalmasan döcög.

Mégis jelentős ez a közlés, mert íme, a dátumok mutatják: Petőfinek ezt az elfelejtett forradalmi költeményét 1874-ben Mikszáth vitte először az olvasóközönség elé! Talán épp az ő hibás közlése indította Szini Károlyt arra, hogy sietve publikálja saját lapjában a maga jobb másolatának szövegét.

Honnan jutott Mikszáth, meg Szini Károly, meg Závodszy a háromféle másolathoz? — nem tudjuk. A szövegeltérések arra vallanak, hogy e másolatok nem azonos „eredeti”-ről készültek. Viszont Szininek és Závodszyknak közelálló szövegei alapján föltehetjük, hogy ők egyazon „eredeti”-nek némileg különbözõ, de csak kevésbé rongott másolatát bírták.

Végezrmdényben az 1874. évi háromféle szöveg egyikének sem sikerült megtalálnunk az eredetijét. De azzal, hogy felkutattuk a Závodszy-féle szöveget megelőző két korábbi közlést: lehetővé tettük, hogy Petőfi kritikai kiadásának majdani javított és bővített kiadásában az olvasó e költemény utóéletéről és szövegváltozatairól is tájékoztatást kapjon.

Bisztray Gyula

Ady: „A mesebeli János” c. versének keletkezéséhez

Adyval kapcsolatos böngészések során egy Ignotus-cikkre bukkantam, amely érdekesen vág egybe Ady: *A mesebeli János* c. versének képrendszerével.

1914 nyarán kitört az első világháború. Az első hetekben egyedül Ady és Kaffka látnak tisztán. A Nyugat költõi még a háborút dicsóítik, amikor már sorra jelennek meg Ady háborúellenes versei. Ady már az első pillanatban felismeri, hogy „Harcunk a magyar Pokollal van”, hogy ez a háború a megváltó forradalom helyett tört ki és emberként az emberiségben ellenszegül a barbár vérontásban. *A mesebeli János* c. verse gúnyos, keserű hangú felelet Ignotus háborút üdvözlõ vezércikkére (Nyugat, 1914. aug. 1. Ignotus: Háború). Cikkében Ignotus kifejti, hogy mindenkinek, aki nem kíván szerb, román vagy orosz lenni, hanem magyar akar maradni egy nagy, történelmi Magyarországon, létérdeke, az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása. (Ignotus egyébként még a késõbbiekben is azt vallja, hogy a német

kapcsolat nem veszélyezteti a magyar létét, hanem ellenkezőleg, bekapcsolja egy nagy kultúra áramkörébe. Ignótus: J. F. Neuman „Mitteleuropa” koncepciójával kapcsolatban. 1915.)

„... Mióta ez a birodalom fennáll: ez az első háborúja, amely népeinek háborúja. Nemcsak általuk folyik, hanem értük is, — nemcsak a birodalomnak érdeke, hogy éljen, hanem azoké is, akik benne élnek. Hogy aztán, az osztrák — magyar monarchia életét biztosítottuk, abban nekünk magyaroknak fussa a számadásunk, az megint azok okos önzésének dolga, kik így e monarchián mindenkorra (vagy, mert a történelemben örökkévalóság nincs hosszú időre), bennrekednek. Most már csak világos, hogy nemcsak a magyar érdek esik össze a birodaloméval, de a birodalomé is a magyar érdekekkel — végső soron tehát mindenkié, kinek e birodalomban kell élnie. Ma nincs a napja, hogy erről szót ejtsünk, csak még egyszer gondoljuk el, ami nem ígéret, vagy biztatás, hanem tétel; hogy minél biztosabb e birodalmon belül a magyarnak élete, annál többet tehet és áldozhat itt minden egyéb életért. Egyébként pedig: Minden mese valóság s még nem volt mese, melyben aki a királykisasszonyt megváltotta, a királykisasszony az övé ne lett volna. A magyarság magáért dolgozik, mikor e monarchiát megváltani siet gonosz megálázottságából.” — fejezi be cikkét.

A *mesebeli János* erre adott válasz (Nyugat, 1914. dec. 1.). Ady már ekkor látja, hogy nem a magyarárt hull a magyar Jánosok vére, hogy nem esik egybe a két érdek, hogy a királykisasszony csak mese, de nem valóság. A messze város — Bécs, a királylány — a politikusok csalfa álma.

Bajban van a messze város,
Gyürkőzni kell a Halállal:
Gyürkőzz, János, s rohanj János.

Ez a tétel. Ezt követi egy fájdalmas, ironikus kifejtés:

Mesebeli király-lyánnyal
Hogyha akarsz találkozni:
Hadakozzál a sárkánnyal.

Keliesz a nagy arénára
Akkor is, ha életednek
Életed lesz majd az ára.

Miért megy hát mégis megcsalván a halálba? Erre csak valami őszerejű, a logikátlan-ságból erőszakkal logikussá tett érvvel tud megfelelni:

De csinálod, mert csinálod,
De csináld, mert erre lettél,
S ha már álltad, hát kiállod.

És íme Ignótusnak a keserű válasz:

A király-lyány: mese, János,
De nincs előbb a mesénél
S mese ellen minden káros.

Újból a tétel jön befejezésül:

Bajban van a messze város, ...

A két refrén között nincs ellentét. Ebben fejeződik ki a költő tehetetlensége az esztelen, véres háborúval szemben. „... mese ellen minden káros.”

Később, amikor már kibontakozott az egész haladó irodalom háborúellenes frontja, Ignótus is közéjük állt, de a mély szakadék mindvégig megmaradt a Nyugat mozgalmán belül: Ady és hívei a forradalmat várták, Ignótusék reformokkal szerettek volna kilábolni a háborúból. Az idő Adyt igazolta és érdekes véletlen, hogy éppen Ignótus „kínossa ki” már a halálos ágyán Ady utolsó versét:

Baljóslatú, bús nép a magyar.
Forradalomban élt s ránkhozták
Gyógyítónak a Háborút, a Rémet
Sirjukban is megátkozott gazok.

(Üdvözllet a győzőnek, 1918. nov.)

Róbert Zsófia

Radnóti Miklós vallomása olvasmányairól

Ady Endre vallomása olvasmányairól évtizedekig rejtőzött feltáratlanul a Kőhalmi Béla által szerkesztett Könyvek könyvében (Bp., é. n. [1918]), amíg 1958-ban Varga József közzétette Adynak ezt az „elfelejtett” írását.¹ Másik nagy költőnk, Radnóti Miklós a Könyvek könyve (Bp., 1937) második kiadásában nyilatkozott kedves olvasmányairól. Ez a vallomás Adyéhoz hasonlóan nem szerepel a költő műveinek egyetlen kiadásában sem, noha értékes adatokat tartalmaz Radnóti világképének kialakulásáról, érdeklődéséről és olvasmányairól.

Kőhalmi Béla 1937-ben az alábbi körlevelet intézte 2000 magyar íróhoz, tudóshoz és művészhez:

„1. Világképe, eszményei kialakulására, fejlődésére, mely művek voltak jelentős befolyással? (Nem katalógusszerű felsorolást kérek.)

2. Mely művek voltak azok, amelyek hatása messze túlnőtt az ún. »elolvasandó könyvek« hatásán, melyek azok, amelyeket függetlenül attól, hogy mennyit köszönhet nekik, szeret (újra meg újra visszatérő olvasmányok!), melyek azok, amelyeket *trouvaillé*-ként üdvözölt, volt-e köztük olyan, amelynek kívánatos, szükséges megrendülést köszönhetett? (Döntő olvasmány!)”

Nem érdemtelen meg említeni, hogy a kiadványban Kőhalmi Béla előszava figyelmeztet a fasizmus veszélyére, és vele szemben az igazi kultúra értékeit vonultatja fel, mint a védekezés egyik formáját. Rámutat a hitlerizmus könyvgyűjtésére célozva, hogy „az új barbarizmus pedig a nyomtatott szó erejének, a műveltség vonzerejének hanyatlásával kezdődik”. Ez az új barbarizmus lesz majd, amely vallomása után néhány évvel Radnóti Miklós életét ki fogja oltani. A Könyvek könyve a maga sajátos módján szellemi fegyver volt az akkor előretörő fasizmussal szemben.

A könyv végén található statisztika kimutatja, hogy ebben a kötetben Ady Endrét nyilvánítják legtöbbször visszatérő döntő hatású költőnek (68), a sorrend a továbbiakban a következő: Tolsztoj (főleg a Háború és béke; 58), Dosztojevszkij (főleg a Karamazov és a Félkegyelmű; 57), Arany János (54), Goethe (47), Shakespeare (43) stb. (Zárójelben a megemlékezés száma.)

Kőhalmi Béla szerkesztő körlevelére Radnóti Miklós az alábbi választ küldte:

„Mikor az anket kérdéseit megkaptam, egyszerű és tiszta válasz fogalmazódott meg bennem. Könyvekre emlékeztem s állandóan forgatott könyveimről készítettem számadást. Nem írtam meg, amit elgondoltam s ime, négy hét telt el azóta és állandóan foglalkoztatott a kérdés. Egyre több és több könyv jutott eszembe, egyre nehezebbé vált a megfogalmazása annak, amit gondoltam. A lélekre az olvasás kezdeti állapotában nem művek hatnak, hanem *olvasmányok* tömege, melyek legtöbbször nem is érdemli meg azt, hogy műnek nevezzük, később, a tudatosodással együtt a *művek*, még később a *remekművek* hatása lép előtérbe, — s már javítom is: esetleg csak művek részletei, egy mondat lejtése, egy jelző, egy inverzió, a mű mögötti attitűd, vagy csupán a mű létezésének *tudata*.

Világképem kialakulására nagy hatással volt *Marx* műve, holott csak *Kautsky* magyarázatából ismerem, s a körülötte dúló irodalmat is hiányosan és tervszerűtlenül. De hatott sok más is, szinte elmondhatatlan, a gyermekkortól kezdve. Túl a forma problematikáján, mely természetesen sokat foglalkoztatott, szerep jutott a világkép kialakulásában. *Proust*: *A la recherche du temps perdu*-jének, pedig kötetei sorát máig sem olvastam végig s bizonyosan tudom, hogy megemlékezhetem egy „*Sírnak a hősök*” című vidám háborús anekdotakönyvről, melynek szerzőjére nem is emlékszem s melyet kisfiú koromban sokszor elolvastam. A „könyvnyes humorál” elbeszélte sebesülések és halálok olvasása a szándékolt hatás ellenkezőjét váltotta ki belőlem s legalább annyira hozzájárult világgal ismerkedő ijedtségemhez, mint a boltok előtti sortállás, vagy udvari szobáknak sűrű rémületes csöndje, mikor apám katonai behívóját olvasta az ablak előtt és némán állt ott, míg teljesen be nem sötétedett. Tízéves korom felejtésetlen emléke a *Bacchylides* Békedala, mely akkoriban jelenhetett meg s melyet, mint jóval később megtudtam, *Babits* szövegében mondott el egyszer nálunk egy akkor főiskolás rokonom. Azóta kísér: Minden jó magvat a béke hint a földre...

¹ VARGA JÓZSEF: Ady Endre elfelejtett vallomása kedves olvasmányairól és ismeretlen levele Kőhalmi Bélához. ItK, 1958. 510–512.

S jellememet éppúgy alakította *Winetou*, mint kamaszkorom kedvencének, Jack *London*-nak aranyásói és tengerészei, vagy Knut *Hamsun* sajátos szexuális hőse, Glahn hadnagy, aki a báró fülébe köp. S *Szabó Dezső Elsodort Falu*-jának Farkas Miklósa éppúgy, mint *Raszkolnyikov*. A világrenddel való viszonyomat, emberi magatartásomat egyaránt színezi Aquinói *Tamás*, *Nietzsche Zarathustrá*-ja s a *Barbusse* Jézusa, a gyermekkorban olvasott *Tamás bátya kunyhója* és az öt éve Párisban látott gyarmatügyi kiállítás szociális élménye. Könyvek és tapasztalatok együtt alakítják a lelket. Ami sajátos irodalmi fejlődésemet illeti, azt hiszem, a kép — ha lehetséges, — még összetettebb, a szellem tájai még változatosabbak, éghajlatuk még szeszélyesebb. A nemzedékek annyiban különböznek egymástól, amennyiben a hagyományból mást és mást választanak ki és vállalnak s hogy a fiatalabb nemzedék hagyományához hozzátartozik már a megelőző nemzedék is. Nekem, aki tizenhét éves korom óta választom, vagy válogatom tudatosan olvasmányaimat, (a testében hét éve nem élő *Ady* ez idő tájt már mítosz volt), hagyomány a Nyugat első nemzedéke, sőt a másodikból is a korán indulók, nem is beszélve az *izmusok* éveiről, melyeknek dokumentumai közt költőiségem kezdeti állapotában izgalmas és kalandos utazásokat bonyolítottam le. Az egyetemen doktori értekezésemet *Kajfka Margit*-ről írtam s ugyanakkor egy kártársnőm *Tóth Árpádról* értekezett. Munkám legfontosabb forrásai a „Nyugat” régi évfolyamai voltak és én munkatársa voltam a „Nyugat”-nak. Négy nemzedék egymásmellettségéről ír levelében az ankét szerkesztője s meg kell jegyezni, hogy ez az egymásmellettség, — melynek okai közismertek, — valóban *egymásmellettség*. Az első nemzedék hagyomány volta nem zárja ki azt, hogy egyes tagjainak problematikáját és kísérleteit ne érezzem esetleg jobban hozzám tartozónak, mint szorosan vett kortársam törekvéseit. A hagyományról, — s itt természetesen a magyar irodalmat, az igazi hagyományt értem, — nehéz vallanom. Vallalom teljes egészében, mert ismerem. Ez az „ismerem” nem jelenti azt, hogy *Kemény Zsigmond minden* regényét olvastam, hanem azt, hogy ismerem *Kemény Zsigmondot*, s hogy *egészében* ismerem a hagyományt, azt jelenti, hogy *Kuthy Lajost* is ismerem s hogy igaztalannak érezném *Balassa Bálint* mellett elhallgatni *Rimay Jánost*, mert élményem volt, illetve színezője a Balassa-élménynek. Egyetemi éveim alatt tudatosan olvastam a magyar irodalmat s az *egész*, gyökereivel, egymásbakapaszkodó indáival, hatalmas törzseivel és széljárta tetőivel életem nagy élménye volt. S ha a sokszor járt utakra gondolok, a gyerekkor *Petőfi*-je után *Berzsenyi*-ről kell írnom, a későbbi kedvencről, *Csokonai*-ról, a még későbbi *Vörösmarty*-ról s *Arany*-ról, újra *Arany*-ról, *Madách*-ról, *Kazinczy*-nak, a széphalmi mesternek attitűdjéről és a *Nyugat* első nemzedékének *költőiről*. *Sik Sándor*-ról, a költőprofesszorról, akinek öt éven át benső tanítványi köréhez tartoztam negyedmagammal s akinek húszéves világnézeti és esztétikai orthodoxiám alól való felszabadulásomat köszönhettem; s még sok egyebet.

Német és francia költők nyelvén értek, de hallgathatok-e az angolokról, akiket közvetve bár, de azt hiszem, nem kevésbé tanulság nélkül ismerek. S hallgathatok-e a nyelvtanulás legkezdetekor az idegen versekben félreértett és a szövegbe beleolvasott képek, meglepő jelzők termékeny hatásáról?

Irodalomszemléletem kialakulásáról tarka emlékeim vannak. *Babits* esszéi, *Lukács György* „kísérletei” és *Riedl Aranya* épp oly fontos itt, mint az irodalomtudomány újabb szintézisei, a külföldi szakkönyvek, melyekből sokszor csak az engem érdeklő fejezetet olvastam el, de gondolatokat ébresztettek, melyek tovább éltek és értek bennem. S az íráság szempontjából fontosnak érzem azt, hogy nyelvészetet tanultam, de ezzel kapcsolatban egyes könyvekről nem lenne értelme a beszámolóknak. A nyelvészeti folyóiratok és szótárak kedves olvasmányaim.

Tulajdonképpen húszéves korom óta nem vagyok olvasó a szó megszokott értelmében. Olvasok, de a nyelv foglalkoztat, az anyag, amellyel dolgozom. Az anyaggal való harc sikere érdek, a nyelv és annak az időben változó állapota. Állandó, jobbanmondva visszatérő olvasmányaim az utóbbi időben is *Károli Gáspár* O- és Újtestamentuma, *Csokonai*, *Arany János*, *Kazinczy*, különösen a Pályám emlékezete s megjelenése óta sokat forgatom *Babits Amor Sanctusát*.” (Az új Könyvek könyve. 265–268.)

Radnóti Miklós vallomásának helye kell legyen a költő műveinek kritikai kiadásában.

Batári Gyula

Koroknay Gyula

LOSONCZY ANNA TISZASZENTMÁRTONBAN

A Nyíregyházi Állami Levéltár egyik tárgymutatójának, az Elenchus rerum iudicialium I–IV. kötete gyakran hozza a Losonczy nevet. Ezekben a regisztrálásszerű feljegyzésekben röviden le van jegyezve a pörös ügy tárgya, és fel van tüntetve az esetleges aktaszám, illetve a jegyzőkönyveknek a megfelelő kötete és fóliója. Sajnos aktaszűrt anyag alig maradt fenn, a hiányokat azonban némileg pótolják a jegyzőkönyvek, melyek igen szűkszavúan indulnak ugyan, de később elég sok érdekes részletet tartalmaznak.

A Losonczyakkal kapcsolatos levéltári anyag a család tiszaszentmártoni birtokával van összefüggésben és számunkra legérdekesebb része Losonczy Annának eddig kevésbé ismert pöre Várday Kata ellenében. A pör anyaga elég részletesen ismerteti a szentmártoni eseményeket, s ezzel kapcsolatban adatokat szolgáltatnak az első magyar múzsa egyéniségére vonatkozóan, de lehetővé teszik azt is, hogy magáról Balassiról vonjunk le következtetéseket.

A Tomaj nembeli Losonczyak a Tiszának északon a legfelső kanyarában ősi birtokosok voltak. A birtok területén Mándok mezőváros (itt lakott az udvarbíró, a provisor), továbbá egymás szomszédságában hat falu helyezkedett el: Zsurk, Eperjeske (akkor Eperjes), Tornospálca, Őrmező (a mai Mezőladány északi része), Oroszújfaló (egy azóta elnéptelenedett község), és maga Tiszaszentmárton, hol a castellumnak, olykor fortalitiumnak nevezett várkastély állott.

A várkastélyról igen keveset tudunk. Sexty András 1807-ben készült térképe szerint¹ a községtől északkeleti irányban feküdt nem messze a Tiszától egy félszigetre emlékeztető földterület tövében. Úgy látszik, a maga idején azzal a rendeltetéssel épült, hogy ellenőrizze az eszényi és szalókai út átkelőhelyeit. A térkép feltüntet egy észak–déli irányban fekvő téglalapot „Rudera Castellii” felírással. A romok alakja arra vall, hogy a szentmártoni várkastély egy olaszmi épület volt, mint a reneszánsz vajai várkastély eredeti alakjában, vagyis tornyok nélkül. Az épületet három oldalról a Tisza védte, nyugat felől pedig egy csatorna, itt a palánk ennek az ároknak a partját kísérte. A továbbiakra nézve még csak azt tudjuk megállapítani, hogy a bejutás felvonóhídon keresztül történt.

A szentmártoni jószág nem volt nagy. A legkorábbi, 1588-ból származó conscriptióban, Oroszújfaló nélkül, 268 nevet írtak össze,² ami azt jelenti, hogy az egész birtok lakossága nem sokkal haladta meg a másfélezret. Megemlítjük, hogy ugyanekkor Mándok 74 összeirt nem nemes lakosával szemben a közeli Kiszvárd is csak 102 névvel szerepel.

Losonczy István és Pekry Anna

A temesvári főkapitány neve, bár többször előfordul a jegyzőkönyvekben, különösebb figyelmet alig érdemelne: Várday Mihálytól követel egy jobbágyot,³ ugyanakkor azonban ő is elfogta a kiszvárdai várúrnak egyik jobbágyát.⁴ Egy másik ügye azzal kapcsolatos, hogy Zsurk és Eszény közt levő erdejének eladásáról tárgyal Csapy Ferencel. Meg is egyeznek abban, hogy „míg nagyságos Losonczy István haza nem jön Szentmártonba”, az eladás lebonyolítását elhalasztják.⁵ Van valami megható ebben a rövid feljegyzésben, mivel ezt a zsurki erdőt Losonczy István sohasem adta el, ez az adat 1552-ből származik, s Temesvár főkapitánya többé már nem jött Szentmártonba, elesett annak a Temesvárnak a falai előtt, melyet talán ennek az erdőnek az árával is meg akart erősíteni.

¹Nyíregyházi Állami Levéltár.²Uo. Fasciculus 9. No. 16. — 1588.³Uo. Elenchus rerum iudicialium I. folio 288. No. 35.⁴Uo. folio 472. No. 48.⁵Uo. folio 77. No. 49. ... „usque dum praefatus Magficus Lossonczy Domum ad Zenthmarton venerit”.

Férjével ellentétben az özvegy, Pekry Anna több pörös feljegyzést hagyott maga után. 1555-ben idegen jobbágyokat hurcolnak a szentmártoni várkastélyba.⁶ 1564-ben viszont Törös Lőrinc szentmártoni várnagy a Várdayak ellen tiltakozik egy jobbágy elvitele miatt.⁷ Pekry Anna legenergikusabb lépése Tiszabездéd elfoglalása volt 1567-ben.⁸ E tettében az sem közömbös, hogy ezt a területet Csapy Kristóftól vette el, ki a néhány év múlva megépülő nagykállói várnak lesz a kapitánya. Úgy látszik, a nagyasszony már bízott vejének a befolyásában, Annát ugyanez évben vette el Ungnád Kristóf. Csapy Bezdédet a jelek szerint csak 1570 után kapta vissza,⁹ a megye ekkor állította ki a remisszionálist, az átadó levelet, s később, az említett összeírásban a község mint Csapy birtok szerepel.

Ez a kevés Pekry Annára vonatkozó adat ha nem is közül velünk sokat, de annyiban új, hogy rávilágít, Losonczy Anna anyja nem volt az az asszony, aki férje halála után elvesztette volna a fejét. Férfiasan elszánt és határozott jellem, érdekeit meg tudta védeni. Ha arra gondolunk, hogy a lánya mellett nőtt fel, akkor tudjuk, hogy Anna milyen iskolába járt, s hogy a tanulóévei a Várdayakkal folytatott jobbágypörökben, s a Várdayakkal később sógorságba került Csapyak ellen Bezdédért folyó harcban teltek el.

A szentmártoni pör

I. Ferdinánd egy héttel Losonczy István halála előtt fiúsította ennek és Antal testvérének 4 lányát azzal a feltétellel, hogy a birtokuk fiú örökösök nélkül a kincstárra száll. A négy Losonczy lány közül csak Dorkának, Várday Miklósnénak volt fiúgyermeke. Idővel az örökösök közül már csak Losonczy Anna és Várday János volt életben. Ekkor a szentmártoni birtokot közösen használták, a várkastélyt is közösen birtokolták. Várday János halála után azonban János lánytestvére Várday Kata révén a Várdayak továbbra is bennültek a birtok felében. Mielőtt azonban Anna a nagy vihart felidézte volna, csak annyi történt, hogy 1583-ban tiltakozott, hogy Várday Mihály, Katának akkori gyámja és jobbágyai a szentmártoni erdőt használják. 1584 nyarának a végén Anna már készülődik a nagy lépésre. Szeptember 1-én Szentmárton-ban kelt az a levele,¹⁰ melyben a Paczoth családöt akarja lekötölni abban az esetben „ha Isten a Vardai Nemzettel meg szabadított”-ja.

A Szentmártonért folyó pör 1584-ben Szent Mihály napja után azzal kezdődött, hogy Fodoróczy János, a szentmártoni várnagy a várkastélyból kidobta Zokoly Miklós embereit, birtokba vette az egész épületet. Rigó János mogyorósi jobbágy, az egyik tanú — a jegyzőkönyv szerint — „aztis tudya, hogy Wgnad Noazonak eskudtette az Jozagot es felesegenek az paraszt Embereket az ket wjakat fel tartottak es wgi eskuttek meg”¹¹

A szentmártoni birtok és a várkastély erőszakos elfoglalása igen merész tett volt. Az 1542-es és 43-as pozsonyi és újzolyomi törvénycikkek erőlyesen tiltottak minden erőszakos foglalást. Súlyosbító körülmény volt, hogy a mezőgazdasági évnek (annualis revolutio) még nem volt vége. Természetes, hogy Szentmárton elfoglalása Szabolcsban rendkívüli hatást váltott ki, s a pörös feleknek a feudális társadalomban elfoglalt helyzetük következtében a megyében a XVI. század legnagyobb pöre lett, és úgy látszik, ezért a későbbiekben sem annyira a jogi érvek diktálták a tennivalókat, mint inkább az érdekek és szenvedélyek.

A megye álláspontja több motívumból szövődött egybe. A helybeli nemeseket kialakult családi kapcsolatok fűzték össze, és azt a körülményt sem szabad lebecsülnünk, hogy a Losonczy-birtok körül sok olyan nemes volt, aki érdekelt volt az Ungnádék elleni állásfoglalásban: Soós András alispán, Ormos Miklós szolgabíró, Csapy Kristóf nagykállói kapitány, a népes Leóvey család, Anarchy István és nem utolsóként a főispán, Ecsedi Báthory István országbíró, ki Nyírtasson szintén birtokolt jogtalanul Losonczy-részt.¹² A főnemes és a köznemes közti ellentét jelen esetben különleges tartalommal telt meg. Szentmárton erőszakos elfoglalása egy olyan cselekedet volt, mit csak egy főrendi személy engedhetett meg magának, ebben a törvényességben a megyei nemesek azt érezték, hogy fölöttük valami anarchisztikus, s őket erkölcsileg és anyagilag sértő tényező akarja magát elismertetni. A szabolcsiak álláspontjában tehát volt egy bizonyos tiltakozás a rend megsértői ellen. De volt egy másik pozitív vonás is: a megye, mint ilyen — ha szabad ezt a szót használni —, ellenzéki volt. Szabolcsban Losonczy

⁶ Uo. folio 257. No. 166.

⁷ Uo. fol. 394. No. 194.

⁸ Uo. fol. 91. No. 137.

⁹ Uo. fol. 96. No. 159.

¹⁰ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint, Budapest, 1943. Magyar Szemle Társaság kiadása.

182.

¹¹ Nyh. Áll. Lvt. Fasciculus 6. No. 9. — 1585.

¹² ECKHARDT SÁNDOR: Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Budapest, 1944. Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete. 159.

Anna nem a temesvári hős lánya volt, hanem a stájer gróf felesége, „idegen nemzetség”, akinek őfelsége a megyében birtokot akar adományozni.¹³

Miután a megye Annáékat megidézte november 5-én,¹⁴ a hangulatnak első kifejezése az volt, hogy november 23-án Zokoly Miklóst, Várday Kata gyámját Szabolcs megye másik alispánjává választották.¹⁵ Ugyanezen a közgyűlésen az alperesek felszólították az alispánokat (tehát Zokoly Miklós, mint Várday Kata gyámja, felszólította saját magát, mint alispánt), hogy állítsák vissza Várday Katát a szentmártoni birtok részébe.¹⁶

Nem tudjuk, mi volt az oka, de a következő évben, 1585. május 21-én megismétlik ezt a felszólítást. Losonczy Annát Bácsmezei Balázs litterátus képviselte, de a gyűlés anélkül, hogy Anna jogai szóba kerültek volna, a foglalás erőszakos voltára tekintettel visszaitéli Várday Katának a szentmártoni részét. Az ítéletet azonban könnyebb volt meghozni, mint annak érvényt szerezni. Június 20-án megpróbálták Mándokot végrehajtani. A végrehajtásban részt vett Soós András alispán, két szolgabíró, négy esküdt asszessor, tíz nemes, tizenöt agilis, azaz félnemes és kilenc jobbágy. Ez utóbbiak mind Csapy Kristóf emberei Tiszabezdéről.¹⁷

Ez a mándoki birtokátadási kísérlet különben sem volt szabályos, mert még nem volt vége a mezőgazdasági évnak. Ezért december 11-én ismét megkísérik az egzekúciót azzal a különbséggel, hogy Szentmártonba mennek. Soós András a december 21-i gyűlésen számol be a foglalás megghiúsulásáról. „Az egyetemlegesség kiküldő levelének értelmében Boldog Miklós püspök ünnepe utáni kedden a szentmártoni erődhez mentek, és az ugyanott épített kastélyhoz, ahol miután a fennemlített alispán (Soós András) és szolgabíró megjelentek, nagyságos Ungnád Kristóf úr megkérdezte, miért jöttek, az alispán felelte, hogy a felperes és a szomszédok jelenléte nélkül ők maguk a kastély épületében akarnak beszélni. Végre azt felelte (ti. Ungnád megbízottja), hogy csak Zokoly Miklóst bocsátják be a prokurátorral... És midőn azután bebocsájtattak, a nevezettek jelentették, hogy őket a nemesek egyetemlegessége küldte, hogy a kiküldő levél értelmében Nagyságos Várday Kata lánynak a részirtokát Szentmárton kastélyban visszaállítsák... a szomszédok jelenlétében. Amit megértve az említett Ungnád Kristóf úr és Losonczy Anna úrnő nemes Bácsmezei Balázs révén kihúzott karddal az elvételnek ellenállt.”¹⁸

Ezen alkalommal esik először szó arról, hogy a jobbágyokat hogyan érintette a birtokátvétel. Bácsmezei Balázs ugyanis ünnepélyesen tiltakozik, hogy Zokoly Miklós „szörnyű verésekkel” sújtotta a jobbágyokat, azoknak bútorait és más ingóságait elvette.¹⁹ Az eseményt nehéz pontosan rekonstruálni, azonban biztosnak látszik, hogy Várday Kata volt jobbágyairól van szó. Az is kitűnik ebből a bánásmódból, hogy Zokoly általában nem kesztyűs kézzel bánt a jobbágyokkal.

A megghiúsult december 21-i foglalás után 1586. január 7-én a megye követeket küldött a kassai főkapitányhoz, ezek között volt Soós András alispán, továbbá a főispánhoz Ecsedre, Báthory Istvánhoz, hogy katonaságot adjanak a döntésük végrehajtásához. Mi sem természetesebb, hogy Bácsmezei Balázs ez ellen tiltakozott.²⁰

Három hét múlva felolvassák a helytartótanács levelét, mely elismeri ugyan Annának a jogait, de nem foglal félreérthetetlenül állást Várday Kata ellen sem, úgyhogy a per tovább folyik. A szenvedély heve azonban a lehető legmagasabbra hág. Zokolynek említett túlkapásain kívül szemére hányják kegyetlenségét is, Zokoly viszont azért panaszkodik, hogy halállal fenyegették.²¹

A gyűlések egymást követik, s a Losonczy–Várday-ügy állandóan napirenden van. Február 11-én ismét követeket küldenek Kassára és Ecsedre, de ekkor már arról is szó van, hogy a megye döntését Ungnádék megfellebbezték.

A kért katonai segítség sosem érkezett meg, úgy látszik, az illetékesek már tudtak a helytartótanácsához történt fellebbezésről.

Nyár elején újabb izgalom korbácsolta fel a szenvedélyeket. A brutális feudális erkölcsök már eddig is megnyilvánultak, most Losonczy részről történtek túlkapások. Kopócsy Ferencet a tornyospálcai jobbágyok megverték, amit, úgy látszik, az utóbbiak nem maguktól kezdeményeztek, mert a panasz Fodoróczky András, a szentmártoni várnagy ellen irányul, aki különben egy más alkalommal börtöntölteléknek nevezte Kopócsyt.²² Ezek voltak az előz-

¹³ Nyh-I Áll. Lvt. Protocollum VI. fol. 147.

¹⁴ Uo. Elenchus rerum jud. II. fol. 525. No. 338. és Prot. V. fol. 351.

¹⁵ Uo. Prot. V. fol. 353.

¹⁶ Uo. Prot. V. fol. 355.

¹⁷ Uo. Fasc. VI. No. 9. — 1585.

¹⁸ Uo. Prot. V. fol. 419.

¹⁹ Uo. Prot. V. fol. 429. és köv.

²⁰ Uo. Elenchus III. fol. 529. No. 354. és Prot. V. fol. 422.

²¹ Uo. Prot. V. fol. 431.

²² Uo. Prot. V. fol. 474.

ményei annak, hogy 1586. június 15-én Szántó András megjelent a megyegyűlésen, és véres ruháit mutatva panaszt emelt Kopócsy László és Kopócsy Ferenc ellen.²³ Szántó András a Losonczy párt embere volt, s megjelenésével és panaszával félre akarta vezetni a hatóságokat.

Valójában pedig az történt, hogy két nappal azelőtt, június 15-én az említett Kopócsy Ferenc, Zokoly nemes szolgája László testvérével levelet vitt Kisvárdáról Szentmiklóstra Telegdy Mihályhoz, Várday Kata későbbi apósához. Útjuk a szentmártoni várkastély közelében viitt el, és a tiszai gázlónál összetalálkoztak Fodoróczky tizenegy emberével. Az sincs kizárva, hogy a szentmártoniak meglátták őket, és utánuk eredtek. A találkozásból verekedés lett, s a két testvért karókkal, vasrudakkal, karddal megverték, sőt Kopócsy Ferencet be is hurcolták a várkastélyba, ott tovább ütlegettek úgy, hogy egy hét múlva meg is halt.²⁴

Ez az első adat, hogy nemcsak a Várday – Zokoly-pártnak voltak meg a maga emberei, hanem Ungnádnak is. Ez utóbbiaknak egyik legaktívabb embere a zsurki litterátus Szabó Péter, és Szántó András nemes, akinek szerepe ez ügyben az volt, hogy mivel a verekedésben ő is megsebesült, előzze meg a panaszban Kopócsyékát.

Zokoly mindjárt Szántó megjelenése után szintén panaszt tett hírvivőinek megveretése miatt,²⁵ és mikor Kopócsy Ferenc meg is halt, az özvegy emelt panaszt gyilkosság miatt Ungnád Kristóf, Losonczy Anna és Fodoróczky András ellen. Különös módon a gyilkosság miatti panasztevésre csak szeptember 3-án került sor.

A gyilkossággal kapcsolatos tárgyalások egyelőre háttérbe szorították még a birtokpert is. Megidéztek a vádlottakat. A megye az ügyet igen részletesen megtárgyalta, Losonczy Anna azonban nem jelent meg. Ez volt az első eset, hogy személyesen kapcsolatba lépett a megyével, ugyanis maga helyett a nyitrai káptalannak a tanúsítványát küldte, mely szerint 1587. január 9-én a káptalan kiküldöttjei megjelentek nála, a Nyitra megyei Izbégen, őt betegesen ágyban fekvőve találták, s vallomása szerint ártatlan a kérdéses ügyben.²⁶ Körülbelül egy hónapra rá Anna ismét ír, s kéri a szolgabírókat, hogy értesítsék, mikor jelenhet meg előttük.²⁷ A május 11-i gyűlésen értesülünk róla, hogy Apagy Miklós szolgabíró és Kérchy Miklós jurátus asszessor jelentik, hogy Ungnádné megjelent náluk.²⁸ Zokoly Miklós alispán, Várday Kata gyámja az előző évben meghalt, a két új alispán Bogdány Farkas és Vay Péter felmentik Annát a vád alól.²⁹ A felmentő levélnek a szövege érdekes. Annak ellenére, hogy igen terjedelmes, lényegében véve semmit sem mond, a sörök közül ki lehet érezni azt a respektust, amivel a főnőndi asszonnyal szemben viseltetnek.

Ungnáddal szemben a megye más eljárást alkalmazott, feliratot küldtek a királynak, hogy eskettesse meg Ungnádot, megbünteti a bűnösöket. A horvát bán azonban aligha hozott az ügyben intézkedést, mivel ez év novemberében meghalt. Fodoróczkyt pedig úgy mentették fel, hogy huszonötöd nemesmagával megesküdtött ártatlanságára.³⁰

Az 1588 előtti két év, amint láttuk, a pörben nem jelentett előrehaladást. Ebben az évben is egy fél év még várakozással telik el addig, amíg a helytartótanács birtokátadó döntése meg nem érkezik. Ennek a döntésnek a szövegét nem ismerjük, azt azonban látjuk, hogy a megye ismét Várday Katának ítéli a birtokrészt, és július 6-án kiállítja a végrehajtáshoz szükséges exmisszionális levelet. A végrehajtás szeptember 19-én történt a szentmártoni várkastélyban az előzőhöz hasonló körülmények között és hasonló sikerrel. Van azonban egy olyan új mozzanat, mely közelebb visz a végső kifejelethez. Bogdány János, Losonczy Anna ügyvédje Várday Katának megígéri a lánynegyedét, de „nem botsatthattya be ide az kastelba myert hogj az eofelsegé szekjes teorvin zerint meg talalta hogy ebbe tsak quartalista Warday Kata aszony azert nem akaryuk hogy Equaliter legen ebben az fortalitiumba byrodalma, hanem wgy supra portionem ibsius domine A(ctrici) wsque tempus maritatonis in bonis restitualityuk”.³¹

Tehát Losonczy Anna most már egyezkedni próbál, de Várday Kata ragaszkodik a követeléséhez.

Az 1589. évben az események sorozata megélénkül. Az év elején Várday Kata férjhez megy Telegdy Pálhoz, talán éppen ennek a következményei a később történeendő: Kata asszony fiatal férje más irányba tereli a pör folyamatát. A pörnek ezt a szakaszát az Eckhardt Sándor által közzétett Telegdy-levelezésből, és annak a segítségével részletesen megismer-

²³ Uo. Prot. V. fol. 472.

²⁴ Uo. Prot. V. fol. 479., fol. 483. és 496. et reliquis.

²⁵ Uo. Prot. V. fol. 474.

²⁶ Uo. Fasc. 8. No. 4. — 1587.

²⁷ Uo. Prot. V. f. 518.

²⁸ Uo. Prot. V. f. 520.

²⁹ Uo. Fasc. 8. No. 15.

³⁰ Uo. Fasc. 11. No. 19. Báthory István országbíró levele.

³¹ Uo. Fasc. 9. No. 20. — 1588.

hetjük. Telegdy Pál egyrészt hajlik a megegyezésre, másrészt azonban erélyesen is fel tud lépni. Anna diszkriminálása céljából ráveszik Zuthy Annát, Kopócsy Ferenc özvegyét, hogy keresse fel Báthory Istvánt, és tegyen lépéseket a per újrafelvétele céljából, ami meg is történik.³² A per újrafelvetelének az eredménye szintén ismeretlen előttünk.

De Telegdy átveszi Losonczy Anna módszerét is. Június végén a kisvárdai várból elvontatták az ágyukat a szentmártoni várkastély alá, s idézzük a jegyzőkönyv szavait: „taratzkal porral golyobissal rea zallotta es vitatta leovette Zenthmarthont, wgmint egy ellenség hazát”.³³ Bármilyen módon is meg lehetett erősítve a várkastély, ilyen érvekkel nem szállhattak szembe, s ezen a módon végre a Várdayak elérték céljukat. Némileg még többhöz is hozzájutottak, ugyanis most ők rekesztették ki a várkastélyból Losonczy Anna embereit.³⁴

A szentmártoniak kivonultak a várkastélyból, de valahol közelben a birtokon kellett meghúzódniuk, és onnan nyugtalaníthatták legalábbis egy ideig Telegdyéket. Erre vonatkozik Telegdy Pálnak 1589. július 10-én Kisvárdán kelt levele, melyben írja „az mj szerelmes atiank-fia mindenkiben raytunk uagion vgnotne aszoniom”.³⁵ Ugyanebben a levélben van egy másik érdekes mozzanat is, nevezetesen az, hogy Telegdy Pál Annának azt a módszerét is átvette, hogy Szabolcsra túl is nézzenek. A levélben Telegdy kilátásba helyezi, hogy esetleg több helyre is el kell mennie az ügyben, valójában ekkor Melith Istvánhoz ment, hogy vigye fel az országyűlésre a felesége instanciáját, és ehhez csatolták a megvények mellettük való döntését, deliberációját.³⁶

Kevéssel utóbb még ugyancsak júliusban írta meg Telegdy Várday Katával Losonczy Annának azt az ismert levelet, melyben szegénységükre (l) hivatkozva kéri tőle azt a szentmártoni birtokot, melynek nemrég olyan zajos visszatételét a levélben csak alig érintve említi. Ilyen körülmények között mi sem természetesebb, hogy Várday Kata levelének nem lett eredménye.

A várkastélynak Telegdyék által történt elfoglalása után, úgy látszik, a nyugtalanságok elültek. Augusztus 12-én kelt Báthory Istvánnak az a levele, melyben Várday Kata férjét egy hadivállalkozásra hívja, s a hívásra Telegdy el is megy.³⁷ A látszat szerint bizott a birtokfoglalás sikerében, és nem hitt már annak az egy hónap előtti hírnék, mely szerint Losonczy Anna német katonaságot kért, hogy Szentmártont visszafoglalják neki.³⁸

Pedig a hír igaz volt, és nem is volt messze az időpont, hogy meg is valósuljon. Anna részéről a második „hatalmasul” való elfoglalás az elsőtől hasonlóan szent Mihály nap estén, más adatok szerint „Zenth Mihál Napjara vyrradoban voth”.³⁹ A jegyzőkönyv tanúsága szerint Károly Gergely, a mándoki tiszttartó és a már többször említett Szabó Péter litterátus félnemes vezette azt a 108 jobbágyból álló csapatot, mely Szentmártont elfoglalta. Jelen esetben a körülményeiről is tudunk. Az egyik jobbágy például azt vallja: „Peter dyak az chatorna lukon bebulth egjnehad magaval”.⁴⁰ Tóth János, Soós András jobbágya pedig a következőket mondta: „Peter dyak az surki ment echaka az kastélba neged wagj oteod magaval hatalmasul meg veotte kij hanta az telegdy Pal ur zolgayt”.⁴¹ Úgy látszik, vérontás nem történt, Várday Katának álmában meglepett embereit nem éppen gyengéden juttatták a várkastélyon kívülre: „kyt fokrol kyt honet vetettek ky”.⁴² Kovács János, Serédy Gáspár jobbágya szerint „kyth onet feleol az palankon vetettek ky ugyan lochogoth az arokba”.⁴³

Jellemző mozzanat a tanúvallomásokban, hogy a több mint száz tanú közül egyetlen egy sem volt olyan, aki ennek az éjjeli támadásnak áldozata lett volna. Ez egyrészt arra mutat, hogy nem volt közöttük nemes ember, hanem csak jobbágyok voltak, akik uruk perében nem tanúskodhattak. A tanúk értesüléseiket másoktól, esetleg a mándoki vásárból hallották.

Ugyanakkor történt, hogy Szentmárton községben Losonczy Anna emberei elfoglalták Jákey Benedek udvarházát, melyet pedig „sok eztendőtől fogua bekessgesen byrtak”.⁴⁴ Jákey Várdayék embere volt, a júliusi zavargások idején Telegdy őt küldte a feleségéért. Anna ügyvédje, Ormos János szerint ez esetben jogtalanság nem történt, mivel a kúria nem a Jákey sajátja volt, hanem az uraságé, aki ezt a házat egyébként a későbbiekben egy jobbágyának adta. Jákey Benedek a pör tárgyalásának az időpontjában, 1590. március 26-án már nem élt.

³² Uo. Fasc. 10. No. 9.

³³ Uo. Prot. 6. f. 150.

³⁴ Uo. Prot. 6. f. 149.

³⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Telegdy levelezés (i. m.) 31.

³⁶ Nyh-i All. Lvt. Prot. VI. No. 147.

³⁷ ECKHARDT SÁNDOR: Telegdy levelezés 24–26.

³⁸ Uo. 31.

³⁹ Nyh-i All. Lvt. Fasc. 15. No. 15. — 1595. Az évszám téves regisztrálás, csakúgy, mint az elenchus megfélelő bejegyzése.

⁴⁰–⁴³ Uo. Fasc. 15. No. 15.

⁴⁴ Uo. Prot. 6. fol. 158–9. Nyírájkó község neve után helyesebbnek látszik a név Jákey alakja, mint a Jakay.

Az 1589 évi erőszakos elfoglalásnak a folytatása a meghíusult egyezkedés után csak úgy történt, mint az első alkalommal. Várday Kata panasza ment, a megye megidézte Losonczy Annát és a férjét, Forgách Zsigmondot is.⁴⁵ 1590. március 26-án tárgyalták az ügyet,⁴⁶ a megyei bírósági gépezet már bejárva működött. Ennek a tárgyalásnak a jegyzőkönyve elég részletes. Annának a diplomáciai ügyességére vall, hogy az ügyvédje most már az a Nagy Imre jurátus asszessor, aki a 1588-as foglaláson a megye részéről hivatalosan volt kiküldve. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy ekkor már Rudolf császár „judicatakát adot, mind feo Ispánoknak es azonkeppen Generalisnak hagi az Jozagoth az adversa pars kezebeol ki wegjek es ... oltalmazzak”⁴⁷

Ebből kiderül, hogy Anna német katonaságot is kapott a kassai főkapitánytól, ami igen fájhatott a Várdayaknak, ahogy Kata ügyvédje kifejezte panasza: nem kellett volna „az eo felsege Nymet witezit zaszloual ra hoznj”⁴⁸ A német dragonyosok jelenléte erősen sértette a szabolcsi nemesek nemzeti önérzetét, a tárgyalás menetén ugyanis egy olyan deliberrátumot hoztak, „hagi eo felsege idegen nemzetsegnek jozagoth ne foglaltasson”⁴⁹ Igen jellemző és kifejező megnyilvánulás volt ez a szabolcsi nemesek részéről!

A makacs szabolcsi nemesek Rudolf levelének sem adták meg magukat, melyet Nagy Imre felmatott. 1590. április 16-i gyűlésükön megállapították, hogy az nem „litterae adu-dicatoriae sententionales”, hanem „litterae protectionales”, végeredményben tehát nem kötelezi őket, nyilvánvaló, hogy az egész csúrés-csavarás erre ment. Mégis Rudolf levelének a hatása alatt a megyei törvényszék Várday Katával szemben is igénytel lépett fel, nevezetesen kötelezte Várday Katát, hogy esküdjön meg – idézzük Báthory István levelét – „mikor ugnotne az leany negiedett kj zamlaltatta akkores azutannis birta ktek az iozagoth de sött te kd nem elt azzal az leani negiednek igassagaul az az fel nem uötte kd es azzerint nemis bocziattad kj kezedböll az iozagoth”⁵⁰

Szeptember 4-én Annának ügyvédjének tiltakozása ellenére Várday Kata letette az esküt.⁵¹ A jegyzőkönyv nem mondja meg, hogy mire kellett esküdni, azonban nem látszik teljesen megnyugtatónak, hogy az eskü körül minden rendben lett volna. Az országbíró Báthory is távol tartja magát ennek az eskünek még a sugalmazásától is, ő pedig nyilván jól ismerte a helyzetet, és tudta, hogy Várday Kata Losonczy Annától a lánynegyedét felvette. Ezzel pedig elismerte azt is, hogy anyja után a Losonczy vagyonból ki van elégítve.

A megye az exmisszionálist már előbb kiállította, de csak az eskü letétele napján, szeptember 4-én kapta kézhez Várday Kata. Ez a szám szerint immáron ötödik egzekúció nem járt eredménnyel. Ez alkalommal azonban a már említett német dragonyosok akadályozták meg, hogy a megye átadja Várday Katának a szentmártoni várkastélyból a ráeső részt.⁵²

Az oly sok hiábavaló próbálkozás és a rengeteg költség Telegdyeket teljesen kimerítette. Egy egyszerű egzekúció körülbelül 120 forintot jelentett, mely az alperest terhelte ugyan, de az is biztos, hogy ezt Losonczy Anna nem fizette meg, így hát a Várdayakra maradt. Tehetetlen haragjukat Telegdyék olyan dühöngésekben vezették le, mint mikor Szentmárton határában pusztítottak, mely alkalommal Bornemisza tokaji kapitánynak kellett közbelépnie,⁵³ vagy olyan felesleges dologra ragadtatták magukat, hogy Anna oroszújalui jobbágyaitól afféle vallomásokat szedjenek ki, hogy szívesen szolgálnának törvényes uraiknak, mármint Várday Katáéknak, ha Debrekeozy és Károly Gergely tisztartó fejvesztés terhe mellett nem tiltotta volna meg.⁵⁴

A fél véget vetett ezeknek az akcióknak is. 1951. január 28-án kelt Rudolf császárnak a mandátuma, melyben ezúttal félremagyarázhatatlanul leszögezi, hogy a megye ítéletét semmiképp sem helyeselheti egyrészt azért, mivel Losonczy Anna unokahugának Várday Katának a leánynegyedét kiadta, ennek következtében jogtalan a megye ítélete, másrészt pedig azért sem, mivel igen káros az ítélet a kincstárra is.⁵⁵

A királyi rendeletre a megye is megadta magát, és egy olyan alázatos hangú levélben válaszolt,⁵⁶ hogy alig hihetnénk hogy nem sokkal ezelőtt a császárral is szembe mertek szállni.

⁴⁵ Uo. Elenchus III. fol. 541. No. 405.

⁴⁶ Uo. ua. és Prot. VI. fol. 145. et subseq.

⁴⁷ Uo. Prot. VI. fol. 151.

⁴⁸ Uo. Prot. VI. f. 155.

⁴⁹ Uo. Prot. VI. f. 147.

⁵⁰ ECKHARDT SÁNDOR: Telegdy levelezés. 158.

⁵¹ Nyh-i Áll. Lvt. Prot. VI. f. 181.

⁵² Uo. Fasc. 11. No. 2. és Prot. VII. f. 8.

⁵³ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. 293.

⁵⁴ Nyh-i Áll. Lvt. Prot. VII. f. 4.

⁵⁵ Uo. Fasc. 12. No. 5. „... nobis et Fisco Ntro Regio valde damnosum probare nullo modo possumus”...

⁵⁶ Uo. Prot. 7. f. 8.

Az is igaz azonban, hogy 1591-ben már Vay Péter és Kállay Lőrinc az alispánok, míg csaknem az egész pör tartama alatt Soós András töltötte be az egyik alispáni tiszteket, aki egy elzálogosított örmezői birtokrész miatt maga is perben állt Annával.

Azzal, hogy a megye meghajolt a királyi rendelet előtt, a szentmártoni birtok pere befejeződött. Az utóhullámok azonban tovább gyűrűztek. A megye nyilván kellemetlenkedni akart, és labor gratuitusra akarta kötelezni az uradalmat. Emögött elég átlátszóan az áll, hogy a Losonczy-jobbágyoknak a kisvárdai vár részére kellett volna hadimunkákat végezni.⁵⁷ A megyének ez a szándéka nem sikerült, mert Anna visszautasította azzal, hogy a szentmártoni uradalom sosem volt erre a szolgáltatásra kötelezve.⁵⁸ Más természetű adat a következő: 1593-ban Báthory István, mint szabolcsi főispán, a Szabolcs megyei követek által az országgyűlésen tiltakozott a Várday Katán esett sérelem miatt, mely szerinte az ország törvényeinek a gyalázatára történt.⁵⁹

A szentmártoni birtok Anna halála után mégsem szállt a kincstárra, mint ahogy az a négy Losonczy lány fiúsításának következménye lett volna, s mint ahogy Anna 1590-ben, a végső döntés előtt az udvari körökben hangoztatta.⁶⁰ A császárnál kivitte, hogy halála után a Losonczy-vagyont férje örökölte, s ezzel a szentmártoni birtok a Forgách család kezére került.

A pör tanulságai

Abban a formában, ahogy a fennmaradt adatok számunkra megőrizték, a tiszaszentmártoni pör fordulataival, eseményeivel híven jellemzi a kort, ugyanakkor azonban sokrétű értékes adatot közöl. Számunkra most nagy részük a háttérben maradhat: így az ismeretlen helytörténeti és művészettörténeti vonatkozások, a még középkori igazságszolgáltatási viszonyok s a feudális társadalmi megnyilvánulások. A pörnek azonban vannak közvetlen irodalomtörténeti kapcsolatai is.

Közülük elsősorban azt említenénk, hogy a tárgyalt események az Eckhardt Sándor által közölt Telegdy-levelezés több homályos részletét megvilágítják. Például Losonczy Anna és Várday Kata levélváltásának a háttérét, általában az 1589-es események előzményei és körülményei tisztázódnak. De közelebb kerülnek hozzánk a levelekben csak névleg szereplő személyek is: Zokoly Miklós, Soós András, Jákey Benedek.

Fontosabb azonban, hogy Losonczy Anna személye is előtérbe kerül. Ungnádné jellemének negatívumait általában a Telegdy-Báthory István-levelek alapján volt lehetőség összeállítani. A pör a levelek keletkezésének a körülményeit részletezi, s ebből az tűnik ki, hogy a szidalmak ennek a birtokharcnak a legnagyobb hevében jöttek az írójuk tollára, következőképpen hitelükből sokat vesztenek.

Báthory István esete nem ilyen egyszerű. Az ő gyűlölete olyan engesztelhetetlen, hogy annak valami régebbi, ismeretlen oka lehet. Eckhardt Sándor is emlegeti éppen ennek egyik okául Losonczy Fruzsina Báthory Miklósné ékszerit.⁶¹ Ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy az országbíró Nyirtasson Losonczy-részt is birtokolt Anna rovására. Még a politikai felfogásbeli ellentéteket is figyelembe vehetjük, de mindez együtt sem elegendő magyarázat, hogy Báthory István begyökerezett gyűlöletét Anna iránt megértsük.

A pörből kiderül az is, hogy bár a főszereplő Losonczy Anna, ő maga a színen alig jelenik meg, de a háttérből mindent ő irányít, ahogy Báthory István mondta „... noha az ura által zoll mynt az ördög az kigio által de azert ugian az azzony tezi az valaszt”.⁶² Anna a pörben imponáló gyakorlati érzékeről tesz biznyságot. Tudja, hogy a túl kemény és kompromittáló Fodoróczkyt máshová kell vinnie. Embereit is meg tudja választani, négy vezető embere közül kettő litterátus: Debrekeőzy és Szabó Péter, de a várnagya is járatos a jogban. Ügyességét bizonyítja, hogy a képviselőtét először saját embereire bízta, majd az egyik szolgabíró rokonára, végül a megye egyik tisztviselőjére, Nagy Imre jurátus asszessorra. Nagyon valószínűnek látszik, hogy 1590-ben az alispánok megbuktatásában is van valami része, mert addig Soós András szinte állandóan alispán volt, és utána újakat választanak.

Érdekes az a vélemény is, mely a szabolcsi nemesség körében alakult ki Annáról. Az ő birtokának nagy része közel feküdt Bécshez, férje a stájer gróf volt, ezért érthető Habsburg-orientációja. Azonban Szabolcsban, az ország egy távoli pontján nem ezzel a mértékkel mérték, Losonczy Anna „idegen nemzetség” volt. Ungnádné azonban a családi kapcsolatok

⁵⁷ Uo. Prot. 7. f. 67.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ ECKHARDT SÁNDOR: Telegdy levelezés. 165.

⁶⁰ Uo. 188. lap.

⁶¹ Uo. 157. lap.

⁶² Uo. 155. lap.

érdekein túl érzelmileg is osztrák lett, kissé később azt mondták volna róla, hogy labanc. Báthory István Forgách Zsigmondot is ezért nevezheti egy helyen árulónak.⁶³

Losonczy Anna hasznosította is politikai megbízhatóságát, ő meg tudta tartani erőszakos foglalásának gyümölcsét, amit pedig törvénycikkek szigorúan tiltottak. Sőt egy alkalommal kirendelt német dragonyosok segítségével tudta csak megtartani a várkastélyt. Mindez annak a jele, hogy Bécs jobban mellette állt, mint ahogy ugyanaz a törvényesség előírta.

De a múzsán túl a pörnek vannak vonatkozásai a költőre is.

Szentmárton erőszakos elfoglalása 1584 szeptember végén történt. Balassi ekkor már elhagyta Annát, és a foglalást megelőzően augusztusban Sárospatakon időzött Dobó Krisztina mellett, kinek férje, Várday Mihály csak szeptemberben halt meg. Balassi nyilván nem érdektelenül tartózkodott Patakon ebben az időben, és még egy ideig azután is. Dobó Krisztina kezelésében volt a kisvárdai vár birtoka is.⁶⁴ Mikor tehát Anna elvette Várday Katától Szentmárton, ebben elsősorban Dobó Krisztina volt érdekelve, de a támadás Balassinak szólt. Anna meg akarta mutatni, hogy különb Krisztinánál, a leendő feleségnél. Feltűnő ugyanis az a körülmény, ahogy Ungnádné eljár. Az ő szentmártoni jogai Várday János halála után érvénybe léptek, de erre sokáig nem gondol, csak akkor lesz sürgős, mikor hűtlen szerelmese nőülni készül. Jobban megerősíti ezt a feltételezést az is, hogy Anna erőszakot alkalmazott a birtok elvételénél. Megkaphatta volna törvényes úton is, de a hosszadalmas eljárás nem felelt meg céljának. Úgy látszik, hogy akkor még szerette Bálintot, s talán remélte, megakadályozhatja a házasságot, amire talán titokban ő is vágyakozott. Ezért kézenfekvő, ha a szentmártoni birtok elfoglalásában a megúnt s elhagyott nő bosszújának megnyilvánulását látjuk.

Van egy másik figyelemre méltó körülmény is. Anna szeptemberben foglal el egy közös birtokot, Szentmárton, decemberben Balassi próbálja ugyanezt megtenni Patakon. Az időpont és a földrajzi közelség, valamint a személyek közti kapcsolat arra mutat, hogy a költő Ungnádné példáját követte. Ha Anna meg akarta mutatni fölényét Szentmártonban, most Bálint akarta ugyanezt Patakon bizonyítani. Neki nem sikerült, Anna jobb realpolitikusk volt.

Anna később mégsem ment Bálinthoz feleségül, s ez a történetek ellenére sem lehet meglepő. Ungnád halála 1587-ben következett be, akkorra a férfi erkölcsileg s anyagilag tönkrement, s főleg elidegenítette magát. Három év nagy idő.

Lukácsy Sándor

TOMPA MIHÁLY CIKKEI A FORRADALMI SAJTÓBAN

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1963. évi 1. számában Bisztray Gyula közzétette Tompa Mihály elfeledett prózai írásait, szám szerint tizenháromat. (Másik háromat már korábban, a *Magyar Klasszikusok* sorozatnak Tompa Mihály válogatott műveit tartalmazó kötetében.) Mint írja, többet nem talált. Két fontos cikk azonban elkerülte figyelmét, miként a költő életrajziróiét is. Mindkettő érdekes adalékokkal világítja meg Tompa Mihály forradalom alatti szereplését, nem főlegesen tehát közölni őket.

Az első a *Marczius Tizenötödike* 1848. ápr. 19-i számában jelent meg.

Pénzváltási komédia Budán.

Hétfőn, ápril. 17-én Budára kellett mennem a bankhoz, hogy ringy-rongy pénzemért becsületesebbet kapjak, miután a pesti boltok nagy részében visszadobták bankjegyeimet. Budai tapasztalásaimról akarok egy két szót szólni.

E lapok 27 számában írva volt: hogy az illetők két három nap várakoztatják a szegény falusi népet; e szavaknak volt-e hatása a kezelőkre, vagy jobb ész ütötte őket, nem tudom; annyi bizonyos, hogy hétfőn reggel ki lőn kiáltva: miszerint a falusi nép fog legelőször pénzt kapni. Ebben természetesen mindenki megnyugodott, és a vidéki nép bebocsátottat a nemzetőrök által alakított körbe, a bank külső ajtajához.

Azonban a várakozók közül, egyszerre öt, hat, nyolcz olly csigalustasággal bocsátottat be; a bejutottak olly képzeletet felül muló időlopással elégitettek ki, hogy a körbe bebocsátott 30–40 fő, két óra mulva is alig látszott fogyni; pedig tudni való dolog, hogy a falusiak nem vittek ezreket.

Ekkor némelleyek boszonkodni kezdettek, s ebből egy kis békaegér-harcz lőn.

Hanem először a kezelést mondom el. Miután valaki a körön kívül néhány óráig, ha ugy tetszik néhány napig várakozott: bejut a körbe, s ott két három óráig kivárokóznán,

⁶³ Uo. 164. lap.

⁶⁴ ECKHARDT SÁNDOR: Ismeretlen Balassi Bálint. 114.

kiboszankodván magát, elér az első előcsarnokba, onnan, miután ha jónak látta egy jót aludt, a második előcsarnokba bebocsátatik; itt már belát az ígéret földébe, boldog fülei hallják a huszaspengést, de csak jó idő múlva nyulnak kezei a pénzhez.

Déli 12 óráig négy egyén foglalkodik a váltással, de azután csak kettő marad, t. i. a ki appetitust kap, haza ballag enni; ugy is elegen éheznek napok óta künn; s hogy a százakra menő várakozókból valahány pénzt ne kapjon, több 50—60-nál.

Szóval, ki van gondolva a türelemveszítettésre és időlopásra minden út és mód.

Egy csoportban többen álltunk, utasok, kik tovább nem mehettünk; uradalmi felügyelő; kik fizetetlen napszámásokat, munkafelakadást emlegettek; iparosok kézművesek, kiknek dolguk mult otthon; s elmondtuk egymásnak észrevételeinket ez impertinentia felett; nevezetesen én kimondám: hogy ez szembekötődsi, komédia, időlopás! és ime a budai nemzetőrök közül a szó vagy háromnak igen zokon esett, nevezetesen bizonyos Spisz annyira hánykódni kezdett, hogy elfogatással fenyegetőzött az izgató szavakért (???) Már drágalátos Spisz ur, ha valaki pofozkodik, birokra megy egymással, a közcsendet megzavarja: ám fogja el őn, de ha egy magyar a budai piaczon a bécsi bank kezelőinek malitája ellen felszólal, ha meg-sokalja, az időlopást és alakoskodást, azt esedezünk alássan, ne tessék elfogni! mert marcius 15-ke óta igen sokat kimondtunk már Spisz ur kegyes engedelmével! a nélkül hogy felnyársaltattunk volna.

Ha Spisz ur járatlan izraelben: szerezzon magának katechismuskát, melyből megtanulhatja az izgatás, véleményszabadság, nemzetőri hatáskör fogalmait, melyekkel, ugy látszik szivreható setétségben és ösmeretlenségben van; mert uracskám ezen idéltlen henczegés — szabad szóért — igen nevétsenek!

A kiktől függ, tekintsenek be a dologba, hogy ez 'arczátlan visszaélés megszüntetve legyen; és ne csak czégér tétessék ki, de árultassék is a portéka; ne csak mondják, hogy váltanak mindenkinek de valósággal ugy is legyen; mert csak ugy hisszük a bécsi bank híres pénzkimutatásait, ha boldognak, boldogtalannak, fenakadás és időlopás nélkül vált a bank.

Pesten, apr. 18-án 1848.

Tompa.

A költő, mint tudjuk, 1848 tavaszán átutazóban járt Budapesten: Gräfenbergbe készült gyógyíttatni magát. Ismeretes, hogy milyen kétségbeesett hangulatban indult el; rossz kedve Pesten nem csökkent, inkább fokozódott. Íróbarátai forradalmi tevékenység lázában lobogtak, szaladgáltak, Tompa alig tudta elcsípní őket egy-egy szóra, s a vidéki tempóssághoz szokott költőnek, aki fidélis irodalmi tereferére vágyott, ez rosszul esett. „Ezek az emberek csodálatosak lettek, e hazamentő óriásokkal nincs lelked, hogy okos szót válts. Nincs ott másról mint a forradalom, martiusi napok stb. familiaris vagy irodalmi ügyet nincs lelked szóba hozz; szédült az egész város.”²

Ráadásul a szédült város még pénzét is visszautasítja!

A 48-as forradalmakat gazdasági válság előzte meg, akadozó pénzforgás vezette be, s az üzleti riadalom hullámai nyugatról Magyarországra is átcsaptak. A *Budapesti Híradó* márc. 6-án már csillapítónak szánt vezércikket közölt a *banknotákról*, s ettől kezdve szinte minden számában olvashatunk a bankjegyforgalom zavarairól. A pánik Győről indult el, itt figyeltek föl legelőbb az állami kötelezvények értékcsökkenésére, s itt „keletkezett azon hír, hogy a bankjegyek értéke is csökkent; a hír eljutott Pozsonyba is, és csakhamar találkoztak nyereszkdők, különösen az üzér-osztályból, kik ismerve a hír alaptalanságát siettek, mint a pénzvilágban történni szokott, a körülményt hasznukra kizsákmányolni, és míg egy részről az ezüst pénz-készletet, amennyire szerét tehették, magukhoz szedték, addig más részről ámitgatással oda mesterkéltek a dolgot, hogy a könnyen hívők serege nyakrafőre váltogatta fel bankjegyeit, . . . 's beállott azon következmény, hogy a kereskedők 's iparosok ezüstpénze hamar kifogyván, a fukarabbak által pedig félrerakatván, bankók nem váltattak, a mikor azután az üzérek a kedvező pillanatot felhasználva keresve keresték a kishitű bankó-gazdag erszényeket és váltogatták be a jegyeket természetesen értéken alól egyikét huszas nyereséggel, mely visszaélésért néhányan be is fogattak . . .” Ezt márc. 8-án írja — szokásához híven némi antiszemita éllel — a *Budapesti Híradó*, a következő napon arról tudósít, hogy Pesten is „nagy aggályt szült” „a nyilvános papírok keletcsökkenése”, márc. 11-én pedig már a fővárosi pénzváltó hely, a budai bank megrohanásáról, több ezer főnyi tömeg türelmetlenségéről számol be. „A tolongás olly nagy vala, hogy néhány hátbautés sem hiányzott.”

¹ „Április elején indulok Gräfenbergbe; — írja 1848. márc. 19-én Szemere Miklósnak Bejéről — oda vagyok tökéletesen, lelkem testem beteg, s ha ki nem épülök, rövid időn meglátogatom Czako collegát.” Figyelő, 1882. XII. k. 106.

² Levele Szemere Miklóshoz, Freywaldau, 1848. máj. 5. Figyelő, 1882. XII. k. 107.

A bank egy-egy személynek csak kétszáz forintot váltott,³ ez az intézkedés tovább növelte a nyugtalanságot. Március 6-án délben „egy csapat lovasságot 's egy század sorgyalogságot kelle fölállítani a bankhivatal előtt”. A helyzet könnyítése végett, a *Budapesti Híradó* szerint, kétmillió forint ércpénz érkezett Bécsből a budai bankba, valamint a só- és harmincadhivatalokba, melyeknek szintén köteleességüké tették a pénzváltást, ennek ellenére „az aranyak kelete öt forint negyven krajczárra emelkedett”.⁴ A továbbiakban a *Budapesti Híradó* a riadalom csökkenéséről tudósít,⁵ kijelenti, hogy a pesti József napi vásár „a viszonyokhoz képest” jól sikerült, „készpénzben sem igen volt hiány”, bár „úgy látszott, mikép sokan csak azért is vásároltak, hogy pénzöktől szabadulhassanak”, és végül gutgesinnt buzgalommal így sóhajt fel: „A bankjegyláznak már vége van”.⁶

Nem volt vége. És nemcsak Tompa kifakadása a tanu rá, hanem a *Marcius Tizenötödikében* néhány nappal korábban megjelent cikk is (amelyre a költő hivatkozik).⁷ Sőt, úgy látszik, a pénzváltás nehézségei még fokozódtak egy szerencsétlen rendelet következtében, mely a só- és harmincadhivataloknak csak ott engedte meg a beváltást, ahol bankintézet nem működött,⁸ Budán tehát ismét nagy tömeg csoportosult össze az osztrák bankfiók előtt.

Ebbe a kavardásba csöppent bele a különben is zaklatott lelkű, beteg költő. Erre az időre esik utolsó, rosszul sikerült találkozása Petőfivel; sajnos, nem tudjuk, a pénzváltási komédia előtt-e vagy után, de legalábbis számolnunk kell vele, hogy amikor Petőfit fölkereste — hogy rövid percek múlva megbántottan forduljon ki tőle —, idegeiben még ott rezgett a kellemetlen budai kaland feszültsége.⁹ Petőfi és Tompa viszonyának végső elromlásán tűnődve talán ezt a tényezőt is fontolóra kell vennünk.

És még valamit. Tompát, bár néhány szép forradalmi verse tanúskodik érzelmeiről, nem szoktuk a forradalom leglelkesebb hívei közt emlegetni. Ez a cikke sem jogosít föl erre, de az mégis figyelemre méltó, hogy ingerült írását a *Marcius Tizenötödikéhez* vitte. Vihette volna, elvégre, máshova is. Tudta, tudnia kellett, hogy a *Marcius Tizenötödikébe* írni némiképpen a forradalom balszárnyával, az akkor már gyanakodva nézett ifjú radikálisokkal való közösségvállalást jelenti. És mégis ide adta kéziratát. Talán mégsem állt oly távol, ekkor még, március „szédült” hőseitől.¹⁰

*

Másik cikkét, melyet a feledésből kiemelünk, már nem a *Marcius Tizenötödike*, hanem a *Kossuth Hírlapja* szerkesztőjének küldte el, itt jelent meg az okt. 29-i számban.

³ Budapesti Híradó, 1848. márc. 8. 231.

⁴ Uo. 1848. márc. 11. 242.

⁵ Uo. 1848. márc. 12. 246.

⁶ Uo. 1848. márc. 18. 266.

— A pénzügyi bonyodalomról természetesen nemcsak a Budapesti Híradóban olvashatunk; írt arról szinte minden lap, még a szépirodalmiak is. A Hetilap márc. 17-i számában pl. a következőket találjuk: „... míg a háborútól félelem nem igen volt alapos (jan. 3-án), a bécsi bankrészevény ára 1 616 p. ft volt, mártius 4-én 1 100 forint (a Pesther Zeitung 611 száma szerint), miután t. i. a francia köztársaság híre Bécsbe eljutván, a nagy és költséges háborút ... elkerülhetlennek hitték; s féltek attól, hogy e miatt papirosaikat értékesíthetnék nem fogják. — Ez okozá a pénzvavart.” A csitító szándékkal közlést kimutatásokról („a bank még tiszta 30 millióval bír”), melyekre Tompa cikke is utal, a Hetilap ezt jegyzi meg: „Szép ha igaz!” (Tóth Móricz: A bécsi bank. Csillag alatt: „A censura miatt elmaradván, most adjuk.”)

⁷ Marcius Tizenötödike, 1848. ápr. 15. *Egy szemtanu* aláírással.

⁸ E rendeletről Szepessy Ferenc polgármester és Kacsokovics Lajos főjegyző nevével a következő hirdetmény jelent meg, magyarul és németül: „A' ministeri országos ideiglenes bizottmányának a' bankjegyek ezüst pénzzel beváltása iránt mai napon vett újabb körrendelete folytán ezenel közhírré tétetik miszerint a' forgásban levő bankjegyeknek a' só- és harmincad hivataloknál-beváltása csupán oly helyekre nézve értendő, mellyek beváltó fiók intézettel ellátva nincsenek; 's így a' pesti k. só 30-adi hivatalok — a' mennyiben Budán hasonló pénzváltó intézet léteznék, itt helyben pedig a' városban beváltások szinte történnek — de különben is az említett hivatalok rendes foglalatosságokkal túlhalmozva vannak, a' bankjegyek beváltási kötelessége alól fensőbbleg felmentetnek. Kelt Pesten az 1848-dik évi apr. 10-kén tartott tanácsülésből.” A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár aprónyomtatvány-gyűjteményében, B 939/2/1848. 4. 10. jelzet alatt.

⁹ Tompa, mint láttuk, április elejére tervezte elutazását. De egyáltalán nem bizonyos, hogy a hó első napjainak egyikén valóban útra kelt, sőt nem is igen valószínű, mivel bankjegyeinek ezüstre cserélését csak ápr. 17-én kísérelte meg, noha ez föltehetően sürgősebb elintéznivalói közé tartozott. Egyáltalán: mért vesztelt volna mintegy két hétig Pesten? Pénz dolgában nem állt olyan jól, hogy ezt tehesse, hisz maga írja, hogy utazásának és gyógykezelésének költségeire „vagy 300 pengő adósság”-ot kellett csinálnia. L. levelét Szemere Miklóshoz, Figyelő, 1882. XII. k. 106.

¹⁰ A pénzforgalom zavarairól részletesen ír FARAGÓ MIKSA: A Kossuth-bankok kora, Bp., é. n. 11. skk. Ismeri s részben idézi Tompa szóban forgó cikkét is. Nem kerülte el ez az írás HATVANY LAJOS figyelmét sem, de merőben helytelen következtetésekre vezetett. „Semmi sem jellemzőbb Tompának a forradalmi mozgalmaktól való érintetlenségére — írja az Igy élt Petőfi IV. kötetének 508. lapján —, mint hogy az egyetlen heves, támadó cikket, melyet 1848 áprilisában a Marcius Tizenötödikébe írt, nem a császár, a kamarilla vagy a pecsovicsek, hanem a budai takarékpénztár hivatalnokai ellen írta, akik a pénzváltás műveletét nem végezték el olyan gyorsan, mint azt a Gräfenbergbe készülő poeta a turista idegességében toporzékolva megkívánta volna. Ezt az ellenforradalmi vagy legalább is forradalom-ellenes érzést nesztette meg Petőfi Tompán, akinek Pesten léte alatt 35 — 40 percnél többet nem adott.” Tompa cikke, ha tetszik, nem több, mint személyes sérelmének kifüstölése — de mért válnék ettől ellenforradalmivá? Amit ő a maga rosszkedvében fölhány-

A Lajta melletti táborból. Oct. 24. Sajnálom, hogy táborunk egész működését tíz sorba tökéletesen besorolhatom.

A Móga vezérlete alatt álló tábor előcsapatai Bruckban és környékén állnak ; a derék sereg Parndorfnál tanyázik.

October 16-án délután végrevalahára átlépte a sereg az osztrák határt, és Bécs felé vonult, de akkor éjjel gyors parancs által, miért — miért nem? visszavonattott; 17-én éjjel az az ellenség előcsapata, német lovasság, tartotta ébren és fegyverben a brucki zászlóaljkat; az előrködő gömöriek négy ízben tüzeltek, s egyet lovasútl eljettettek. Két óratájban éjtél után tűzereink tettek hat ágyu lövést kartáccsal a vaspályáról s a setétség daczára elég jó sikerrel, mert a németek közül egy főhadnagy lovasból, 5 közember halott, 10 — 15 sebesült lón az eredmény. 18kán elbontottuk, felégettük, löporral elhányattuk a Lajtán álló hidakat, a bécs-brucki vaspályát feltéptük, s vártuk a megrohanást, melly hír szerint akkor éjjel haterer emberrel akart történni, de senki sem jött. Akkornap három fegyvertelen gömöri legényt fogtak el a németek, egy áruló brucki ember utasítása után ; mi történt velök, nem tudjuk ; hanem másnap mi is visszaadtuk a kölcsönt, mert német Bruckot megszállván : 10 — 15 vadászt kerítettünk kézre, később pedig lovasokat is fogtak el huszárjaink. A megcsipett vadászok egyike felfedezte az ellenség raktárát Bruckban, hol 50 — 60 ezer forint árú holmit találtunk és foglaltunk el.

October 21-ikén ismét elindult a tábor Bécs felé, s mintegy két mérföldet nyomult előre, a mikor az ellenség előcsapataival találkozott, vagy jobban mondva, utólérte őket ; részünkről 31, részökről 6 ágyúzó történt, kevés sikerrel. Itt felszólítá Görgei ezredes a gömöri sokat túró zászlóaljat, kész volna-e : egy falut megrohanni, s az ellenséget kiverni belőle? a gömöriek öröm-ujjongatva vállalkoztak, de később nem volt az előnyomulásra szükség, mivel az ellenség elszökött.

Ekkor ránk jött az este, s mindnyájan reménylünk, hogy csak egyszer kell még megviradni, s meglátjuk a szent István tornyát, s érünk valami elhatározót, de másnap hajnalban az egész tábor ismét visszahúzatott előbbi állomására. Móga, sőt Csányi és Bónis is azt állíták : hogy eszélytelenség lett volna tovább menni. Ezt a szép népet, melly leendő hadseregünknek mintegy magvát képezi jelenleg, veszélyeztetni nem szabad, úgy mondanak. Én elhiszem, ámbár nem tagadhatni, hogy az esemény a nép lelkesedését leebb hangolá.

Ma 24-ik van. Kossuthot várjuk. Hátra-e vagy előre? senki sem tudja. — *Tompa.*

Hogy Tompa táborba vonult a gömöri nemzetőrökkel, eddig is számon tartotta az életrajzi irodalom. Az osztrák határra érkezett magyar csapatok tétovázásának története is sokkal ismertebb, hogysen itt elő kellene adnunk. Tompa közlései nem is szolgáltatnak új adatokat jobbára csak helyi érdekűek : az otthon maradtakat tájékoztatják, a gömörieket, hadra kelt fiaik kalandjairól, vítézkedéséről. Ami a tudósításban számunkra becses, Tompa állásfoglalása : azok közé tartozott, akik nem értettek egyet a határátlépés halogatásával, türelmetlenül várta ő is, hogy a forradalmi sereggel meglássa a híres bécsi templom tornyát. Ismét egy adalék tehát, mely Tompa forradalmi magatartásáról tanúskodik.

A cikk a Petőfi-irodalmat is érdekelheti. Vitatott kérdés : ott volt-e Petőfi a Lajtamenti táborban, elfogadható-e tényként, amit Mészáros Lázár és Éjszaki Károly állít, hogy a költő a határátlépés ellen lázított. Dienes András elfogadja.¹¹ Anélkül, hogy e kérdést itt tüzetesen megvizsgáljuk, elgondolkoztató : Tompa, aki valóban ott volt a táborban, nem tesz említést Petőfi ottlétéről, noha okvetlenül tudomása lehetett volna róla, ami pedig a lázítást illeti, friss keletű haragjában akár ki is használhatta volna ellene. De sem itt, se másutt nem szól Petőfi táborbeli szerepléséről. Ellenben megírja, hogy a visszavonulás „a nép lelkesedését leebb hangolá”, márpedig nehéz Petőfit elképzelni, amint a veszteglés miatt morgoló katonaság elé áll és — veszteglésre buzdítja.

torgatott, százaknak, ezeknek okozott bosszúságot, akadályt gördített a gazdasági élet rendes forgása elé, közügy volt, nagyon is az, már-már politikai gáncsvetés, legalább is arra gyanús — így értékelte a Marczliusz Tizenötödike, így maga Kossuth, aki az önálló magyar bank felállítását — a forradalmi 12 pont követeléseinek egyikét — épp azért sürgette, hogy véget vessen az osztrák nemzeti bank (és nem takarékpénztár) packázásainak. (Vö. FARAGÓ: I. m. 40. skk.) Hatvány Lajos logikájával akár Kossuthot is ellenforradalmárnak minősíthetnők!

¹¹ DIENES ANDRÁS: Petőfi a szabadságharcban. Bp., 1958. 32. skk.

ILLEGÁLIS FORRADALMI VERSEK 1932-BŐL¹

Egy decemberi hajnalon két horthysta detektív leleskedik az utcán: egy munkánélküli kőművessegédet várnak. Kilép a kapun, ott búcsúzik el feleségétől, aki egy barna papírba burkolt kis csomagot ad át neki. A detektívek reggel 6 órától délután fél 3-ig követik Palotás Imrét, aztán megelégedik a fáradtságot. A gyanúsítottat előállítják. A detektívek a legnagyobb aprólékossággal írják le Palotás útját, s bár jelentésük méltó a Horthy-rendőrség színvonalához, addig mindenesetre terjed megfigyelőképességük, hogy egykönnyen megállapíthatják: Palotás érezte, hogy követik.

Ugyanekkor, december 21-én fél 3 órakor előállítják a budapesti rendőrfőkapitányságra azt is, akihez Palotás útja vezetett, miután megállapították, hogy Palotás nem munkakeresés céljából járt a Mészáros utca 60. alatti házban, hanem *Gereblyés Lászlónál*, „előttünk ismert kommunistánál volt”.

Az ugyanezen a napon kelt főkapitánysági jelentésből megtudjuk, hogy Gereblyés László volt banktisztviselő lakásán házkutatást tartottak. A házkutatás során kommunista feljegyzéseket, több Inprekorr- (Internationale Presse Korrespondenz) példányt és kommunista rajzokat találtak, melyeket lefoglaltak.

Hiába vallotta Palotás, hogy Gereblyést kizárólag irodalmi problémák miatt kereste fel, hogy Palotás elbeszéléseinek stílusáról, Nagy Lajos „Két fiú ült egy padon” című írásáról beszéltek,² a jegyzőkönyv megállapítja, hogy „Palotás viselkedése — mint azt a jelentés mellett elfekvő detektívjelentésekből ki lehet olvasni — fényes bizonyosága annak, hogy konspirációs találgája lett volna...” A jelentés részletesen ismerteti Palotás eddigi útját: már 1925-ben dolga akadt a rendőrséggel, sajtórendőri vétség, elzárás, állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló bűncselekmény, a Vági-párttal való kapcsolat, franciaországi kommunistákkal való levelezés, MÉMOSZ-ügy stb. miatt. Érthető tehát, hogy figyelnek arra, akit december 21-én Palotás felkeresett.

Hiába kutatnak azonban Gereblyés múltja után: „az országos bűnügyi és nyilván tartó könyv adatai szerint fentnevezett nem fordul elő”. Mégis, a megtalált bűnjelek alapján december 25-én előzetes letartóztatásba helyezik, mivel „a nyomozás adatai alapján a bűncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható és az alkalmazandó büntetés előre látható nagysága miatt szökésétől lehet tartani”.

Sem Palotás, sem pedig Gereblyés nem hajlandó vallani a rendőrségen. Csak a száraz adatokat közlik. Gereblyés elmondja, hogy iskoláit Székesfehérvárott végezte, 1923-ban kereskedelmi érettségét tett. Utána Budapestre került, a Magyar Általános Takarékpéztárban dolgozott, ahonnan 1932 nyarán végkielégítéssel elbocsájtották. Már diákkorában foglalkozott versírással. Mióta hivatalától megvált, csak irodalommal foglalkozik, s mint az Európa könyvtár lektora ismerkedett meg Palotással, aki előzetes bejelentés nélkül, irodalmi kérdések miatt kereste fel lakásán.

A nagy aktacsomó lapozgatásakor egyszerre csak azt érezzük, hogy 1932-ben vagyunk, s megelevenedik e nyomozó korszak. A válság, a nyomor, az éhség, a kilátástalanság s vele szemben a munkásmozgalom hite, ereje, fellendülése. Palotásnál is kommunista iratokat találtak, Gereblyésnél is. S a Gereblyés bűnjelei között őrzött két kis füzet rendkívül érdekes ma számunkra. Visszavezet a múltba, abba a múltba, melyben voltak emberek, akik a jövőt énekeltek.

Gereblyés verseit, — a kézirásos *Kék füzet* és a *Forradalmi versek 1932. Add tovább!* —, bár az ügyészség lefoglalta és elkobozta, izzó forradalmi hangját elfojtani nem tudta. A *Kék füzet*ben szereplő „Munkát! Kenyeret” annak idején megjelent a Fábry Zoltán által szerkesztett AZ ÚT című lapban. Szabó Ferenc zenésítette meg, s a népnyelvi formált rajta, — mondja Gereblyés László, aki 1962 nyarán meghatottan veszi kézbe rég elveszettnek hitt *Kék füzetét*, — az első versszakban szereplő „tőlünk a gazdag riadoz” sort úgy énekeltek, hogy „tőlünk a burzsuj riadoz”.

Hogyan állt a 28 éves kommunista költő a rendőrség elé? Szükszavú, csak arra felel, amire muszáj, illetve illetve semmit el nem árul. A két füzet az illegális forradalmi versekkel ott lapul aktatáskájában, amit magával kell vinnie, s ahonnan Hain Péter azokat saját kezűleg emelte ki. Ott áll Hain előtt, hét-nyolc detektív veszi körül, a versekről kérdegetik egyszerre többen. Ekkor hirtelen ötlettel azt „vallja”, hogy a *Kék füzet*be ugyan sajátkezűleg írta a verseket, de azok nem az övéi, csak lemásolta őket, hogy anyagot gyűjtsön készülő „Munkás-

¹ PI Arch. B. tszék 14617—1932.

² Nagy Lajos *Két fiú ült egy padon* című elbeszélése 1932 végén jelent meg az Európa-regények című sorozatban, FAUST IMRE kiadásában. A sorozat lektora GEREPLYÉS LÁSZLÓ volt.

kultúra és irodalom" című munkájához ; célja, hogy a magyar költészet fejlődését vázolja Kisfaludytól kezdve. Nem emlékszik, honnan írta ki, valószínűleg különböző folyóiratokból. A másik bűnület a Forradalmi versek 1932. Add tovább! című gépírási versesfüzetet ismeretlen egyén küldte neki postán, a versek szerzőit nem ismeri.

Hain Péter félredobta a két könyvecskét azzal, hogy majd elintézi ezt a katonai ügyészség, mert a „Hol?” című versben a vörös katonákról van szó, egy másik vers címe pedig „A katonákhoz.”

A kéziratos „Kék füzet” 8 verset tartalmaz, a következő sorrendben :

Statárium
Hol?
Egy pillanat...
Vörös diákok
Augusztus elsejére
A katonákhoz!
A párt marad!
Munkát! Kenyeret!

Statárium

Hogy az éhezők egyre csöndesen éhezzenek,
vad, folyton fojtogató félelmet érezzenek,
hogy a megtorpant gazdagok nyugton alhassanak,
hogy a szoc. dem. vezérek együtt tovább csaholhassanak,
jött a statárium!

Hogy sülyedjen alább-alább a satnya munkabér,
hogy a proletárnak kerüljön csak száraz kenyér,
hogy peregjen az árverés, befolyjon az adó,
hogy lássa falu-város: lakol a lázadó,
sújt a statárium!

S hogy az éhezők hamarost kenyérhez jussanak,
hogy a gazdagok riadtan világgá fussanak,
hogy zúduljon szét végre zivataros áradás,
s — hogy jöjjön már a szabadító — végső lázadás,
vessen a statárium!

(K)³

Hol?...

Hol pattan el a laza lánc leghamarább?
hol tűnik el előbb a poshadt úri láb?

Itt-é? Romániában? — Vagy Bulgária
lesz majd a vén világ új zendülő fia?

Kavargó Lengyelország, dúlt Itália
sanyargó népének kell talpra állnia?

Hol szórják szét előbb a zsarnokok hadát?
a tőkésrend tetemén hol gázolnak át?

Hol leszen a szegénység bátor és szabad?
hol dönti le előbb az osztály-falakat?

Hol pattan el a laza lánc leghamarább?
hol seregelenek újra vörös katonák?

* Megjelent a „Kommunista” c. lapban, Kapás Péter álnéven. GEREBLYÉS LÁSZLÓ közlése.

Egy pillanat ...

Körút... kakastoll... és szurony... és döngő léptek,
megkötözött parasztleányt hetykén kísérnek...

Komorsötét az este..., villanó a gondolat,
nékünk a mozgalomtól megriadni nem szabad,

Ki visszahökken most, bitang és szolgál-lélek, —
bilincsesen, maholnap engem is kísérnek...

Vörös diákok

Köszöntünk titeket, mert milliókkal úgy törődtek,
mint magatokkal s nem nyugodtatok belé, hogy szolgaság,
fojtogató nyomor, vak félelem, fonnyasztó tunyaság
legyen a sorsuk s elviseljék ezt, mint mély, sajgó sebet.

Köszöntünk titeket, mert nem maradtatok könyvtárszobák
hűsén s kiléptetek az ősök dús cirádás kapuján
s nem húzott vissza többé rang, pajtás, tivornya sem lány
s hulltak a béklyók, mint a nyáron csillagok — de kalodák

börtönök vártak titeket ezért, merészet léptetek,
akár a szlovenszkói, vagy a kantoni diákcsoport
s a gyűlölet eső most rátok is szünetlenül szakad,
ösmeritek ti majd a viadalos munkáséletet!

Köszöntünk titeket, testvéreink, hisz üldözés, szitok
jár néktek ezután a hatalmasoktól, kiknek rettegés
mérgezi életét, mert érzik jól: a szuronyuk kevés,
egyre sokasodunk, már ti is társainkká váltatok.

Augusztus elsejére⁴

1. Szórjuk a Párt izenetét, gyárba, tanyára, messze-szét, tüntetünk elsején!	(A nyomtatott formában nem szerepel.)
2. Röppen a röpcsi, szerte száll, látod-e zsellér, proletár? tüntetünk elsején!	(Két szó eltérés: szerte-messze, Látod-e, hallod-e, nyilvánvaló, hogy az eredeti látod-e a helyénvaló.)
3. Pattog a kedv, a tűz lobog, rég dühünk már háborog, tüntetünk elsején!	(A nyomtatottban nem szerepel.)
4. Fél a Hetényi, odavan, dül-fül a Schweini—hasztalan! tüntetünk elsején!	(A nyomtatott szöveg eltér.)
5. Gátat emelhet Peyer is, fúrhat akár a Pröpper is, tüntetünk elsején!	(A nyomtatottban nem szerepel.)
6. Földüböröghet tank-csapat, bögget a csendőr: nem szabad! tüntetünk elsején!	(A nyomtatottban nem szerepel.)
7. Tűzzük a vörös lobogót! védjük a Szovjetuniót! Tüntetünk elsején!	(A nyomtatottban nem szerepel. Ezt a sza- kaszt a horthysta cenzorok, ügyészek alá- huzigálták és bekeretették piros ceruzával.)

⁴ Az „Augusztus elsejére” című tiszszakaszos vers a felszabadulás után, 1951-ben jelent meg először nyomtatásban, az „Egyenes út” című kötetben, „Augusztus elsején” címmel. Ez a későbbi változat hat versszakot tartalmaz és sokban különbözik az eredetitől. — Augusztus elseje, a háború elleni tüntetések napja a harmincas években. Schweini—Schweinitzer, a politikai rendőrség helyettes vezetője, Hetényi Imre a politikai rendőrség főnöke volt.

8. Vesszen a tökés, vérszívó,
vesszen az intervenció!
tüntetünk elsején!
9. S éljen az egység, proletár!
itt az idő rég erre már!
tüntetünk elsején!
10. Gáncsot a háború elé!
csapjunk a burzsoák közé!
tüntetünk elsején!
- (A nyomtatottban nem szerepel.)
(A nyomtatottban nem szerepel.)
(Szerepel a nyomtatottban, de a második sor egészen más.)

*A párt marad!*⁵

Hóhérok!
Perzsel a föld a talpatok alatt?
Ezért a vérengzés? Riadt fenevadak!

Hóhérok!
No, eltűnt már a régi, híres nyugalom?
Halljátok? Sustorog már a forradalom!

Hóhérok!
Megtörtetek két harcos, drága életet,
de vesztükön hiába örvendeztetek!

Hóhérok!
Nem kerülitek el méltó sorsotok!
A proletárság mindenütt ítélni fog!

Hóhérok!
A harcunk százszorosán újra éledett,
s a földalatti tűz magos lobot vetett!

Hóhérok!
A párt marad! Akármennyi az áldozat!
Rettegjetek: a harcunk félbe sem szakad!

Hóhérok!
Perzsel a föld a talpatok alatt?
Ezért a vérengzés? Riadt fenevadak!

A katonákhoz!

Katonák! Szegények fiai, parasztok fiai, munkások fiai!
Betapasztanátok fületeket igaz szavunk elől?
Mint sallangos úri szó, csak szitokra, mosolyra találna köztetek?
Katonák! Kaszárnnyák málló, rideg falai közt!

Katonák! Testvérek! Kemény fegyveres legények!
Volnátok kastélyt őrző harapós komondorok?
Kik előrontanak gazdáik egyetlen szavára?
Katonák! Menetben — sétán — áristomban!

Katonák! Sanyargatottak, vakmerő fiatalok!
Nem mernétek megtagadni tisztí parancsot?
S fölzúgni: nem vagyunk kutyák, sem gépek, sem bitangok
Katonák! Vártán — parádén —, szabadságon!

Katonák! Esmélők, lelkesedők, elvtársak!
Ha küldenek ellenünk — visszafordítjátok szuronyotok?
Ha süvöltik: a szovjetek ellen! — visszafordítjátok szuronyotok,
Katonák legyetek egyik lázadó akaratban!

⁵ A vers eredeti címe — a kézirat tanúsága szerint — „Sanyiek mártirhalálakor”. Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzésekor írta a költő.

Katonák! Szegények fiai, parasztok fiai, munkások fiai!
Minket kövessetek, vagyunk a verhetetlen élcsapat,
Kit fekete börtön, izzó harc forrasztott együvé!
Katonák! Kaszárnnyák málló, fojtogató falai közt!

„Munkát! Kenyeret!”⁶

1. A kedvünk régen elhagyott,
a mosolyunk is elfagyott,
istenhitünk elfonnyadott,
szerszámunk elkallódhatott!
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
2. Bennünk a gyűlölet tüzel,
már szép szó nem lohasztja el,
lelkünkbe láva hánytorog,
lángnyelve már föl-föllobog:
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
3. Ringy-rongy a göncünk, cafatos,
tőlünk a gazdag riadoz,
cipőnkéből kikandikál a láb,
nem mehet így ez már tovább!
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
4. Seregünk napról-napra nő,
gyűlik a roppantó erő,
e rend most sírját ássa meg,
temessük el hát, emberek;
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
5. Állunk a „Hivatal” előtt,
hiába várunk „Jótevőt”!
hullámszik egyre halk moraj,
Pár perc . . . s kígyózik rajvonál:
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
6. Fölöttünk „röpcsik” szállanak,
elénk: rendőrök állanak,
közibénk spicli könyökök,
zuhog a szavunk, mint pöröly:
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
7. Szoc. dem. vezér árván marad,
körötte nincs munkáscsapat,
pelyvaszavát széthordja szél,
tudjuk mi már: fenét sem ér!
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!
8. Pattognak pörgő jelszavak,
szemünkben mind fölizzanak,
tanultunk, csak összefogás
segíthet rajtunk, semmi más!
Munkát! Kenyeret!
Munkát! Kenyeret!

⁶ Az „Egyenes út” című kötetben az eredeti „Munkát Kenyeret!” átdolgozva, „Munkánélkülék” dala” címmel jelent meg, és sokban eltér az első változattól. Az eredeti kilenc szakasz helyett itt már csak négy szerepelt: az első, második, hetedik és nyolcadik szakasz hiányzik; a harmadik szakasz teljesen azonos; az ötödik teljesen eltérő; (Állunk a Hivatal előtt, / mely ellenséges, zord erőd! — / fagyoskodva és éhesen, / szavunk ma faltörő leszen/ . . .); az utolsó szakasznak is csak az első sora egyezik (a továbbiakban így hangzik: Hítvány, ki most is óva int; / Nekünk nem kegy s nem morzsa kell. / Szavunk mint csóva száll ma fel. . .) A verset SZABÓ FERENCO megzenésítette.

9. Veszíthetünk? ... a láncaink!
 Gyáva, ki most is óva int!
 mi vagyunk itt az élcsapat!
 torpanni nekünk nem szabad!
 Munkát! Kenyeret!
 Munkát! Kenyeret!⁷

A gépelt kis füzet — melynek címlapján az áll: Forradalmi versek. 1932!! Add tovább!! — 6 verset tartalmaz, a következő sorrendben:

Levél faluról	Patkó György
Levél faluról	Patkó György
Jön a tél	Vári Sándor
Kinek dolgozik az idő	Vári Sándor
Vörös diákok	Éles Mihály
A katonákhoz	Éles Mihály

Most, harminc év után elővéve a két füzetet, csodálkozunk a horthysta rendőrség kretenizmusán. Nem vették észre, hogy a két füzetben két azonos vers található, a „A katonákhoz” és a „Vörös diákok”. Nem is csoda ez, hiszen a legtöbbjét Gereblyés írta, s felesége gépelte le őket. A *Forradalmi versek 1932*-ben Gereblyés versein kívül Pákozdy-verseket is találunk, továbbá két Vári Sándorral jelzett verset, ezek szerzőjét nem ismerjük.⁸

Levél faluról

Patkó György [Pákozdy Ferenc]

Mint ahogy varjú vájja a dögök húsát,
 kikezdettt minket is a fekete nyomorúság.

Télen gunnyasztunk fütetlen konyhában, rongyban,
 elsorvadunk, elpusztulunk az örökös gondban.

Földművesek volnánk, de földünk nincsen semmi,
 magyar földünk, anyaföldünk nem ad nekünk enni.

Földművesek volnánk, de maradásunk nincsen,
 hajléktalan földönfutók elhúzódnak innen.

Földművesek volnánk, de elszoktunk kapától-kaszától,
 nem várunk mi semmi jót uraktól, hazától.

Urak vélünk nem törődnek, kutyaába se vesznek,
 uraktól, hazától az ember éhen is veszhet.

Vesztünkre tör ez a világ, csendőr áll mögöttünk,
 e világra csak szolgálni, nyomorogni jöttünk.

Ügyünket ki fogja fel? Ki gondol ránk?
 Zsilipként mikor, mikor szakad fel a szánk?

Keserű panaszok szorítják a torkunk,
 ám nem elég a panasz-szó, hogy megforgassa sorsunk.

⁷ Gereblyés László 1932-ből származó eredeti kéziratának két verse — az „Augusztus elsejére” és a „Munkát! Kenyeret!” — tartalmilag teljesebb; hangban, hangulatban, kifejezésben erősebb az „Egyenes út” című, 1951-es kötetben közölt változatoknál. A szerző elveszettnek hitte a kéziratot, s az utóbbi vers valószínűleg olyan formában került ezért az „Egyenes út”-ba, ahogy annak idején az UTban egyáltalán megjelenhetett.

⁸ A kézirat megtalálása után e cikk szerzője hónapokon át hasztalan kísérte meg felderíteni, hogy ki lehet a Vári Sándor aláírású versek szerzője. Gereblyés László emlékezete szerint a készülő Forradalmi versek-hez József Attilától és Illyés Gyulától is kértek kéziratot. Mind Illyés Gyula, mind pedig Szántó Judit elolvasta a két verset. Szántó Judit megállapította, hogy a verseket nem József Attila írta, Illyés Gyula is közölte, hogy nem az ő versei. Pákozdy Ferenc nem ismeri a verseket és nem emlékszik rá, hogy a Vári Sándor álnévet ki használta akkoriban. A két versben erős József Attila-hatások mutathatók ki (Dönt, tisztogat, jön az idő! ... stb.).

Több kell ennél! Kiáltani, zúgni, mint a tenger,
induljon meg áradásként minden szegény ember!

Induljunk meg, mint a tenger, mely törve-zúzva árad,
parasztnak a földet, munkásnak a gyárat!

Véres harc lesz, háború, ez a rendje-módja,
jussunkat, a földünket, nem adják szép szóra.

Testvéreink a munkások, városi proletárok,
segítenek széjjelverni ezt az úri világot.

Levél faluról

Patkó György [Pákozdy Ferenc]

Már-már elvesztünk, már-már elnyomott a sötétség,
alig-alig láttunk, már-már eltiport a kétség,
torkunk kiszáradt, elállt a szavunk,
mint kósza ebek, meghúztuk magunk.

Nyugtalanok voltunk és virrasztottunk tétlen,
és jött a párt, mint fényező a sötétben,
jelszavakkal világított és utat jelölt:
Munkásé a gyár! Paraszté a föld!

Jött a párt s azóta látjuk, tudjuk,
munkásoknak, parasztnak közös az útjuk,
megértettük, amit a párt izent:
Vesszen a vérszopó tőkés úri rend!

Jött a párt és mi felfigyeltünk szavára,
és szállt a szó városról falura, faluról tanyára,
mint vízbedobott kő, gyűrűket vetett:
Földmunkások, parasztnak, cselekedjétek!

Jött a párt, karóként, és mi megnőttünk,
fegyver és hazugság meg nem állhat előttünk,
megindulunk, mint Dózsa új serege,
új rendet vág hatalmas ereje.

Jön a tél

Vári Sándor [?]

Most Dortmundban és Lotzban dörrent
csendőr-sortűz. Itt hat, ott ötven
munkás bukott a havas sárba
rövid jajt vagy azt se kiáltva.

Jön a tél, — „gyémánt díszével”,
„Hócsipkéivel” s híreivel:
Itt golyó, amott sortűz, ottan
új sortűz a külvárosokban.

Fehér világ, — fekete varjak,
egyre sűrűbben szállingóznak:
most itt, most ott... s amott is vértől
gőzlő folt villan ki a télből.

— Drágám! mit nekünk! az Alpokba,
gyerünk a szűzi havasokra!
— Pajtás, de mindegy nekem most már
éhségtől döglök vagy bitófán.

A tél, a tél... mint csorda farkas
üvölt, rohan a forradalmas
tél, kín, nyomor, kitör jajongva
a városokból a falvakba.

Szikrázó szemek hunyorognak.⁹
Iszonyú csalétek módjára
vérszag úszik Európába.

— Drágám... — Hej, drágám, a pokolba!
— Mi volt ez? — Pajtás, be a sorba!
Előre hát, a föld csikordul,
recsegve egy korszakot fordul!

Kinek dolgozik az idő

Vári Sándor [?]

Az idő rohan, napra nap,
mint szél, mint zúgó áradat,
minden reggel újult erő
ropogásával tör elő.

Sodor és rombol, dolgozik,
oszlop, oszlop után bukik
a régi rendből, napra nap
vad vérszelek sikonganak.

Minden jaj, minden recsegés,
kizárás, fegyver-dörrenés
az idő szava, ő dörög,
izgat, kiált fejünk fölött.

Minden tüntetés, lebukás,
új harc, új szocdem árulás,
éhség, munkanélküliség
hirdeti fennen, itt a vég!

Az idő jön, jön, dolgozik,
új tömeg morajlásait
hozza minden nap, új sereg
áll talpra, zúg és közeleg.

Dönt, tisztogat, jön az idő!
nekünk segít, — most lépj elő!
a régi rendet rengeti
állj melléje, — segíts neki!

Állj mellé s mi még ellenáll,
döntsd te a porba proletár!
gyorsítsd az időt, csendesen,
s ha kell kiáltva, lelkesen!

Nem várhatsz tovább, minden egy
óra proletár ezreket
öl börtönben, a nyomortanyán,
a Gyűjtőfogház udvarán.

Nappal, mikor mindenki hall
agitálj Marx szavaival,
éjjel, mikor senki se lát
írd be a bérházak falát.

Palánkra írd, papírra írd
Lenin lángoló szavait,
Munkát, kenyeret, földet és
új, kommunista termelést!

Az idő fut, fut, dolgozik,
ne feledd ezt, dolgozz te is,
minden szó, minden áldozat,
tüntetés, sejt és röpirat.

gyorsítja, hajtja a napok
forgását, hozza a napot,
mikor megindul fényesen
a proletár történelem.¹⁰

A füzet két utolsó — Éles Mihály aláírással jelzett — versét „A katonákhoz!” és a „Vörös diákok” címűt Gereblyés László írta. A kéziratok Kék füzetben szerepel a két vers.

A „bűnügy” tárgyalása majd egy éven át húzódott. Már 1932. december 28-án megszületett a budapesti büntetőtörvénysszék vizsgálóbírójának végzése, mely az 1921. évi III. törvénycikk 1. §-ának 2. bekezdésébe ütköző vétség miatt a Palotás Imre és Gereblyés László elleni bűnügyben az előzetes letartóztatás 1932. december 25-től 1933. január 8-ig való fenn-tartását határozza.

Indokolás: „a nyomozat adatai szerint 1932 december havában Palotás Imre és Gereblyés László egymással összejöttek, hogy a magyarországi kommunista párt szervezésének kérdésében tárgyaljanak.” „G. L. az iratok között lévő kommunista tartalmú költeményeket szedte össze, azokat agitáció céljából terjesztette.”

⁹ Ez a sor tintával aláhúzva, s melléírva kézzel: „Fegyver villan, csak hunyorognak”.

¹⁰ A vers négy szakaszát (8., 9., 10. és 11.) a cenzori, illetve rendőrségi ceruza külön megjelölte aláhúzásokkal.

1933. január 5-én az előzetes letartóztatás 15 nappal való meghosszabbítását kéri az ügyész a büntetőtörvényszék vádtanácsától. A vádirat 1933. január 10-én elkészül: „A KMP további megszervezése, tehát az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére, különösen a proletár néven ismert társadalmi osztály kizárólagos uralmának létesítésére irányuló mozgalomban tevékeny részt vettek . . . Konspirációs találgásokon vettek részt, és a kommunista sajtó anyagának összeállításában . . .”

Mindkét gyanúsított tagad, előadásuk szerint csupán irodalmi kérdésekről tárgyalnak — állapítja meg a jegyzőkönyv. A vádirat leszögezi, hogy Gereblyés a Tamás Aladár és Madzsar József írói gárdához tartozik.

Január 26-án a királyi ügyész újabb 15 napra meghosszabbítja az előzetes letartóztatást. Az ügyiraton kézírással olvasható: „El van intézve. A fő tárgyalásig fenntartva.”

A két letartóztatottat a kiváló kommunista ügyvéd, Domokos József védte, annyi sok más kommunista ügyvédje. Beadványa, melyben a szabadlábra helyezést kéri, világos érveléssel, éles, finom gúnnyal indokolja a kérést. Az egyik bűnjellel — Nagy Lajos: Két fiú . . . című írásával kapcsolatban megjegyzi, hogy az Európa kiadó kiadásában megjelent regényről van szó, melynek hátlapján Palotás Imre „Lázadók” című írását hirdetik. Arra vonatkozólag, hogy a két vádlott a kiadandó novellás füzetten kívül egyébről is beszélt volna, semmi adat nincs, nem is lehet . . . Továbbá: „. . . a megfigyelt detektívek semmi más gyanúst nem észleltek, mint hogy Palotás útközben »jobbra-balra konspirált« — mely gyanús körülmény mibenlétét és jelentését az ezt észlelők is aligha tudnák megmagyarázni. A Palotásnál talált és a detektívjelentésben méretei szerint pontosan körülírt konspirációs csomag pedig a bűnjelek között nem található azon egyszerű okból, mert annak tartalmát a vádlott a rendőrségen elfogyasztotta, lévén abban Palotás ebédje: egy darab kenyér és egy darab szalonna”.

A szabadlábra helyezésre irányuló kérést elutasítják. Február 27-én a büntetőtörvényszék ítélete felmentést tartalmaz, mivel „a nyomozási adatok csak a gyanú felkeltésére alkalmasak, de bizonyítékokká nem mélyülnek el.”

A hirhedt Strache királyi főügyész — mint sok más versperben is — fellebbez a felmentő ítélet ellen, de hiába, a tábla Gadó-tanácsa 1933. november 30-i ítéletében helybenhagyja az elsőfokú bíróság döntését.

Gereblyés László vers-pere tehát egy hónap híján kerek egy esztendeig tartott. Minek köszönhető, hogy végül is felmentő ítéletet hoztak? Nehéz lenne ezt kibogozni, így — kellő adatok, dokumentumok, jogi források híján — csak következtetni próbálhatunk. Az ügy nem került katonai bíróság elé — mint ahogy Hain megfenyegette a költőt —, a polgári bírák között pedig több régi, Horthy-ellenes, liberális ember akadt. A verseket nem is tartották nagyon veszélyesnek, azonkívül talán elhítték azt, amit Gereblyés több ízben vallott, hogy a verseket kimásolta valahonnan.

A többször meghosszabbított előzetes letartóztatást elegendő büntetésnek tartották egy fiatal ember, egy volt banktisztviselő esetében. Nyilván szerepet játszott a védő biztos fellépése, jogilag jól megalapozott érvelése is.

Megelégedtek azzal, hogy a veszedelmes verseket elkobozták. Azt hitték talán, hogy a kommunistát alaposan megijesztették, s a költőbe beléfojtották a szót. Tévedtek . . .

Az elkobozott versek is előkerültek harminc esztendő után, és segítenek bennünket, hogy jobban megértsük azt a régi kort . . .

KOVÁCS KÁLMÁN: FEJEZET A MAGYAR KRITIKA TÖRTÉNETÉBŐL

Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása, 1850–1860. Bp. 1963. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 303 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 10.)

Gyulai Pál hét évtizedes kritikusi-írói pályájának legfontosabb s legpozitívabb szakaszát s ebben irodalmi elveinek kialakulását választotta disszertációja tárgyául Kovács Kálmán. A téma az átlagosnál nagyobb tudományos erőfeszítést igényel, hiszen a Világost követő korszak irodalmi életének egyik központi alakjáról s általában egyik legnagyobb hatású magyar kritikusáról van szó. Ha Gyulai e döntő pályaszakaszát rajzoljuk meg, boncolnunk s mérlegelnünk kell egyben a kor valamennyi történeti-irodalmi-esztétikai jelenségét is, alapos kitekintéssel a kortársi világirodalomra s külföldi esztétikára egyaránt.

A polgári és az 1950-es évekbeli marxista irodalomtörténetírásnak számtalan, a tudományos közvéleményben már megcsontosodott értékítéletét kell revízió alá vennie a kutatónak. De Gyulai bizonyos értelemben mérce is, értékelése így fokozottabb felelősséget jelent: hisz a kor kisebb jelentőségű kritikus-egyéniségeit ösztönösen vagy tudatosan hozzá mérték és mérjük.

Kovács Kálmán mindezt szem előtt tartja munkája közben — érzésünk szerint azonban nem eléggé következetesen. Mintaszerű történeti-dialektikus módszerrel magyarázza, elemzi s követi Gyulai elveinek kibontakozását, az oksági összefüggések felfejtésekor és a korszak legfontosabb irodalmi-esztétikai jelenségeinek vizsgálatakor szinte mindig helyes következtetésekre jut. Amit Gyulairól írt tehát, az túlnyomórészt igazságként állja meg a helyét. De a túlságos Gyulai-centrikusság hibák, pontosabban: hiányok, esetenként tévedések forrása is egyben.

Egyik ilyen hiányként említendő a kortársi világirodalmi s esztétikai ízlésirányok alaposabb elemzésének elmulasztása. Általában egyetlen nagy író pályáját sem lehet enélkül felvázolni; meggyőződésünk, hogy Gyulai vagy Salamon kritikai oeuvre-jének pontos jellemzése sem képzelhető el e vizsgálatok elvégzése nélkül. A szerző utal arra (79., ill. 235. l.), hogy Gyulaira „gondolatébresztő hatást” gyakorolt Georg Gottfried

Gervinus, Gustav Planche, Julian Schmidt tanulmányozása, illetve Lessing dramaturgiája, de a mintegy féllapnyi utalást nem követi e hatások mibenlétének az elemzése, valamint annak a tisztázása, hogy miért éppen egy másodrangú francia s német esztétát idézget Gyulai. Holott Gyulai számtalanszor hivatkozik Planche-re, vagy Schmidt-re, s eszmei viszonyuk tisztázása mindenképp növelné a tanulmány értékét. A hivatkozások nagy száma miatt e vizsgálatokat a szerzőnek akkor is meg kellett volna tennie, ha — helyesen — nem tulajdonít túlzott jelentőséget a kérdéses hatásoknak: régen vajudó problémát zárhatott volna le ezzel. (Itt utalunk arra is, hogy mind sürgősebbé válik egy marxista magyar esztétika-történet megírása.)

Kovács Kálmánt dicsérendő tárgyszere-tete általában nem ragadta el az objektivitás mezejéről, bár olykor kissé túlzásokba vitte — elsősorban a mércét illetően. Elismerjük: Gyulai a magyar kritika nagy egyénisége, de kérdés marad: mennyiben mérhető a világirodalom nagy kritikus-esztéta alakjaihoz? A könyv olvasásakor úgy érezzük, hogy itt Hegel, Schlegel, Lessing — és Gyulai valahogy egy szintre került. (Pl. 49. l.)

Nem kellően aknázza ki a szerző a Gyulai és fegyvertársai viszonyának alapos és következetes vizsgálatában rejlő lehetőségeket sem. Legteljesebbnek még az Erdélyi és Kemény elveivel való egybevetéseket érezzük, bár az 1849 előtti Erdélyiek, illetve Kemény 1853-i esszéinek Gyulaira gyakorolt hatása részletesebb elemzést kívánna. Meglepő, hogy nem von párhuzamot Gyulai és Salamon Petőfi-képe között. S még inkább az, hogy a dramaturgia kérdéseivel foglalkozó fejezetben nem kap helyet a Salamon dramaturgiájával való összevetés. Ami már csak azért is furcsa, mert az 1850-es évek második felében Gyulai aránylag keveset foglalkozott dramaturgiával, Kolozsvárról pedig nem is tudta kellő figyelemmel kísérni a pesti színházi eseményeket. Salamon viszont főleg ekkor írta mintegy száz, a drámaírálat legfontosabb elvi s gyakorlati kérdéseit magas

szinten fejtegető dolgozatát, s e néhány évben kétségkívül őt illeti meg e téren az elsőség. Csak a Gyulainál kisebb kritikák-egyéniségek kérdéses pályaszakaszának nem elég körültekintő vizsgálatából eredeztethetjük továbbá azt is, hogy a szerző kissé igazságtalan, vagy lekicsinylő Greguss Ágost iránt, illetve hogy Gyulainak Gregussról kialakított, olykor téves ítéleteit kritika nélkül elfogadja. Két példát említünk: a 78. lapon jóváhagyólag idézi Gyulainak egy 1855-ből származó nyilatkozatát, melyben elítéli Gregusst merev „műbölcsészi” gondolkodásért. A 175. lapon (a 214. lapon ismét) a szerző azt állítja, hogy Gyulai támatta „Toldy és Greguss irodalom-szemléletét, mert a 30-as években látták irodalmunk aranykorát”, s hivatkozik Gyulai ugyancsak 1855-ből való, Toldyt és Gregusst bíráló megjegyzésére. Az igazság ezzel szemben: a *Pesti Napló* 1853-tól 1855-ig közölte Toldy, Greguss s mások által írott, a régebbi magyar írók emlékének szentelt emlékező-sorozatát *Jeles írónk csarnoka* címen. Ezekben az írásokban Toldy valóban hangoztatta a fentebbi koncepciót, Greguss azonban sohasem. Greguss azt a hibát követte el (amit egyébként nem is titkolt), hogy kisebb régi írókat értéküknél magasabb polcra emelt, ha úgy látta, hogy ezzel a nemzeti öntudat ébrentartásáért s a hagyománymentést jobban szolgálja. Gyulai ezért jogosan róttá meg Gregusst (BH 1855. jan. 23–26.), de — helytelenül — egyenlőségi jelet tett Toldy és Greguss irodalom-szemlélete között. Holott a hegelianus Greguss Erdélyihez egészen közelálló elveket vallott ekkor már (Gyulaitól sem állott túlságosan messze) s véleményünk szerint egyikük sem tekinthető „merev műbölcsésznek”. Greguss legjobb, sajnos kiadatlan írásai bizonyítják tételünket: *Irodalmi körültekintés* (1855), *Arany János kisebb költeményei*, *Általános észrevételek legújabb szépirodalmunk körül* (1856) stb.

Bevezetőjében Kovács Kálmán közli, hogy Gyulai szépirói munkásságát csak akkor érinti fejtegetései során, ha könyvének speciális céljával egyezik. Ezt a szempontot elismerésre méltó következetességgel juttatja érvényre — néhány eset kivételével. Gyulai líraelméletének elemzésekor pl. meggyőzően bizonyítja Gyulai vonzódását Petőfi lírájához. Nem lenne gyümölcsöző, ha a Petőfi-líra Gyulai költészetére gyakorolt erős hatását is részletesen elemeznék verspéldákon? Vagy: könyve végén jelzi, hogy az évtized-forduló nagy változások szülője Gyulai pályáján. Itt ismét csak bizonyító erőként kínálkozik a szépiró Gyulai gondolatossága, utalunk a *Horatius olvasásakor* sokatmondó filozófikus hangulati elemeire.

A szerző helyenként vizsgálat tárgyává teszi a rég- vagy közelmúlt Gyulai-értékeléseit, korrigálásai szinte minden esetben helyt-

állóak. De nem néz szembe azzal a kérdéssel, hogy Horváth János mennyire alapította Petőfi-képet Gyulai 1853. évi tanulmányára, mennyit fogadott el belőle, illetve hol módosította azt konzervatív színezetű irodalom-szemlélete? Azután: az *ízlés* vizsgálata során boncolni lehetne, hogy a nemzeti klasszicizmus Horváth János-elmélete mennyire épült Gyulaira, vagy a tőle merevebb, mérsékeltliberalizmus Salamonra. Mindez tágabb s előbb keretet adna a monográfiának. S végül, csak inkább kérdésszerűen felvetjük: Gyulai irodalmi elveinek kiformalódását célszerű-e elszakítani stílusának kialakulás-problémáitól? Az utóbbi ugyanis kimaradt a szerző vizsgálódásának tárgyköréből.

Általános megjegyzéseink után a monográfia koncepciójának többé-kevésbé problematikus részeit elemezzük, további korrekcióinkat eközben tesszük meg.

A kérdéses pályaszakasz vizsgálata előtt a szerző egy bevezető fejezetet szentel Gyulai 1849 előtti társadalom- és irodalom-szemléletének. Az erdélyi liberalizmus nemzeti hangoltsága és sérelmi politikája jegyében indult Gyulai pályája. E mozgalom kétirányúan határozta meg az ifjú honorációr eszméiségét: kifejlesztett benne a nemzeti problémák iránti rendkívüli érzékenységet s felelősségérzetet. Másrészt viszont beleszorította a nemesi liberalizmus eszmekörébe: „Gyulai inkább a társadalom egészében munkálkodó nemzeti öntudat megnyilvánulásait figyelte, de a belső ellentmondások, az osztályok ellentétei kívül rekedtek szemhatárán.” (11–12. l.). Személyes viszonyai: nevelősködése, majd titkárkodása erdélyi ellenzéki vezetőknel csak erősítették a hatást. Népszemléletét is a plebejus demokratizmus előtti elemek uralták: patriarkalizmus, filantropia. A nemzeti és társadalmi evolúciós fejlődés híve. 1848 márciusának hatására a forradalmi szemlélethez közeledett, ezt mutatja költészeté és publicisztikája. Különösen megfigyelhető szemléletének változása az év őszén: átélte a néptömegek harci lendületét, élesen reakcióellenes, Kossuth-párti, megértőbb a baloldal iránt. Kovács Kálmán azonban jól látja: mindez az őszi sikerek hatására, az események-keli közvetlen kapcsolat eredményeként tört fel Gyulailból. A világozi katasztrófa éppen világnézeti fejlődésében vetette vissza. Irodalmi síkon a nemesi liberalizmus a romantizmushoz, a romantikus esztétikához kapcsolta — e tételt kétségtelen bizonyossággal szűri le a szépiró Gyulai elemzéséből, hangsúlyozva azt is, hogy racionális egyénisége nem mindig fért meg a romantikával. Szemléletének formálásában még két tényezőt jelöl meg helyesen: Henszlmann Imre a színi hatás s a romantikus dráma elleni harcának s Erdélyi népiesség-elméletének hatását. Mindehhez csak azt tennénk hozzá, hogy hasznos lett volna itt

elemezni a nagyenyedi kollégium s különösen Szász Károly szerepét romantikus eszményeinek kialakulásában.

A kritikai elvek kialakulásának felzárkólásakor a politikai—kulturális korviszonyok s az ezek által megszabott korkívánatok elemzéséből indul ki a szerző. Jellemzi a társadalmi s az irodalmi életet, a nemzeti kultúra s ezen belül az irodalom megnövekedett súlyát, az 1849 előtti művészi irányzatok s műfajok továbbélésének belső problematikáját, az izlést zavart s epigonizmust. Az általános fejlődés azt követelte volna, hogy a kritikai realista tendenciák kerüljenek irodalmunkban előtérbe. A korviszonyok viszont a társadalmi-szociális kérdések művészi ábrázolása ellenében a nemzeti egység, a homogén nemzetkomplexum, az erkölcs, az eszményítés tendenciáit erősítették. A kor azt kívánta, hogy a nemzeti hivatás az irodalomban ne kerüljön ellentétbe a művészi funkcióval (mint az epigonoknál) — ezért volt szükség az új kritika elméletének megalkotására, ami pedig elképzelhetetlen a hagyományok mérlegére tevése, esztétikai igazolása, elméletformáló tényezőként való alkalmazása nélkül. Ebből a nagy munkából kétségtelenül Gyulai vállalt legtöbbet.

A korábbi Gyulai-értékelések sematizmusával szemben Kovács Kálmán helyesen mutat rá arra, hogy milyen nagy, szinte antagonisztikus ellentétek feszültek az induló Gyulai tudatában. A szabadságharc leverését követő kor erős eszme- s erkölcskultuszának hatása alól nem tudta kivonni magát, történet szemlélete erősebben morális jellegű lett, idegenkedett az anyagelvű világnézettől. Ez irányban hatott rá Kemény jól ismert eszmeisége is. Kialakult nála az ember megkötöttségének elve, hogy ti. „a társadalmi haladás-hoz hasonlóan a helyes emberi fejlődés is fokozatos, lassú, de állandó erőfeszítés gyümölcse. A jellemnek is a viszonyokhoz kell szabnia tevékenysége hatósugarát, irányát és tempóját, s ebben az organikus folyamatban az egyéni belátás oldja fel az elképzelés és a lehetőség ellentétét” (57. l.), s ezzel összhangban az erkölcsi világregd képzete: a szenvedélyellenesség, pontosabban a szenvedély kordában tartásának elve, amely szembefordítja majd a romantika szenvedélykultuszával. Az erkölcsi ember eszménye jelent meg Gyulainál, a belátó, felelősségteljes emberé, aki értelmi s erkölcsi erővel fekezi szenvedélyeit, fantáziáját. Irodalmi síkon: a lelki folyamatok bemutatása a társadalmi helyett, jellemrajz, lelki kauzalitás (melyek konfliktuselméletének gyökereit is adják) előtérbe kerülése sajátos realizmusfogalmának egyik táplálója. De másfelől, Gyulaiban továbbélt 1848 emléke s a tragikus bukás élménye is, ami különösen lírájából szembetűnő. Halványodása ellen munkál kapcsolata az Ifjú Magyarország

s az *Életképek* körének volt tagjaival. A szerző rámutat arra, hogy a megkötöttség — s szenvedélyellenesség-elv mellett egyenrangú elméletalakítóként kapott szerepet tudatában a negyvenes évek népi realizmusa, sőt bizonyos világirodalmi (Balzac, Thackeray, Gogol, Lermontov) stúdium is. E két ellenkező előjeltű eszmekörélt tehát benne, mintegy jelképezve a korszak nemzeti érdekegyesítés-gondolatát, s értékítéleteit, olykor meglepő vagy ellentmondásos nézeteit ezek motíválják, magyarázzák.

E fejtegetésekkel lehetetlen nem egyet érteni. Csupán két kritikai megjegyzést ten-nénk. 1. Módszertanilag talán helyesebb lett volna 1848 eszméiségének továbbélését rajzolni meg, majd ezt követően elemezni a kor s Kemény elveinek ellenkező irányú hatását, hiszen ezt az időrend is indokolja. 2. Az 51—52. lapon írja a szerző, hogy a „materializmus” az évtized számára nem filozófiai, hanem elsősorban erkölcsi kategória volt. Gyulai számára valóban; de utalunk Salamon Ferenc egyik cikkére (BH 1856. okt. 18.), amelyben a kortársi német irodalom vizsgálata során párhuzamot von a filozófiai és irodalmi irányzatok között. Az ő számára például a materializmus filozófiai probléma is volt.

A könyv merőben újszerű s bizonyára vitákat kiváltó fejezete *A műtörténeti szemlélet és az izlés* címet viseli, melyben kritikai szemléletének kialakulását vizsgálja a szerző. A bölcsészeti esztétikát ekkor ellenző Gyulai, végigtekintve reformkori kritikánk egyes állomásain, Sükei nyoman helyesen állapította meg, hogy a rendszeres esztétikák klasszicizmus vagy romanticizmus szülte tételei, a „tiszt esztétikai kategóriák” nem érvényesek a Petőfivel kezdődött új irodalmi korszakban. A műbölcsész „elvé érvényesnek hitt külső eszmékkel közeledik egy műhöz, s megvalósulásukat keresi abban”. (86. l.) Gyulai a műtörténeti felfogás híve: önmagából igyekszik megérteni a műveket, tehát nem kívülről, nem elvé érvényesnek vélt elvekkel közeledik hozzájuk. A kritikai normák legfőbb forrásának az irodalmi gyakorlatot tartja, s „amit a mű és a kor igazol, azt érvényes művészi megoldásnak tekint meg akkor is, ha ellenkezik a hagyományos irodalomelméleti felfogással.” (278. l.). Az irodalom és a kor szoros kapcsolatát hangsúlyozta s általában erős hatását a művészetekre. Széles teret kapott koncepciójában így az esztétikai relativizmus elve (szinte minden bírálatának fő szempontja: az író híven tökrözteti-e korát?), valamint az izlés szerepe, mely közvetít egyén és műalkotás között s a művek megítélésének eszköze. Sükei és Gyulai szándéka az volt, hogy megújítsa, a mozgékony irodalmi fejlődés követésére, Petőfi és Arany megértésére s befogadására alkalmassá tegye a kritikát.

Az utóbbi időben többször elhangzott olyan vélemény, amely szerint a műtörténező Gyulaival szemben az ötvenes évek műbölcsész-típusa Erdélyi János lenne. Kovács Kálmán (nem polemikus formában) elutasítja e felfogást – szerintünk *teljes joggal* (79. l.). Mi méginkább hangsúlyozzuk: vannak jelentős különbségek Gyulai és Erdélyi között – pl. Gyulai esztétikailag fogékonyabb, Erdélyi egyetemesebb gondolkodó, inkább a filozófia terén otthonos; Gyulai az induktív módszer híve, Erdélyi a hegeli dialektikáé stb. – s ezekre a szerző is rámutat, de ezen eltérések semmiképp sem mutatnak kétfajta irodalomszemléletre. Meggyőződésünk: aki a műbölcsészt látja Erdélyiben, az mérhetetlenül lebecsüli Gyulaival teljesen egyenrangú szerepét kritikánk fejlődéstörténetében. A „műbölcsész” eljárásmodor a negyvenes évek végére, az ötvenes évek elejére volt jellemző, egyebek között Toldyra, néhány kisebb kritikusra, s olykor az induló Gregussra.

A monográfia logikus vonalvezetéssel ábrázolja azt a folyamatot, ahogyan a műtörténeti szemlélet is megtermi a maga esztétikai törvényeit és normáit. A morális szemlélet, a fejünk felett nemezsként lebegő, jogosan büntető és az esztétikai normákat is hordozó erkölcsi világnézet káros elve győzelemre jutott a hatvanas évek elején Gyulai világnézetében, másrészt a Petőfi és Arany művészetéből elvont szabályok mintává merevültek. Ekkor már Gyulai eltért Sűkei tételeitől, műtörténet s műbölcsészlet a kritika fejlődésének két fázisa lett, s már mindkettő jogosságát hangsúlyozva egységbe akarta olvasztani őket.

Gyulai irodalomelméletének forrását is világnézetében jelöli meg. Differenciáltan elemzi Gyulainak a lángelméről s költőeszményéről vallott nézeteit. Ezeket a romanticizmus zseni-kultuszával szemben alakította ki Gyulai – közvetlen célja pedig az epigonizmus elleni harc volt. Költőeszménye Arany, az önmaga szenvedélyein értelmi-erkölcsi erővel uralkodó költő típusa. A költőt is alárendelte az erkölcsi világnézetnek, mondván: igazi művészet csak az egyén és világnézet harmonikus viszonyából sarjadhat, oly módon, hogy az egyetemes eszmények hatnak eleven erőként a nagy egyéniségekben. (Kár, hogy a könyvben nem kapott helyet Gyulai Aranyképének elemzése). A szerző egyrészt rámutat e költőeszmény korban pozitív funkciójára a veszélyes epigonizmussal szemben, de jelzi azt is, hogy Gyulai elméletében már benne volt a forradalmár, agitatív költőegyeniség elutasítása.

Különböző irányok éltek tehát egymás mellett Gyulaiban az évtized végéig, anélkül, hogy bármelyik győzelméről beszélhetnénk. Kovács Kálmán e jelenséget (s egyáltalában: a lehetőségét!) a kor egszerű ellenállásra

sarkalló jellegével magyarázza. Gyakran pillanatnyi hatásokon múlt, hogy melyik került előtérbe kritikai ítéleteiben. E hatások közül legfontosabbnak a műélményt észleli, mely gyakran áttört világnézetének korlátain. E jelenséget állítja középpontba a szerző Gyulai népiesség-, illetve líraelméletének elemzésekor.

Petőfi hatásának tulajdonítja, „hogy olyan avatottan boncolta Gyulai a népiesség kialakulásának társadalmi-politikai hátterét s olyan világosan mutatott rá a nép társadalmi törekvéseivel való kapcsolatára.” (281. l.) Tételét elsősorban a sokat vitatott Petőfi-tanulmány értékelésével bizonyítja: igaz, hogy Gyulai lebecsülte a Petőfi-líra forradalmi tartalmát, politikumát, s pontosan a népiesség kérdésében állott legközelebb a negyvenes évek szemléletéhez. Magát a népiességet „költészetünk nemzeti irányú fejlődésének legújabb, magasabbrendű fázisaként” fogta fel Gyulai s „népnemzeti irodalom” koncepciója korántsem a Petőfi-örökséggel való szakítás jegyében alakult. Esztétikai elveinek kiformalódásában is ott látja a szerző a népköltészet, a népiesség ösztönző hatását, mint új érzéletípusok, új hangnemek, új esztétikai hatásformák s a realizmus, fogalmának inspirálóját. De jelzi azt is, hogy amíg a negyvenes évekre nézve elismerte a társadalmi kérdéseket felvető irodalom jogosultságát, saját korára nézve már nem, éppen a nemzeti problematika előtérbe kerülése miatt. A társadalmi eszméktől való fokozatos eltávolodás különösen nyilvánvaló regény- s eposzkoncepciójában.

A líraelmélet a legkidolgozatlanabb része Gyulai életművének. (Érdekes, hogy Salamonnal ez a líra iránti teljes fogékonysághiannyal párosul.) Erdélyivel ellentétben az egyszerű, nyílt, közvetlen líra híve. Kovács Kálmán Gyulai eszmeiségének legnagyobb ellentmondását tárja fel: „A harmonikus, érzelmi fölött uralkodó lírikus eszményét sugározta írásai, mégis felfigyelt arra, hogy a magyar társadalmi és állami viszonyok nemigen segítik elő az ilyen magatartás állandósulását. Maga is kételkedett abban, hogy a személyes érzelmek műnemére rá lehetne kényszeríteni világnézeti követelményeit” (282. l.). Teljesen igaza van a szerzőnek, amikor a Petőfi-líra világnézet-áttörő hatásában jelöli meg az ellentmondás okát.

Nagy értéke e fejezeteknek, hogy Kovács Kálmán megnyugtatóan s (ha a könyv *megírásának idejét* vesszük) *elsőként* igazítja ki a Gyulai Petőfi-tanulmányáról írott téves értékeléseket, teszi megfelelő helyére e portrét, nem hallgatva el hibáit sem; fejt fel Gyulai és Erdélyi Petőfi-értékelésének eltérő vonásait, s az eltérések gyökereit; szövezi le, hogy Gyulai sohasem állította szembe Aranyt Petőfi költészetével (mint pl. Erdélyi és Sala-

mon), ellenkezőleg: organikus egységként szemléli kettőjük művészetét, világítja meg Erdélyinek a népiesség-elmélet kidolgozásában s Gyulainak a továbbfejlesztésben játszott valódi szerepét. Egyetlen kisebb jelentőségű kérdést mégis szövé tennénk: a könyv 160–173. lapján a szerző jellemzi a Bach-korszakban felbomló népiesség négy változatát: a népi realizmus továbbélését, az epigonok kelmeiségét, az ún. didaktikus népiességet, s Petőfi és Arany nehezen körülhatárolható népiességének átalakulását. Bár mindezek az évtized valóban létező jelenségei, a felosztást erőltetettnek s feleslegesnek érezzük. Az irodalmi népiességen belül a korszakban a népies realizmus fokozatos átalakulása figyelhető meg azzá, amit a szerző ama bizonyos negyedik változatként jelöl. Magunk részéről a népieskedőket kívülről érezzük a irodalmi népiesség határain. Problemátikus a didaktikus népiesség mint külön kategória: Arany maga, szinte egy időben a népies realizmus továbbélésével, ír olyan műveket, melyekben jól megfér az előbbi s a didaktikus szándék.

A dramaturgia Gyulai kritikái oeuvre-jének kétségtelenül legátgondoltabb s tétélesen is a legkidolgozottabb része és eszmei szempontból mintegy átvezető elem a 60-as évek eszményítő felfogásához. Kovács Kálmán rámutat ennek okára: „A tragikum és komikum problémája ugyanis közvetlen kapcsolatban áll a világnézettel, tehát szabad teret enged az eszmék érvényesülésének. Ugyanakkor e műnemben nem fékeztek Gyulai tájékozódását olyan aktuális és közvetlen ható költői példák, mint Petőfi és Arany a lírában és epikában.” (283. l.). A kevésbé ellentmondásos problémakör felvázolása kétségtelenül a vizsgálódást is megkönnyíti — részben ezért is a legáttekinthetőbb s problémamentesnek tűnő a monográfia e fejezete.

Szerzőnk az európai s a magyar dráma 50-es évekbeli helyzetének elemzéséből kiindulva feltárja azokat az objektív idealista világnézetben s a korviszonyokban gyökerező indokokat, melyek hatására Gyulai elméletének fő elemeit nem a korabeli, hanem a francia klasszikus drámából és Shakespeare művészetéből vonta el, olykor megfelelkezve Shakespeare drámáinak társadalmi mondanivalójáról.

Gyulai elvei kétségkívül a korabeli, a mindennapi élethez közelebb álló, társadalmi kérdéseket felvető francia dráma tagadását is jelentették, s amennyiben e dráma a polgári dráma felé vivő átmenetet mutatta, e fejlődés tagadását is. De úgy érezzük, Kovács Kálmán az alapvetően helyes értékeléskor kellettél szigorúbb Gyulaihoz: mert hisz minden irányzat műveken realizálódik, s e művek többségének színvonalához erősen szó fér; s főleg azért, mert az itthoni élet ábrázolásá-

nak követelményét s a magyar dráma fellendítésének ügyét éppen a francia drámával (nemcsak Dumas, Scribe, hanem a tehetségtelenek műveivel) szemben hangsúlyozza Gyulai, s törekvéseitől némi jogosságot nehéz elvitatni.

Műfajelmélete eléggé zárt, noha még így is rugalmasabb a Salamonénál: az ún. tiszta műfajok mellett teret adott a középfokú drámának s népszínműnek. (Ez utóbbiról kifejtett nézetei a korban egyedülállóan helyesek és sok tekintetben ma is elfogadhatóak). A drámai hatás elvébe beépítette s továbbfejlesztette a romantikus színi hatás érdekeit, cselekménykultuszát egybehangolta a szigorú lelki motiváció s jellemzés elvével. Fontos szerepet kapott dramaturgiájában a drámai alap elve: azt jelenti, hogy a dráma anyagának magában kell hordania a drámai összeütközés tragikus vagy komikus változatát, másrészt meg kell felelnie a színpad speciális igényeinek.

Ebből következően vallotta a regény és dráma Kemény által meghatározott tárgykülönbségét is, ellenezve a regények dramatizálását. Kemény nyomán kialakult tragikumfelfogása középpontja dramaturgiájának. A tragikum elengedhetetlen kelléke szerinte, hogy a hős emelkedett jellem legyen, hogy jogos szenvedélyt vezesse, mely összeütközik a jogos világrenddel, s hogy a hős aktív legyen. Súlyos hibája elméletének, hogy míg Kemény a tragikus konfliktusok különféle változatát tartotta számon (sajnos: nem valósítva meg regényeiben), addig Gyulai egyet, az egyéni szenvedély s a kötelesség, a törvény, az erkölcsi rend közvetlen konfliktusát favorizálta, ezt is kiemelve a társadalmi viszonylatokból.

Kovács Kálmán helyesen utal arra Hermann István ellenében, hogy e konfliktus-elmélet mindvégig megmaradt Gyulainál, további pályáján e tekintetben nincs jelentős változás. Kár viszont, hogy nem jelzi, hogy mennyire pozitívabb e koncepció a Salamonénál. Végül is mindenképp egyetértünk a szerző ítéletével: Gyulai tragikumelmélete nem volt alkalmas arra, hogy virágzó dráma-költészetet inspiráljon.

Az a helyes alap gondolat vonul végig Kovács Kálmán koncepciójában, hogy a kérdéses évtized még nem döntött véglegesen Gyulai további útjáról. Könyvének rövid zárófejezetében kitekint a következő évtized nagy változásaira: a nemzeti érdekegyesítés eszmekörének felbomlása s Gyulainak a kiegyezés hívei közé való sodródása, következőképp erkölcsi szemléletének elhatalmasodása az eszményítés elvét juttatta diadalra irodalomszemléletében.

Valóságkövetelménye módosult: már a művészet s valóság ellentétét hangsúlyozta, kirekesztette a társadalmi témát, a rút jelen-

ségét a művészet köréből. Kritikai mércéje ez lett: eszményít-e a költő, azaz megalkot-e olyan ideáltípusokat, kik a világrend normáit képviselik? Életből veszi-e tárgyát, de úgy, hogy megszépíti, áttemelve azt az eszményi jogrend világába? Spanaceává növekedett a esztétikai illúzió szerepe, mely a lényeges elemektől megfosztott valóságot teljes valóságként fogadtatja el.

Az eszményítésnek mint irodalomszemléletnek, kritikai normának s alkotói módszernek elemzése szintén teljesebb lehetne, ha a szerző vizsgálat tárgyává tette volna Erdélyi, Greguss, de főképp Salamon eszményítés-fogalmát. Különösen az utóbbiét, akinél már az 50-es évek közepétől teljes intenzitással funkcionál. Másik megjegyzésünk: a monográfia a kérdéses kategóriát általában eszményítés-megnevezéssel jelöli, elvértve azonban alkalmazza az eszményítő realizmus-kifejezést is. A jelenség már önmagában véve helytelen. Ráadásul az utóbbi ma is vitatott, sokak által (s joggal) el nem fogadott terminus: ha mégis használja a szerző, ennek okát s magának a fogalomnak magyarázatát kellene adnia.

„MINDENKI ÚJAKRA KÉSZÜL ...”

Az 1918/19-es forradalmak irodalma (Szöveggyűjtemény), 1–2. köt. Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. Bp. 1959–1962. Akadémiai K. 654; 970. (Irodalom – Szocializmus.)

Az újabb magyar irodalomból e vaskos kötetekhez hasonlóan terjedelmes dokumentumgyűjtemény még nem jelent meg. Irodalomtudományunk eddig inkább arra törekedett, hogy a régmúlt korok emlékeit gyűjtse össze a megtartó könyvalakba s korábbi hagyományokat folytatva szép eredményeket ért el e téren az elmúlt évek során. Az időben aránylag még közeli, a négy és fél évtizeddel ezelőtti forradalmak korának irodalmi és publicisztikai anyagát sem a köteles tisztelet és emlékezet gyűjtötte egybe, hanem egy általános irodalmi és egy újságírói technikai követelmény. Ez az utóbbi abban áll, hogy a polgári és a proletárforradalom sajtó és levéltári anyaga igen rendezetlen volt a legutóbbi időkig, a meglevő anyagok is igen hiányosak voltak, s éppen ezért elsőrendű követelmény, hogy a már-már ritkaságszámba menő egykori dokumentumok és a sárguló lapok hasábjairól, levéltárakból összegyűjthető emlékek áttekinthető rendszerezésben közkinccsé váljanak.

A gyűjteményes kötetek kiadását azonban még valami indokolja. Közismert és általánosan vallott tény, hogy századunk első felében a polgári szellemű irodalom kiteljesedésével egy időben kezd kibontakozni és felemelkedni a szocialista eszmeiségű irodalom, s hogy ez az irodalom az üldöztetés nehéz éveiben

Végül egy adatbeli korrekció. Csak azért tesszük szövé, mert Horváth Jánosnál, s azóta is különböző tanulmányokban rendre fellelhető: az 50-es években *Budapesti Hirtap* volt s nem *Budapesti Híradó* (46. l.).

Az utóbbi évek egyik legjelentősebb monografikus feldolgozása Kovács Kálmán könyve. Azzá teszi a Gyulai-oeuvre teljes ismeretében kialakított újszerű s helyes koncepció, a finom esztétikai megfigyelések egész sora, régi s téves ítéletek biztoskezü kiigazítása. A további Gyulai- illetve kritika-történet kutatásoknak feltétlenül számba kell venniük Kovács Kálmán eredményeit.

Az említett hiányoknak, vagy vitatható, esetleg téves tételeknek — melyek, ismétlünk, abból származnak, hogy a szerző túlságosan is ragaszkodott célkitűzéséhez, s vizsgálódásának körét illetőenél szűkebbre vonta — pótlása, illetőleg korrekciója pedig még pontosabb s tisztábbá tehetné e fejlődésrajzot, a kort tekintve általánosabb érvényűvé tételének igazságát.

Rigó László

ben is egyre növekszik, egyre szélesebb és mélyebb hullámokban terjed. Legközvetlenebb hagyományait tiszteli meg tehát irodalompolitikánk, ha kiemeli a feledésből mindazt, ami a jövő felé mutat, ha dokumentumok fényénél világítja be azt az utat, amelyet a progresszív gondolat bejárt. Ebben az értelemben ez a négy kötetre tervezett dokumentumgyűjtemény, amely összefoglalja a polgári és a proletárforradalom korának szépiroi és publicisztikai termését, úttörőnek is tekinthető, olyan csapásnak, amelyen egymás után fel kell sorakozniok majd a modern szocialista irodalom kutatását egyáltalán lehetővé tevő dokumentumköteteknek. Az Irodalomtörténeti Intézetben folyó ama kutatások, amelyeknek célja a magyar szocialista irodalom történetének feltárása, azzal a tapasztalattal jártak az elmúlt évek során, hogy a baloldali eszmeiségű művészeti törekvések eredményei a dolog természeténél fogva összehasonlíthatatlanul nehezebben gyűjthetők össze és rendszerezhetők, mint akár a polgári, akár az ún. népi irodalom alkotásai, mivel ezek nem váltak emigrációs vagy illegális, avagy féllegális irodalomká, annak minden következményével együtt.

Mindezt azért tartottam szükségesnek elmondani, mert minden ellenkező véleménynel szemben teljesen jogosultnak és szükséges-

még azokat az írókat is, akik különben eszméileg nem mentek volna ennyire előre. Már az októberi forradalom nyomán létrejött irodalmat és publicisztikát is mélyen áthatotta az a tudat, hogy a forradalom lényegében vér nélkül győzött, úgy látszott, mintha valóban csupán az eszmék, a társadalmi igazságosság és a humanizmus eszméi vívták volna ki ezt a győzelmet.

Az 1918-as polgári forradalom után tetőződéséhez közeledő s már két évtizede készülőddő nagy progresszív irodalmi hullámot joggal tekintjük részben beteljesedésnek, a magyar irodalom jelentős korszakának (elég csupán Ady, Móricz, Kafka, Babits műveire gondolnunk), de ugyanakkor olyan kezdetnek is, olyan lehetőségnek pontosabban, amelyről még magasabb horizontokra emelkedhetett volna irodalmunk, ha nem jön a proletárdiktatúra után a brutális anakronizmus, az ellenforradalom két és fél évtizede. Az itt közölt dokumentumok feltétlenül azt bizonyítják, hogy megvolt a megfelelő alap ahhoz, hogy e radikális, mélyen szociális érzékenységű irodalom továbbfejlődjék, előre. Hiszen jelen voltak itt már a kifejezetten

szocialista irodalom képviselői is. Úgy lehet, néha még a naturalizmus mezében, mint Barta Lajos, Nagy Lajos, Révész Béla, másutt anarchista izekkel telten, mint Kassák és követői, de ugyanakkor bontogatta már szárnyait a pártosan kommunista művészet is Komjattal az élen. Véletlen-e vajon az az elismerő hang, amellyel Babits, Kosztolányi is kísérik ezt a friss, kissé kócos irodalmi jelenséget? Bizonytalán nem, hiszen a kor kohójában együtt formálta valamennyiüket az új világrendből kisugárzó eszmeiség. Súlyos kára a magyar irodalomnak, hogy ez a formálódás oly hamar véget ért.

A *Mindenki újakra készül*... című dokumentumgyűjtemény számtalan értékes adalékot tesz hozzáférhetővé a kutatóknak, de szélesebb olvasóközönségnek is. Lapjait forgatván úgy érezzük, a történelem levegője kel életre, sok minden világosabbá válik számunkra 1918/19-ből, de a későbbi pályák alakulása, fordulatai is már-már felsejlenek. E vasok kötetek kétségtelenül állandó olvasmányává, kézikönyvévé válnak a huszadik századi irodalom valamennyi kutatójának.

Illés László

JUHÁSZ GYULA 1883—1937

Szerkesztette, a kísérő szöveget és a jegyzeteket írta: Paku Imre. Az anyaggyűjtésben részben közreműködött: Ertsey Péter. Bp. 1962. Magvető K. 734 l.

Az utókor irodalomtörténésze soha nem tudja egy író alakját oly meghitt emberi közelségbe hozni, mint a kortársak, barátok, ismerősök, tisztelők sokszor talán szubjektív, gyakran nem is egészen pontos megjegyzései, reflexiói, visszaemlékezései. A mindennapi élet apró mozzanatai: egy pohár bor mellett intim beszélgetés, önkénytelen mozdulat, arcrándulás, egy maliciózus megjegyzés többet mutatnak az ember egyéniségéből, jelleméből, igazi leplezetlen énjéből minden nyilvános szereplésnél, megnyilatkozásnál, és nemegyszer kulcsot adnak a művek megértéséhez, értelmezéséhez is.

A Paku Imre által sajtó alá rendezett Juhász Gyula dokumentumgyűjtemény legfőbb értékét is az adja, hogy „Kortársak és szemtanúk, írók és barátok vallomásait, visszaemlékezéseit gyűjti egybe” s ezzel bepillantást nyújt a művek mögött rejtőző művész magánéletébe, műhelytitkaiba. Az olvasók mindig örömmel fogadják egy nagy művész életének dokumentumait, s ez fokozott mértékben így van Juhász Gyulánál, kinek életét annyira titok fedi, egyénisége olykor még a szakemberek számára is rejtély, alakját a legközelebbi ismerősök is legendákkal övezik.

Juhász Gyula emberi és költői arca az elmúlt évtized lelkes, kitartó munkája nyomán egyre teljesebb gazdagságában bontakozik ki előttünk. Nemrég jelent meg végre verseinek kritikai kiadása, folyik prózai, publicisztikai írásainak sajtó alá rendezése, külön kötetek foglalkoznak életé egy-egy szakaszának részletes feltárással, elemzésével. A felszabadulás után először emberi tisztasága, szocialista gondolkodásmódja, elvűsége, az igaz ügy melletti bátor kiállása fordította feléje az irodalomtörténészek figyelmét. Régi szocialista és haladó polgári újságok lapjairól egymás után kerültek elő feledésbe merült, halkán lázadó versei, bátor publicisztikai írásai, és vált ismeretessé 1918—19-es példamutató harcos magatartása.

Ezek alapján került sor a költő igazi, a korábbihoz képest módosított arcának megrajzolására. Az így kialakult képben szükségyszerűen azok a vonások kerültek erőteljesebb hangsúlyozásra, amelyeket korábban elhallgattak, figyelmen kívül hagytak, az esztétikai, művészi kérdések kisebb súllyal szerepeltek. Ez a módosított Juhász-kép lényegében ma is helyes. Az azóta feltárt dokumentumok, életrajzi vonatkozások, a művek pontosabb kronológiájának meg-

állapítása stb. azonban némileg árnyalják, finomítják, több vonatkozásban elmélyítik, vagy kiszélesítik azt. Ennek az árnyaltabb Juhász-képnek a végleges megrajzolásához nyújt segítséget a közreadott dokumentum kötet, nemcsak a már korábban meglevő anyag összegyűjtésével, rendezésével, hanem azzal is, hogy a szerkesztő több kortársat megszólaltatott, felkért emlékeinek megírására, újabb mozzanatokkal gazdagítva eddigi ismereteinket.

Paku Imre a kötet összeállításával jelentős, elismerésre méltó munkát végzett. Hosszú évek kitartó szorgalmának eredményeként létrejött gyűjteménye fontos előrelépés a Juhász-kutatások területén. Amikor tehát munkájához néhány kritikai megjegyzést fűzünk, nem kívánjuk eredményeit kisebbíteni.

Hiányát érezzük azonban a következetesen keresztülvitt szerkesztési elvnek. Nem tisztázta a szerkesztő, hogy Juhász Gyula emlékkönyvet akar-e adni, vagy Juhász Gyula életét dokumentumokban — a könyv jelenlegi formájában valahogy a kettőnek az ötvözete. Ha emlékkönyv, nem volt a legszerencsésebb az életrajz fonálára fűzni fel az anyagot, indokolatlan aránytalanságok, színvonalbeli, műfajbeli különbségek következtek belőle. Nem álltak ugyanis a szerkesztő rendelkezésére minden korból egyformán színvonalas tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok. Ézzel magyarázható, hogy míg egyes fejezetekben (*Távoli tájakon, Életen túl — halálon innen, A forradalom: 1919*) elmélyült kutatásokra épülő irodalomtörténeti tanulmányok vannak, addig másutt (*Családi kör — diákelet, Csöndes jubileum, Rim és remény fogytán*) csak memoárok, szubjektív hangú kritikák, riportok.

Mindegyiknek megvan a létjogosultsága, de a jelenlegi konstrukció szerint egyes életszakaszokat annyira más jellegű írások képviselnek, hogy az összképen, minden jószándék ellenére is, bizonyos torzulás mutatkozik. A szerkesztő megpróbált ezen segíteni, ahol nem állott rendelkezésére megfelelő anyag, ott kortársakkal, vagy irodalomtörténészekkel iratott, de az előbbieknél fél évszázad szemüvegén átszűr, elmosódott, nem mindig pontos emlékek felidézése lett az eredmény, a tanulmányok pedig elsősorban tényregisztráló adatközlések, a tudományos általánosítás különösebb igénye nélkül.

A kronológikus szerkesztési elv olyan ellentmondásokat eredményezett, amelyeket a szerkesztő legjobb törekvése mellett sem tudott megnyugtatóan megoldani. Nem tette lehetővé többek között, hogy az egész pályát érintő, átfogó tanulmányok is helyt kapjanak a kötetben. Gondolok Bóka Lászlónak a maga idejében úttörő, és ma is haszonnal forgatható tanulmányára (*Juhász Gyula.*

It 1951. 80–94. l.), vagy Zolnai Béla ma már nem mindenben helytálló, de fontos esztétikai kérdéseket fejtető tanulmányára, esetleg egy részletre belőle (*Juhász Gyula. Széphalom, 1927. 306–309. l.*), de lehetne másokat is említeni. Amennyiben mégis bekerültek általánosabb kérdéseket, nagyobb életszakaszokat elemző tanulmányok, visszaemlékezések, erőszakkal lettek egy-egy fejezetbe beillesztve. Mi indokolja például, hogy Péter László: *Közeledés a munkásmozgalomhoz* c. tanulmánya az *Egyetemi évek* fejezetbe került, holott a költő 1907-től 1914-ig terjedő szakaszát tárgyalja. Ugyanakkor a konstrukció kedvéért gyakran szét kellett törni egyes írásokat, pl. Petri Lajos visszaemlékezéseit három részletben közli a kötet.

Ha elfogadva a kronológikus szerkesztési elvet, dokumentumkötetnek tekintjük a kiadványt, akkor pedig a tudományos megalapozottság, átgondoltság hiánya hat zavarólag. Az átfogó tanulmányok természetesen így sem lettek volna nélkülözhetők, ha másutt nem, a kötet végén kellett volna külön fejezetet szentelni részükre. Szabolcsi Miklós összegezése, problémafelvetése, amely céljának, ti. hogy egy Juhász Gyuláról lefolytatott vitát bevezessen, bár kitűnően megfelelt, nem helyes, ha egyedül képviseli a Juhász-irodalom mai álláspontját.

Nem a legszerencsésebb a meglevő anyag összeválogatása, összeállítása sem. Nem kívánok vitába bocsájtkozni, hogy mit kellett volna még belevenni a kötetbe, illetve a felvettek közül mit lett volna helyes elhagyni, ez ízlés, szemlélet, megfontolás dolga. De ettől eltekintve, elég sok a kötetben az átfedés, a kiválasztott írások egymást ismétlik, variálják. Ha már ugyanis válogatni kellett — s ez feltétlenül helyes volt! — sőt az egyes cikkek is gyakran megkurítva, kihagyásokkal kerültek a kötetbe, a még erősebb szelekció emelte volna a gyűjtemény színvonalát.

Csak néhány példát említek mindjárt a kötet elejéről, — ezeket lehetne szaporítani. Olyan közismert tényeket, hogy Kálló Antal, Juhász anyai nagyatya az utolsó magyar gombkötő mester, hogy Juhász Pál, apa i nagyatya asztalos volt, hogy az Ipar utca 13. számú házban laktak stb. több egymás után következő cikk ismétli. A váci magiszterrel való beszélgetést leírja Roboz Imre („Hát mi akar lenni Carissime?”, „Költő” stb.) és beszámol róla — nyilván hitelesebben — maga a költő is, alig néhány oldallal később (*Mikor én piarista voltam*). Van mikor két különböző tollból származó közlés ellentmond egymásnak. (Ez egyébként általános jelenség, és eléggé kétségesé teszi a visszaemlékezések hitelességét). A kötetben például másként mondja el (még az időpont sem egyezik!) a Kiss Józseffel való honorárium-

legendát Halasi Andor (*Fiatál éveink*), és másként Franyó Zoltán (*Juszúj emir tallérai*). A szerkesztő jegyzete nem meggyőző, nem valószínű hogy két külön esetről volna szó, hogy Kiss József és Juhász Gyula között kétszer ugyanaz a mulatságos história megismétlődött volna.

Ellentmondások vannak a Juhász Gyula és Anna viszonyát tárgyaló cikkekben is. Hegedűs Nándor szerint Anna a költőt visszaszűrő külseje, elhanyagolt öltözködése miatt nem engedte magához közelebb, — ezt neki Anna külön megmondta (*Váradai emlékek*). Branyiczky Dezső úgy emlékszik, hogy „Lassan, lassan Sárvári Nusi is kezdett felmelegedni a költő iránt” (*A váradai szép napok*), Manojlovics Tódor olyan esetet említ, amikor Anna kritikát mond a hozzá írt versekről (*Együtt a Holnap hajóján*). Ezzel szemben Sárvári Anna azt állítja „mindössze talán egyszer” beszél a költővel (*Egyszer beszéltem vele*).

Ezek kiragadott példák, lehetne tovább folytatni az átfedéseket, ellentmondásokat, s hogy ilyenek vannak szubjektív hangú visszaemlékezésekben, természetes. Talán szót sem érdemelt volna az egész, ha Páku nem lép fel azzal az igénnyel, hogy hiteles adatokat közöl. A kötet előszavában azonban ezt írja: „lehetőleg csak ellenőrizhetően hiteles adatoknak és felfogásoknak adtunk helyet.” Ez így megtévesztő, a „lehetőleg” szó túl tág értelmet kap, s ezzel elmosódik a határ a legendák és a valóban hiteles adatok között.

Helyes, hogy a szerkesztő a kortársak, kritikusok, irodalomtörténészek mellett megszólaltatta a költőt is, helyt adva visszaemlékezéseinek, önéletrajzi írásainak, vallomásainak. Nem volt indokolt azonban a kötetbe közismert Juhász-verseket felvenni. Az utóbbi években több kiadásban jelentek meg a költő versei, aligha képzelhető el, hogy a dokumentumkötetet olyanok vásárolnák, akiknek nincsen Juhász-kötetük. Ezt egyébként a szerkesztő is feltételezi, amikor így ír: „Az olvasó akkor jár el helyesen, ha a gyűjteménnyel együtt Juhász írásait is forgatja, tanulmányozza, elsősorban az összes verseket.”

NAGY LAJOS VÁLOGATOTT MŰVEI

Válogatta és sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta: Kardos Pál. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 471 l. (Magyar Klasszikusok.)

Nyolc évvel az író halála után ezzel a kötettel az irodalomtörténetírás és a könyvkiadás formálisan is a magyar klasszikusok közé sorolta be Nagy Lajost. Ha az irodalomtörténészek szűkebb körében viták előzték is meg ezt a döntést, bizonyos, hogy egye vitatathatatlannabb és egyértelműbb ténynek érez-

Elgondolkodtató az is, szükséges volt-e azoknak a leveleknek a kötetbe való felvétele, amelyek már megjelentek a *Babits–Kosztolányi–Juhász levelezése* c. kiadványban.

A további kutatások szempontjából a könyv egyik legfontosabb része a Juhász Gyuláról szóló írások minden eddiginél teljesebb bibliográfiája. (Jó lett volna, ha a Juhász-művekről is hasonló bibliográfia szerepelne a kötetben.) Itt sem lehet azonban szó nélkül hagyni a szerkesztési elvet. Pár soros kommunikék, glosszák, jelentéktelen hírek és több száz oldalas monográfiák minden megkülönböztetés nélkül ömlesztve követik egymást. Nem lett volna hasznosabb, már csak gyakorlati szempontból is, az önálló köteteket, fontosabb tanulmányokat külön a bibliográfia elején kiemelni? És talán meg lehetett volna említeni olyan köteteket is, amelyek nem Juhásztól készültek ugyan, de vele is foglalkoznak (József Farkas: *Rohanunk a jorraadalomba*. Bp. 1957.).

Hasznos lett volna a kötethez valamivel bővebb jegyzetapparátust készíteni, ennek hiányát a fejezetek élén álló szűkszavú, lexikális tájékoztató, amely néhol ellentmondásba is kerül a benne foglalt szövegekkel, nem pótolja. Ha tudományos igénnyel lép fel, bizonyos korrekciókat, magyarázatokat, körülményleírásokat nem volt helyes mellőzni. A jegyzet jelenleg — néhány kivételtől eltekintve — a levelekre korlátozódik, ott viszont túlságosan is bőbeszédű. Kár ez az aránytalanság! Külön kiemelést érdemel a kötet gazdag képmelléklete, amely több, eddig kevésbé ismert fényképet közöl nemcsak a költőről, de a kortársakról, ismerősökről is.

Végezetül ismételtelen hangsúlyozni kell, a Juhász-dokumentumkötet hasznos, fontos kiadvány, emberi közelségbe hozza a költőt az olvasóhoz, olyan fontos írásokat, megemlékezéseket foglal magában, amelyek árnyalják, gazdagítják eddigi ismereteinket. Átgondoltabb szerkesztési elvvel, következetesebb vonalvezetéssel azonban tovább lehetett volna fokozni értékét, gyakorlati használhatóságát.

Kispéter András

zük, hogy Nagy Lajos a huszadik század magyar próza legnagyobb alakjai közé tartozik, a modern magyar novella megteremtésében jelentősége olyan mértékű, mint Móricz vagy Kosztolányi. Az írók körében első kötetének megjelenése óta általában pontosan tudták műveinek nagy művészi érték-

két, Tóth Árpádtól Illyés Gyuláig, Schöpflintől Veres Péterig, József Attilától egészen Zilahy Lajosig. De az olvasók szélesebb rétegei ma sem fogadják Nagy Lajos műveit élénkebb érdeklődéssel, ma sem beszélhetünk nagyobb népszerűségéről. Azt a körülményt, hogy a múltban nem alakult ki Nagy Lajos körül nagyobb olvasótábor, elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy egy szűkebb, szemléletében radikalizálódott értelmiségi-polgári rétegen kívül nem fejlődött ki nálunk olyan nagyobb tömeget magába fogláló olvasóközönség, amely Nagy Lajos radikális szemléletű, és ugyanakkor igen magas fokú művészi igénytel alkatására élénken rezonált volna. A harmincas évek végén ugyan bizonyos mértékig felrészül és demokratizálódik is a hazai olvasóközönség a korban fiatalabb és népi származású értelmiség egy részének öntudatosodásával, de ez a réteg meg inkább a népi írók műveit olvasta.

Nehezebb probléma azonban annak magyarázata, hogy a társadalmi rendszerben, életformában, közgondolkodásban bekövetkezett gyökeres változások után sem jött el Nagy Lajos műveinek igazi virágkora. Olyan kérdés ez, amely alaposabb irodalomszociológiai vizsgálatot érdemelne. Legkézenfekvőbb magyarázatnak az látszik, hogy a társadalmi formában és eszmévilágban végbemenő változások az ízlés formálódásában már sokkal lassúbb folyamatként éreztetik átalakító hatásukat.

Nagy Lajos esetében ez a kérdés esztétikai oldalról is megközelíthető. Igazságait olyan stílusban fogalmazta meg, amelyet az eszméhez illő egyszerűség, puritánság jellemez. Márpedig a nagy elszántsággal és megalkuvások nélkül megvalósított művészi egyszerűség befogadása sokszor nagyobb olvasói, irodalmi műveltséget kíván, mint a hagyományosabb, dekoratívabb és anekdotikusabb stílusok bármelyike. Nagy Lajos szemléletének kérlelhétetlen szigorúságában egy elkövetkező holnap erkölcsének ereje érződik. Az olvasóközönség nagy része pedig sokszor kora jelenidejéhez sem nő fel.

Ahogy logikai és erkölcsi kérdésekben is könyörtelen következetesség jellemzi Nagy Lajost, műveinek megformálásában sem tesz engedelményeket. Megvetette az olvasó tetszésére pályázó írói ügyeskedéseket és minden érzélgősséget.

Művészetének forrásai a múlt század naturalista irodalmához vezetnek vissza. Neki már semmi köze a Jókai- és Mikszáth-féle anekdotikus szemlélethez és írásmódhoz. Élesen elhatárolja magát az anekdotázó népszemlélettől és stílustól, Mikszáthot sem kímélve: „a parasztról tréfás anekdotákat írnak, pedig a tréfás anekdota, mint kizárólagos forma, már Mikszáth idejében, akár tőle magától is korlátolt hazugság volt...”

— írja 1925-ben. Jókai írásai közül *A sárga rózsáról* és egy rövid novelláról, a *Béka* címűről melegen nyilatkozott, de egész írói alkata-módszere ellene mondott mindannak, ami Jókai-hagyománynak nevezhető. Nagyon fontos vallomás ezzel kapcsolatban az a jellemzés, amely klasszikus értékű novellájában, az *1919. májusban* hangzik el Peturról, az ellenforradalmat szervező, garázda földbirtokosról: „A Jókai-regényekben szerepelnek ilyenek, de kissé, idealizáltak, mert azok mindig az igazság bajnokai, mind olyan nemes jellemek, akik rettenthetetlen bátorsággal szállnak szembe a gonosszal, de hát a valóságban ezek a hősök nem egészen úgy festenek, mint a romantikus regényekben, mert valljuk be, tulajdonképpen önző, erőszakos terroristák.”

Jellemző Nagy Lajos ízlésére, hogy már pályája kezdetén leválasztja a naturalizmusról, mindazt ami szemléletben, alakformálásban, stílusban romantikus jellegű volt. Amikor 1911-ben megjelenik első novelláskötete, a *Népszava* P. J. jelű kritikusa (feltehetően Pogány József) tömör és igen találó ismertetésében a magyar naturalizmus új fokát üdvözli Nagy Lajos könyvében, majd megállapítja: „a nyolcvanas évek nagy magyar naturalistái Zola után indultak: nagy vonások, hatalmas ellentétek, összefoglaló koncepciók a munkáik jellemzői. Nagy Lajos inkább az oroszokra, Gorkijra, Leonid Andrejevre üt: apró részletek, mozaikmunka, szürke mozdulatlanság. Reálisabb, kevésbé romantikus ez a naturalizmus.”

2.

Kardos Pál 1958-ban megjelent, nagy gondtal megírt, alapos elemzésekben gazdag *Nagy Lajos élete és művei* című monográfikus munkájában sokat foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mennyiben naturalista, illetve realista író Nagy Lajos? Pontosan megmutatja azokat a szálakat, amelyek az író a naturalista előzményekhez kötötték, de egészében, elhatárolta Nagy Lajost a naturalizmustól, mondván hogy döntő mértékben realista volt. Ezzel az egyoldalú véleménnyel, a könyv megjelenése után vitába szállt Szabolcsi Miklós az *Irodalomtörténeti Közlemények* lapjain. A most megjelent kötet bevezető tanulmányában Kardos Pál dialektikusabban, rugalmasabban és árnyaltabban vizsgálja ezt a kérdést.

Ezzel a problémával kapcsolatban, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Nagy Lajosra nemcsak pályája első szakaszában hatott a naturalizmus, hanem a húszas-harmincas években is, mégpedig éppen azokban a műveiben, amelyekben teljesen új ábrázolási lehetőségekkel gazdagítja a magyar prózát. Ekkor még erősebben fordul vissza a hagyo-

mányos naturalizmushoz, mint korábban, és újítja fel ennek az áramlatnak több vívmányát. Éles határvonalat vonni naturalista és realista örökség között reménytelen doktrinér vállalkozás volna, de az vitathatatlanak látszik, hogy Nagy Lajos művészetének éppen legsajátosabb alkotásaiban merít leginkább a naturalista hagyományokból.

Nem elsősorban a drámai feszültségű, a maupassant-i hagyományokat folytató, zárt kompozíciójú, élénk cselekményű novella-típusban alkot újszerűt. A *Tanyai történet* Móricz Zsigmond is megírhatta volna, az 1919. május inkább csak társadalomszemléletében, a negatív hős kiélezett ábrázolásában különbözőzik Móricz felfogásától, de technikában mindkét írás a realista valóságábrázolásnak azzal a változatával rokon, amelyet novellairodalmunkban Móricz valósított meg, — ha közvetlenül nem is hatott Nagy Lajosra. Elég e két novellát felidézni annak bizonyítására, hogy Nagy Lajos ebben a drámai feszültségű, erőteljesen szerkesztett, plasztikus alakformálással dolgozó novella-fajtaban is remekművet alkotott. De művészetének legsajátosabb, legegységesebb erőit nem ez a novellatípus reprezentálja, hanem a *Jeremiáda* (1923), a *Napirend* (1927), a *Panacea magna* (1929), a *Január* (1930), a *Bérház* (1931) vagy az *Egyiptomi írások* (1935).

Ezek már nem realista novellák, ha a bennük kifejezésre jutó társadalomszemlélet a kor valóságában gyökerezik is. Félelmetes erejű és mozgósító hatású *kommentárok* a korról, népnomorrról, vagy éppen keserű szatirikus írások az emberi fejlődés szomorú megrekedéseiről. Az expresszív hatású művészi sűrítés és fokozás olyan mértékű alkalmazásával dolgozik itt már, hogy módszerét önkényesség nélkül aligha lehet realizmusnak mondani a szó hagyományos értelmében. Sokkal több közülük van ezeknek az írásoknak az olyanfajta naturalista művekhez, amelyeket szenvedélyes társadalomjavító szándék indulata hatott át.

Akik óvakodtak attól, hogy Nagy Lajos művészetének legértetesebb alkotásai és a naturalizmus között alapvető összefüggést fétélezzenek fel, bizonyára arra gondolnak, hogy a naturalizmus a huszadik század harmadik, negyedik évtizedében már meglehetősen idejétmúlt jelenség volt, márpedig Nagy Lajos legértetesebb írásaiban semmiféle anakronizmus nincs. Az irodalmi hatásos organizmusa, a hagyományok felújításának kérdése azonban rendkívül bonyolult jelenség: nem ritka dolog, hogy az író a ma művészetéből úgy lép előre egy új irányzat felé, hogy a tegnap művészete helyett a tegnapelőtti hagyományaihoz nyúl vissza.

A *Bérház* című írásában olyan módon ad megrendítő keresztmetszetet arról, hogyan él az ember a huszadik század harmadik év-

tizedében Európa szívében, hogy egy pesti bérház életét lakásról lakásra haladva mutatja be apró pillanattfelvételekben, filmkockákra emlékeztető, mozaikszerű ábrázolással. Műszerének dokumentum-jellege, tényközlő tárgyilagosságának rejtveható szenvedélyessége azt mutatja, hogy a valóságábrázolás új lehetőségeit keresve nem a cselekményes, drámai feszültségű, nagy mozgalmasságú realista novellát fejleszti tovább, hanem a naturalizmus számos elemének felhasználásával sikerült messze előrejutnia.

Kardos Pál monográfiájából tudjuk, hogy Nagy Lajos a pesti bérház szociografikus keresztmetszetéből nagyobb terjedelmű, regényszerű művet is tervezett. Ez sajnos nem született meg, de elkészült a *Kiskunhalom* és a *Budapest Nagykvéház*, amelyekben a dokumentáló, mozaikokban ábrázoló, montázszerű módszerrel alkotott korának színvonalán álló, értékes műveket.

Komlós Aladár 1954-ben, még az író életében egyik kritikájában azt fejtegette, hogy Nagy Lajos módszere már a pusztá ábrázolással is eszmélet és látít, hasonlóan némely mai realista olasz filmhez, amelyek a szegényekkel együttérző realizmus erejével leplezik le a társadalmi egyenlőtlenségeket. A *Kiskunhalom* módszere valóban meglepő hasonlóságot mutat a modern realista filmek technikájával, látszólag véletlen és tervszerűtlen módon „felvett” képsorokból kapunk szintetikus jellegű és mélyen kritikai szemléletű ábrázolást arról, milyen volt egy magyar falu életének egyetlen napja, 1934 nyarán. A *Kiskunhalom*, a *Bérház* és Nagy Lajos több hasonló írása ugyan nem hatott a modern realista filmművészetre, de a hasonlóság megemlítése mégis igen tanulságos: azt jelzi, hogy a valóságábrázolás újabb lehetőségeit különböző művészi törekvések bizonyos vonásokban egymástól függetlenül is egyező módon keresték és keresték századunk modern művészetében. Illyés Gyula 1931-ben, a *Nyugatban* megjelent tanulmányában találóan írja Nagy Lajosról, hogy ez a stílusában konzervatív író, aki a maga módján a tizenkilencedik századi nagy klasszikusok követője volt, megelőzte korát.

3.

Nagy Lajosnak már legkorábbi novelláit is a szürke tónus fogja át. A szürke színek és hangulatok változataival és árnyalataival dolgozik mindvégig. Egyik legértetesebb fiatalkori novellájának két szánalmas öregasszony a hőse, akik magukra maradva, egymást is nehezen viselve tengetik nyomorúságos és vigasztalan napjaikat, csak a pálinka tüzeiben lelve némi örömet (*Özvegy asszonyok*). Minden idealizáló szépítés nélkül ábrázolja a társadalom legmélyén gyötrődő emberek

életét, nemcsak a tisztességes szegénység legendáját tolja félre, de azt is meggyőzően ábrázolja, hogy az emberhez nem méltó élet beszennyezi és megmérgezi az embert. Nyomott léghőmérséklet az emberrel, alakjai fullasztó levegőben élnek le kicsinyes gondok, emésztő bosszúságok között életüket, és ez a feszültség nem oldódik fel szabadító robbanásokban. Figuráinak sorsa ritkán fut tragédiába (mert az író a tragikum felszabadító hatásában nem hisz már), de hőseinek egész sorsa, gyötrődő, szenvedő életformája mélyesen tragikus. Erős hangulatú novellákban rajzolja meg törött sorsú, kallódó embereknek kilátástalan, egyre jobban beszűkülő világát.

Sötét színei ellenére sem lehet azonban pesszimista írónak mondani Nagy Lajost. Nem pesszimista, mert legreménytelenebb írásaiban, ahol egyetlen fény sem villan a sorai közt, ott sem tud belenyugodni a meglevő állapotokba, az ember szűkre mért lehetőségeibe, lefojtott, eltorzult életébe. Nem az eleve elrendeltség végső végzetlansége festi sötétre írásait. Kora társadalmi berendezkedésben látja a bajok forrását, abban a megkövesült társadalmi rendben keresi a torzulások okait, amelybe az ő nemzedéke már beleszületett, és amelynek apologetikus tételei már örök igazságok gyanánt szálltak nemzedékről nemzedékre. A vagyonos polgárság hatalmát-érdekeit szolgáló társadalmi berendezkedés és gondolatvilág huszadik századi nagy tagadói közé tartozott Nagy Lajos is. Életművének egyik legerősebb törekvése, hogy leleplezze, hiteltelenné és nevetéssé tegye a hatalmon levők és a birtokban ülők szólalmait, közhelyeit, közmondásait merevült „örök igazságait”. Szigorú moralista, akit nem elégszünk ki az elvont erkölcsi tételek, hanem éppen a formális erkölcsi normák ellentmondásait és viszonylagosságát leplezi le. Az igazi morál nevében tiltakozik a kicsinyes normák ellen, az érzelmek szabadságának igényével veti meg a megvásárolható szerelmet. Már első novellája, a *Népszavában*, 1907-ben megjelent *Két lány* azzal a problémával foglalkozik, hogy milyen hasonló helyzetben él az a lány, akit sorsa prostitúcióba sodort, és az, akit a szülei visznek bele az érdekházasság illúziótlan megalkuvásába. Amikor Nagy Lajos írói pályáját elkezdte, a kor naturalista irodalmát már évtizedek óta foglalkoztatja a szó tágabb értelmében értendő prostitúció kérdése. Ez a téma a magyar irodalomban sem volt újdonság már ekkor. De a naturalista irodalom tételei elsősorban Nagy Lajos kitűnő novelláiban válnak érzékelhető valósággá, különösen a tizes években írt, erotikus témakörben mozgó írásaiban.

Égész írói magatartására jellemző, hogy egy teljesebb és tökéletesebb emberség nevében tagadta meg a viszonylagost, a félerköltőt, a féligazságot. Filozófikus távlatú ír-

saiban próbálta rádöbbeneni kortársait arra, hogy milyen kisszerű világban élnek és milyen kicsinyes normák szerint. Karinthyhoz hasonlóan néha egy váratlan ötlet fölvetésével az egész közgondolkodás és közérkölc ingoványos voltára világít rá. Egyik írásában azt fejtegeti, mi lenne, ha valaki feltalálná a *panacea magnát*, a minden bajok ellenszerét. A felelet ez: megölnék a csodálatos szer feltalálóját! A válasz megdöbbenő, de ahogy tételét végigvezeti, már meg is győzte az olvasót arról, hogy a szánalmasan megnyomorított életű ember hamarjában éppúgy nem tudna mit kezdeni a végtelen lehetőségekkel, mint a szabadságot egy váratlan véletlen folytán visszanyert, kretrechhez szokott oroszán, amelyről egy másik novellájában mond példázatot.

Sajátos, fanyar humorának is ez a forrása: a megszokott, magától értetődőnek látszó körülményeket méri hozzá a szokatlanhoz, az ötletszerűhöz, a véletlenhez, a nem törvényszerűhöz, hogy rávilágítson a szabályos és törvényszerű dolgok esetlegességeire és sebezhető pontjaira. Egy váratlan ötlettel megingatja a szilárdnak látszó közfelfogást, hogy bebizonyítsa, mennyire tótágast állnak dolgaink, ha egyszer alaposabban megnézzük őket.

4.

A *Magyar Klasszikusok* sorozat kötetét úgy válogatta össze Kardos Pál, hogy Nagy Lajos művészi tevékenységének különböző területei is képviselve legyenek, legnagyobb teret hagyva az elbeszéléseknek, mert ebben a műfajban alkotta az író legnagyobb számban klasszikus értékű remekait. A válogatás élére a *Kiskunhalom* került, az író úttörő jellegű műve, amelyben szépirodalom és szociográfia nagy értékű szintézisét valósította meg. Ezen a kitűnő alkotáson kívül helyes lett volna talán csupa elbeszéléssel megtölteni a kötetet, mert Nagy Lajos olyan termékeny mestere volt a novellának, hogy művészetét kellő arányokban csak egy nagyobb válogatás képviselheti méltó módon. Érthető viszont a válogató törekvése is, hogy izelítőt adjon a karcolatok, a sajtószemlék és irodalmi tanulmányok terméséből is. Vitatható azonban, helyes volt-e kilenc karcolattal szerepeltetni az író *Képtelen természetrajz* című humoros gyűjteményét, amelyben bizony sok olcsó ötlet van és szójátékszerű, vagy annál nem sokkal igényesebb szellemeskedés.

A műfajok határain belül időrendben következnek az egyes írások. Több esetben azonban a sorrend alkalmazása következtelen. Az 1921-ből való *Utcai baleset* megelőzi a kötetben a következő évben megjelent *Farkas és bárány*, az 1925-ös *Az egerek* című elbeszélés elébe került az 1923-as *Jeremiád*-

nak, az 1930-as *Január* megelőzi az egy évvel, korábbi *Panacea magnát* és a még korábbi *Razziát*. Az 1938-as *Rozálon nehéz eligazodni* előbb kerül sorra a kötetben, mint a három évvel korábbi novella, *A talált húszas*. Zavaró, hogy a kötet utolsó írása, a József Attiláról szóló megemlékezés alatt az 1955-ös évszám szerepel, holott Nagy Lajos ekkor már nem élt. Az igaz, hogy az a kis írás valóban ekkor jelent meg, de a közlés posztumusz jellegére figyelmeztetni kellett volna. Az 1919 május című novella alól viszont hiányzik az évszám (1932).

Az elbeszélések kiválogatásánál nehéz feladattal kellett a kötet összeállítójának megbirkóznia. Több kötetnyi gazdag és értékes anyagból kellett kiválasztania az elbeszéléseket. A kötetbe került írások többsége erőteljes, kitűnő elbeszélés, de egészében mégsem reprezentálja ez a válogatás Nagy Lajos elbeszélő művészetének igazi monumentalitását. A válogató némi engedményt tett a kerekébb, érzelmesebb, csattanósabb megoldásra futó, a politikai mondanivalót átlátszóbban képviselő írások javára, s ennek következtében néhány igazán erőteljes novella kiszorult a kötetből. Az 1948-ban megjelent *Farkas és bárány* című kötet, az 1950-ben kiadott válogatás, a *Nyitott ablakok*, vagy az *Aranykönyvtár* sorozatban, *Kiskunhalom* címen 1960-ban megjelent gyűjtemény az író művészetének erőteljesebb vonásait hangsúlyozzák, mint Kardos Pál válogatása. Annyi bizonyos, hogy a *Magyar Klasszikusok* kötetéből is kár volt kihagyni olyan remek elbeszéléseket, mint a *Nyitott ablakok*, *Meggyalázott vágó*, *Napirend*, *Bérház*, *Egyiptomi írások*, *Kopaszok és hajások világharca*, *Baleset*, *Öregek*, *Öreg fiúk*, *A tolvaj macska*, *Autóbusz*, hogy csak a legszembevetőbb hiányokat soroljuk fel.

A kötet elé Kardos Pál írt tömör, érdekes, igen kiforrott stílusú, szép bevezető tanulmányt, amelyből az látszik, hogy Nagy Lajosról szóló monográfiájának megjelenése óta, részint a könyvet kísérő viták inspirálására tovább érlelte és finomította az általa kidolgozott és tudományosan megalapozott

portrét. Arról már szó volt, hogy a naturalizmus megítélésében rugalmasabban álláspontot képvisel a bevezetőben, mint korábbi könyvében. Az 1910-es évek többnyire naturalista indítékú, nagy hőfokú novelláinak megítélésében is megértőbbnek látszik az előző, mint a monográfia volt. Nagy Lajos egyes korszakainak értékelése is árnyaltabb az új tanulmányban. Világosan rámutat Kardos Pál arra, hogy a harmincas évek vége felé némi felhígulás, fellazulás következik be, viszont jobban kellene hangsúlyozni, hogy a második világháború idején, a negyvenes évek elején újra felerősödik az író hangja, és ha a radikálisabb témákat el is kell kerülnie, kitűnő önvallomásokban vall a megfáradó, lassan már öregedő ember visszapillantó számadásainak szomorú élményeiről (*Öreg fiúk* 1940, *Öregek*, 1941).

Az helyeselhető, hogy Kardos Pál a könyvét bíráló megjegyzéseket csak ott veszi figyelembe, ahol meggyőződéssel tudja átvenni a kritikai észrevételeket. A húszas-harmincas évekből való novellák társadalombíró jellegét egy-egy kritikai észrevétel hatására sem csökkentette. Ebben az esetben minden bizonnyal helyes volt, hogy kitarított korábbi álláspontja mellett. Ha Nagy Lajos lázadásában voltak is olyan vonások, amelyek kispolgári jellegűnek mondhatók, a *Jeremiáda*, a *Lecke*, a *Razzia*, a *Január*, az 1919 május és sok egyéb más írásának radikális társadalomszemlélete a korszak hazai irodalmában csak József Attila forradalmiságával hozható összefüggésbe. A *Jeremiáda* sirámainak lázító hatású szenvedélye József Attila lírájában, megdöbbentő erejű, külvárosi freskóiban él majd tovább.

A kötet végén található magyarázó jegyzeteknek egyetlen hiánya, hogy említés nélkül hagyja Ramon Franco örnagyot, a spanyol forradalmárt, akiről Nagy Lajos egyik sajtószemléjében, 1931-ben elismeréssel szól, az örnagyot csak vezetéknevén említve. A jegyzetere itt éppen azért lett volna szükség, hogy a tájékozatlanabb olvasó ne vonatkoztassa tévesen Nagy Lajos szavait a spanyol fasiszta diktátorra, Francóra.

Vargha Kálmán

BODOLAY GÉZA: IRODALMI DIÁKTÁRSASÁGOK 1785—1848

Bp. 1963. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 810 l.

A monográfiában Bodolay Géza az irodalmi diáktársaságok életének (kialakulásának, mibenlétének, tevékenységének és hatásának) történetét adja, a magyar irodalom történetének egy nagyobb korszakában (1785—1848). Az *Előszó*ban így körvonalazza műve tárgyát: „A nagyrészt ismeretlen, kéziratokban heverő, vagy nehezen hozzáférhető, az egykorú sajtóban, emlékezésekben, iskola-

történetekben szétszórta anyag”-ról van szó, amelynek alapján bizvást állapíthatta meg a szerző, hogy „ezek a társaságok sokkal jelentősebb szerepet játszottak országos viszonylatban, mint utódaik, az iskolai önképzőkörök”. Tömör megfogalmazásában kiemeli a diáktársaságok történetének legprogresszívabb szakaszát: „Jelentőségük... abban rejlik... , hogy ezekben a társaságok-

ban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcok követelője, a Fiatall Magyarországnak egyszerű gárdája" (9.).

Az első ízben történő kísérlet számtalan buktatót rejtett magában, s bizonyos, hogy Bodolay Géza olyan hatalmas anyagot hozott felszínre, évek hosszú során át („Hosszabb, meg-megszakított kutatás eredményeként első ízben kísérlem meg itt, hogy összefoglaló képet adjak az önképzőkörök őseinek, a magyar felvilágosodás és reformkor irodalmi diáktársaságainak életéről" — 9.), amellyel egész kutatógárda nem csekély fáradságot igénylő munkáját takarította meg. A gazdag kéziratosságot így hozzáférhetővé és közkinccsé vált.

Ilyesfajta monográfia elsőrendű feladata az, hogy megteremtse — nagyobb irodalomtörténeti korszakok belül — a kapcsolatot a felszíni jelenségek és a mélyebben fekvők között. Irodalomtörténetírásunk eddig kevésbé foglalkozott a felvilágosodás irodalmának felszín alatti jelenségeivel. Csupán részlettanulmányok sejtették, elszórt adatok utaltak arra, hogy a felszíni jelenségek nagyon lényeges, messzire nyúló összefüggéseket takarnak. Bessenyeieék törekvése, az erdélyi nyelvújítás mozgalom (az utóbbi sem régóta!), a nyelvújítás stb. állott és áll az irodalomtörténeti érdeklődés középpontjában. A marxista igényű felmérés hosszú időn át csak arra szorítkozhatott, hogy a legjelentősebbek életművét és a legátfogóbb jelenségeket vizsgálja és értékeli.

Bodolay Géza könyve sok reményre jogosított fel a tekintetben, hogy: 1. szembe kell és lehet nézni a rosszértelmű pozitívizmussal; 2. meg lehet teremteni a fentebb említett felszíni jelenségek és a mélyebben fekvők közötti kapcsolatot — most már nem csupán feltételezve bizonyos összefüggéseket, hanem tényekkel bizonyítottan. Sikerült-e ezt a törekvést megvalósítani a könyvben?

Rendkívül nehéz feladat elé állította a szerzőt az időbeli és a területi szétszórtság, amelyet csakis úgy tud megoldani, ha a magyar történelem és irodalmi élet nagy periódusaihoz igazodik, a hanyatló és fellendülő szakaszokhoz, bukásokhoz és kibontakozásokhoz. Vagyis csak úgy: ha a rendező elv a sok szertefutó szálát a periodizáció többé-kevésbé szigorúan tagolt szakaszaiba szorítja, ily módon birkózva meg a terjedelmes anyaggal.

Könyvének első és legnagyobb érdeme, hogy a könyv- és levéltárak mélyén lapuló kéziratosságot és jegyzőkönyvi anyagot felszínre hozta. Ebből az anyagból világossá válik, hogy a diáktársaságok miként voltak kapcsolatban az ismert és átfogó irodalmi jelenségekkel, hogy egy olyasféle Társaság-kötés, amilyen pl. Baróti Szabó Dávid révén vált ismertté, miként futott szerte és terebélye-

sedett ki a különböző irodalmi társaságokban.

E társaságok létrejötte és működése mennyi szállal kapcsolódik a korabeli történelmi társadalmi fejlődéshez, mintegy belemosóva annak összképébe. De ugyanígy sok hasonlóságot látunk a kulturális irodalmi megnyilvánulásokban, a nemzeti törekvésekben, a politikai és ideológiai kapcsolódásban, a felekezeti különbözőségeken, amelyek a korban igen fontos szerepet tölthettek be. Nyilvánvalóvá lesz az is, hogy a különböző diáktársaságokat mily mélyen érintették a felvilágosodás eszméi, s később is a haladó gondolatok, jelezve azt, hogy korszakonként más és más szerepet tölthettek be. (Csak találmány kiragadott példaként említjük föl: Kármán törekvéseit idézi ez: „Legyen szabad ez alkalommal Pápa hölgyeinek köszönetünket nyilvánítani azon lelkesedésért, mellynél fogva költészetünk Nesztora emlékünnepe (ti. Kisfaludy Sándoré) jelenlétükkel díszesíteni szíveskedtek" — 293., egy másik: Kölcsey fel fogására utal: „Ébredjünk! Haladjunk! Mívelődjünk!" — 65. stb.).

Úgy véljük, hogy nem ártott volna már a bevezető tanulmányban erőteljesebben körvonalazni azokat a kapcsolatokat, amelyek nyilvánvalóvá teszik az átfogó kulturális — irodalmi jelenségek, mozgalmak és az egyes diáktársaságok közötti kapcsolatot. Ezzel azt is jobban kidomboríthatna volna, hogy mily mértékű szerepet tölthettek be az utóbbiak azokban az évtizedekben, amelyekben még szó se lehetett az irodalmi élet igazi központjainak megteremtéséről. Ezek *kiolvashatók* a könyvben közölt tényanyagból, de hiányzik e kapcsolatok nyomatékosabb bemutatása. Mert azzal, hogy pontosan (és feltétlenül helyesen) követi a korszakos periódusait, mindezt önmagában még nem teszi nyilvánvalóvá. Az az olvasó benyomása, hogy a könyv több helyén a szerző megállt a tényközlés stádiumánál, lemondva az értékelés feladatának teljesítéséről. Ebből az is következik, hogy számos helyen leírást nyújt, s a mélyebb összefüggéseket nem érinti, nem magyarázza (pl. 107–108., ahol nem felel arra a kérdésre hogy *miért* csak oly kevesen vettek részt a diákköri mozgalmakban?).

Mindez — úgy gondoljuk — alapvető módszertani kérdéshez vezet el bennünket. Anélkül, hogy beleszólnánk a szerző eleve rendező-szándékába — szóvá kell tenni: helyesebb és célravezetőbb lett volna a gazdag anyagot — a homályra fényt derítő bevezető után — forráskiadvány jellegűen közölni (mint pl. Mályusz, Szekfű, Kosáry vagy Jancsó Elemér tette). A Bodolay Géza megvalósította rendszerezés elkerülhetetlenül ismétlésekhez vezet. Nem tartható szerencsés megoldásnak ilyen jellegű anyag interpretáló módon való közzététele (amikor is a hatalmas

tényanyag, a koncepció, a rendszerezés egyszerre követelt megoldást a szerzőtől).

Egyetlen mozzanat erőteljesebb körvonalazása maradéktalanul sikerült: a Martinovics-perrel való szoros kapcsolatát. Egyre-másra visszatérő mondatként hangzott, az egyetlen kiragadott példa: „felsőbb tilalom miatt az engedélyt mégsem adta meg” (223.). Tilalom, mindenütt tilalom, amelyet kérvények, keserű hangú folyamodványok őriznek tanúbizonyosággal, tükrözve a per elrettentő, példátstatuáló hatását, 22., 23., 24., valamint 53. és 55.), jelezve, hogy mennyire félt az udvar s a nemesség mindenfajta társaságtól, azokban éppen nem szabadkőműves-, hanem jakobinus-mozgalmat fedezve fel.

A fentebb vázolt rendszerezéssel inkább meg tudta volna adni a diáktársaságok távlatait: a polgári átalakulásért folytatott harcban, a nyelvújítás korában betöltött szerepében, s nem utolsósorban a Fiatalkor Magyarországi tagjainak útbaindításában, mindenekelőtt pedig abban az előkészítő munkában és nem csekély erőfeszítésben, amelyet ezek a társaságok 1848 előkészítésében vállaltak. Nem arról van szó, hogy minden esetben és valamennyi törekvésben, megmozdulásban feltétlenül tudatos a következményeket is világosan felmérni, képes munkálódásnak lehetünk tanúi, de annak igen: mily nagy volt a negyvenes évek szellemének erjesztő hatása

és tömegbázisa (talán ez vezette a szerzőt arra, hogy a Bevezetésben oly gyorsan rátérjen az 1840-es évek vizsgálatára, aránytalanul kevés teret engedve a korábbi, főleg az előző század utolsó tíz-tizenkét évének tárgyalására).

Nem arról van szó, hogy a tárgyalt korszak kiemelkedő költői azért tudtak a legmagasabb csúcson felérni, mert ennek vagy annak a diáktársaságnak voltak tagjai, de bizonyos, hogy sokat köszönhetnek azok útbaindító ösztönzéseinek. Az irodalomtörténet-írás visszapillantó szemével ma már úgy alakul kapcsolatuk, ahogyan a — köztük — legnagyobból maga Bodolay Géza találatlanul állapította meg, *Petőfi nyomában járva*: „De az evangélikus iskolák társaságait leegyszerűbben úgy járhatjuk végig egy fejezetben, ha az ő életútját követjük” (233.). Kár, hogy az ilyesfajta csoportosító elv adta lehetőséget nem érvényesítette átfogóbban és következetesebben.

Kétségtelen, hogy a páratlan szorgalommal gyűjtött anyag — külön is említve a társaságok tagjainak névsorát, valamint a forrásjegyzék hatalmas apparátusát — nélkülözhetetlen lesz a hat évtizedet felölelő irodalomtörténeti korszak kutatói számára: dűskálhatnak filológiai gazdagokban.

Kovács Győző

*

Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. Tanulmányok, 1—2. köt. 1. : A középkortól a XVII. századig; 2. : XVIII—XIX. század. Sajtó alá rendezte: Bónis Ferenc. Bp. 1959—1961. Zeneműkiadó V. 375; 319. (Magyar Zenetudomány, 1—2.)

Szabolcsié egyike a legegységesebb tanulmánygyűjteményeknek: a tanulmányok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, s állnak össze szintézissé, a két kötet a magyar zenetörténet rendszeres kidolgozása a XIX. század végéig. A részlettanulmányokban való feldolgozás még az összkép előnyére is vált. Az egyes századok uralkodó zenei irányzatainak részletes kidolgozása folytán talán plasztikusabb lett a kép, mint egy „teljességre törekvő” tárgyalás esetében.

Az első rövid tanulmány (*frott hagyomány — élő hagyomány*) a magyar zenetörténetnek azt a sajátos módszertani problémáját vizsgálja meg, hogy a kutatónak miként kell támaszkodnia a feljegyzésekben fennmaradt forrásanyag mellett a népi emlékezet által megőrzött történeti anyagra is. Több gyakorlati példával bizonyítja, hogy a magyar műzene kutatója nem lehet el a népzene ismerete és tanulmányozása nélkül, mert az utóbbi sokszor teljesebb és megbízhatóbb formában

őrzött meg egy-egy dallamot, mint a pontatlan korabeli feljegyzések. A szorosabb értelemben vett történeti tanulmányok sora *A középkori magyar énekmondók kérdéséhez* cíművel kezdődik. Mint a szerény cím mutatja, Szabolcsi nem a végleges megoldás igényével közeledett a kérdéshez, mégis eredményei máig helyeseknek bizonyultak. Különösen meggyőző az az árnyalt fejlődésrajz, melynek során bemutatja, hogy az Árpádkor viszonylag egységes énekmondói rendje hogyan mutat egyre növekvő gazdagodást és bonyolódást, majd a lantos és hegedűs előtérbe kerülésével hogyan vezet át organikusán a XVI. század énekmondói gyakorlatához. Ezt az énekmondói gyakorlatot tárgyalja a két következő tanulmány, *Tinódi zenéje* és *A XVI. század magyar históriás zenéje*, melyek az irodalomtörténetesek körében talán a legtöbbet idézett Szabolcsi-tanulmányok közé tartoznak. Eredményei sokkal ismertebbek annál, hogy itt részletesen foglalkozunk kelleme velük: hogy Tinódit nemcsak „száraz verselés”, hanem magaszerezte művészi dalmalai alapján is értékeljük, hogy a históriás ének tárgyalásánál annak dallamban fogantatására, dallamtól való elválaszthatatlanságára figyelemmel vagyunk, elsősorban a tanulmányok érdeme. A század magyar zenei

képét egészíti ki A XVI. század magyar tánczenéje c. tanulmány, mely a csak korabeli külföldi kiadásokban fennmaradt idevágó dallamemlékek kiadását és elemzését adja, s a kor tipikus táncát a hajdútáncban jelöli meg.

Egészen más a XVII. század képe. A vándor énekmondók helyébe a nagyúri rezidencia lép mint a zenei műveltség hordozója, az epikus énekszót a hangszeres muzsika váltja fel. A XVII. század magyar főúri zenéje c. tanulmány érdekesen írja le ezt a folyamatot, egészen addig, amíg a század végén a főúri udvarok zenei műveltsége elszakad a hazai gyökerektől, s kizárólag a külföldi zene szállásodójává válik. A tanulmányt a XVII. század magyar világi dallamainak kritikai kiadása egészíti ki. A XVIII–XIX. század magyar zenei műveltségének képét két nagyszabású, monográfiának beillő tanulmány rajzolja meg: A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje és A XIX. század magyar romantikus zenéje. A XVIII. században teljesen elidegenedő főnemesség helyét a köznemesség foglalta el, mely zenei neveltetését elsősorban a református kollégiumokban kapta. A kollégiumi dalirodalom a század reprezentáns magyar zenéje. Ehhez járul egy kisebb (és úgy tűnik, hevenyészettebb) tanulmány: A magyar népzene stílusfordulója a XVIII. században, mely az új magyar népdalstílus kialakulását — Bartókkal szemben — a XVIII. századra teszi. A XIX. században létrejön végre a magyarság egységes zenei műveltsége. Ez az eredmény egyszersmind kudarc is, mert ez a zeneműveltség csak a felszínén mozogott, mélyebb zenei kultúrát nem jelentett, s hiányoztak az olyan teremtő egyéniségek, mint amilyeneket csak a XX. század hozott meg.

A két kötet gerincét adó, nagyszabású tanulmányok 1928–1933 között keletkeztek, a magyar zene évszázadainak képét a fiatal Szabolcsi Bence rajzolta meg irigylésre méltó munkakedvvel. Már akkor birtokában volt azoknak az ismereteknek (és képességeknek), mely e nagy feladat elvégzésére képessé tette. A zenei emlékeket eldugott kéziratok forrásokig menően tanulmányozta (egy részüknek kritikai kiadását is adta), de emellett szinte mindent elolvasott, amely az elmúlt századok társadalmának és művelődésének ismeretéhez fontos, nem is beszélve az általános zenetörténetben való jártasságáról. Ez a páratlan tájékozottság, az elmúlt korok hiteles rajza, az egész társadalom szemmel tartása tesz ki tanulmányait roppant színessé, elevenné, mindenki számára élvezetessé, a szakemberek számára pedig nagyon hasznossá. Nehéz eldönteni, melyik korszakban mozog otthonosabban. A református kollégiumok világának bemutatása éppoly meggyőző, mint a romantika zenei társadalmának fölényes

és ironikus rajza. Talán mégis a XVI. században, „a magyarságnak ebben a nagy századában”, mely múltunknak már annyi kutatóját megragadta, időzött a legszívesebben, tanulmánykötetének legszebb lapjai e századról szólnak.

A Szabolcsi által megírt magyar zenetörténet még sokáig érvényes marad a magyar tudományosság számára, ha nem is véglegesen, mert ilyen a tudományban sincsen. De ahhoz, hogy a magyar zenetörténet képe lényegesen módosuljon, még sok időnek kell eltelni, és mindenekelőtt egy olyan tudósegyéniségnek kell majd fellépni, mint amilyen Szabolcsi Bence.

Stoll Béla

Mezey, Ladislaus: Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Accedunt tabulae quae scripturas sub datis exaratas et aliae quae signa chartarum exhibent quas posteriores collegit et notis auxit: Agnes Bolgár. Bp. 1961. Akadémiai K. 391 p.

A budapesti Egyetemi Könyvtár gazdag középkori anyagát számon tartotta ugyan a hazai és külföldi medievalisztika, használatát azonban megnehezítette az a körülmény, hogy nem volt modern katalógusa a gyűjteménynek. A Szilágyi Sándor szerkesztette korábbi kötetek több mint fél évszázad elteltével már csak jobb híján elégitették ki az igényeket (*A budapesti m. kir. Egyetemi Könyvtár codexeinek címjegyzéke*. Bp. 1881. — *A budapesti m. kir. Egyetemi Könyvtár kéziratának címjegyzéke*. 1–2. köt. Bp. 1889–1910.).

A szintén sok középkori latin kódexszel rendelkező Országos Széchényi Könyvtár mindeddig jobb helyzetben volt, mert keréken 20 évvel ezelőtt közzétette már állományának a korszerű igényekhez mért részletes jegyzékét, Bartoniek Emma mintaszerű feldolgozásában (*Codices Latini medii aevi*. Bp. 1941.). Ezek után számitani lehetett arra, hogy az Egyetemi Könyvtár is megteszi ugyanezt.

Valóban meg is jelent két címjegyzék, közülük az egyik a budapesti görög kódexeket leltározta, — így az Egyetemi Könyvtáráé is (Maria Kubinyi: *Libri manuscripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati*. Bp. 1956.), a másik pedig Mezey László — most ismertetésre kerülő — összeállításában a latin nyelvűeket regisztrálta.

A *Codices Latini*ben a legkorszerűbb szempontok érvényesültek. Feltünteteti benne Mezey a kódex kéziratári jelzetét, keletkezési idejét és a datálás alapjául szolgáló adatokat, közli könyvészeti adatait, megállapítja paleográfiai típusát, kitér az írástűkőr mikéntjére (egy hasáb, vagy több), a díszítések sajátos-

ságaira, igyekszik meghatározni a másoló(k) személyét, vagy mindenestre a beíró kezek számát, a provenienciát és a possessorokat, összeállítja a vonatkozó bibliográfiát, s végül részletes bontásban adja a tartalmat, beleértve a hiátusokat is (a nemzetközi gyakorlat szerint). Azonosítható scriptoroknak és forrásul szolgáló auktoroknak életrajzát is ismerteti.

Mezey László megbízható, jó munkát végzett a 132 kódex leírásakor. Sajnálatos azonban, hogy nem mindig igyekezett, ha nem is alaposabban, de legalább annyit nyújtani, mint elődei. Például a *Missale Itinerantium Romano-Seraphicum* (Cod. Lat. No. 106.) esetében Szilágyi Sándor 1881-es címjegyzéke még egy mondatban intézi el a 112 levél terjedelmű kódexet: „1a—112b. Rituale, continens orationes, preces lectiones in missis et aliis functionibus.”, majd közli a kezdő és a befejező szavakat.

Radó Polykárp 52 tételre bontva sorolja fel a *Missale* tartalmát (*Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*, Bp. 1947. 134—135.). Azt várhatnánk, hogy Mezey legalább is ugyanennyivel operál, ehelyett azonban 6 nagyobb egységbe foglalja az egészet, s ami Radónál 10 cím (ff. 1—21.), az nála csak egy.

Nem állítjuk, hogy ez a különbség befolyásolja a katalógus értékét, de — mikrofilmes kutatások idején — a részletesebb felsorolás jobban eligazít az anyagban, inkább pótolja az eredeti kéziratot, mint az ilyen.

Ha a leírások tekintetében el is tér Mezey László gyakorlata az elődökétől, újat adott — már legalábbis Bartoniek hasonló munkájához képest — a bibliográfiai fejezet beiktatásával (Radó — más jellegű — idézett munkájában igen alapos könyvészeti összeállítás van). Tujduk, hogy teljességre csak jól megvonható határok között vállalkozhat bármely bibliográfia, s mivel Mezey területe nem ilyen, értékelnünk kell minden adatát.

Jelentősebb szakfolyóirataink, így a *Magyar Könyvszemle*, az *Ungarische Jahrbücher*, az *Egyetemes Philológiai Közöny* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* anyagának azonban benne kellene lennie. A szűrőpróbaik során az alábbi kiegészítésekre nyílt alkalmunk. A Cod. Lat. 15-höz: Berkovits Ilona: *A budapesti egyetemi könyvtár Albus-csis-kódexe*. MKsz 1937. (kny. is.); a Cod. Lat. 25-höz: Katona Lajos: *a Gesta Romanorum Sztárai-Kódexe*. EPHK 1898.; a Cod. Lat. 65-höz: Bánfi (Holik) Flóris: *Az Apiarius budapesti kivonata*. ItK 1923.; a Cod. Lat. 73-hoz pedig: Csontos János: *Aranyasi Gelértfi János codexe, 1462—1473*. MKsz 1879., és Bánfi (Holik) Flóris két tanulmánya: *Adalékok kódexeink forrásaihoz*. ItK 1922., illetve *Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn*. UngJb 1923.

Nemcsak az valószínű, hogy a magyar szakirodalmi kiegészítéseket lehetne tovább folytatni, de az is, hogy a külföldi (pl. olasz) folyóiratokból még teljesebbé tehetnénk a csatolt bibliográfiát.

A katalógus második részében Bolgár Ágnes állította össze és dolgozta fel a papírkódexek vízjegyzeit mintaszervi lelkiismeretességgel és hozzáértéssel. A szakmutatókkal ellátott kötet értékét csak növeli a paleográfiai mintakul szolgáló, 17 fényképből álló fakszimile sorozat is.

V. Kovács Sándor

Krónikák és históriás énekek a törökkori Kőrös—Maros közéről. Össze gyűjtötte, felújította és magyarázatokkal ellátta: Virágh Ferenc. Békéscsaba, 1961. Békéscsaba Város Tanácsa K. 81 l.

A XVI—XVII. századi végvári harcok világát idézi meg Virágh Ferenc kis kiadványa. A Kőrös—Maros közén a XVI. század közepétől Gyula visszavételének az idejéig lezajlott harcok egykorú tanúinak történeti hiteltre igényt tartó históriás énekeiből, krónikáiból válogatta össze a szerző a legjellemzőbb részleteket. A kiadvány részleteket ad Tinódi: *Erdéli história*, Békési Balázs: *História Sodoma és Gomora vesződelmérül*, Brutus János Mihály: *Magyar históriája*, a Sárospataki Magyar Krónika, Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika* c. művéből, valamint a Gyula utolsó napjairól szóló német nyelvű krónikákból. Az egykorú irodalmi emlékek közül teljes terjedelemben közli a *Cantio de militibus pulchra* c. éneket, és Dányádi János: *Siralmas ének* c. versét.

Békési Balázs énekéből valamivel többet kellett volna felvenni, mert így (az első és az utolsó strófaból) nemigen lehet az ének hangulatára, jellegére következtetni. A *Cantio de militibus pulchra* nem az események után száz évvel került lejegyzésre (18. l.), hanem csak hatvannal, mert a *Kuun-kódex* 1621-ben íródott részében szerepel (l. legújabbban: Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*).

Csupán egy „fórrás” nem korabeli: Vörös Mihály *A bajnokok Vég-Gyula várában* c., a XIX. század elején keletkezett hősi éneke. Felvétele és teljes terjedelemben való közlése azonban indokolt, mert jellegzetesen a XVI—XVII. század históriás énekeinek a hangján szól be a gyulai várban (az 1560-as évek zsoldjegyzékében „főlegény”ként számon tartott) Toronyi Tamás vitézi életéről. Vörös Mihály éneke a XIX. században többször is megjelent, majd feledésbe merült. Irodalomtörténeti értékeire Eckhardt Sándor hívta fel a figyelmet (It 1952.), rámutatva, hogy Vörös Mihály valószínűleg egy (azóta elkallódott) családi érdekű históriás ének

alapján verselte meg Toronyi Tamás hősi tetteit. A népi hangvételű ének, bár a régi históriás énekek hangját idézi, számos részlete a felvilágosodáskori törekvések kifejezője) a „hősi múlt” megidézése, a „Várna, Mohács” motívum stb.), stílusa népies jellegű, ugyanakkor az eposz műfaj némely jellegzetessége is megtalálható e kései históriás énekekben.

A kötetet és a szövegeket Virágh Ferenc szakszerű jegyzetei kísérik.

E kis terjedelmű kiadvány hasznosan szolgálja a helytörténeti kutatásokat, a történet-népszerűsítést, de a Toronyi Tamásról szóló ének publikálásával irodalomtörténeti érdeke sem lebecsülendő.

Komlövöski Tibor

Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Bp. 1962. Tankönyvkiadó. 409 l.

Comenius sárospataki írásainak magyar fordításban való közreadásával fontos adósságot törlesztett könyvkiadásunk. A *Nagy oktatástan* (1953), a *Látható Világ* (1959) és *A világ útvesztője* (1961) után egy kötetbe gyűjtve megtaláljuk most csekély kivétellel valamennyi magyar földön írt munkáját. Ezek az írások egytől egyig a sárospataki iskolával, a hazai művelődéssel és a magyar politikával kapcsolatosak, s ismeretük nélkülözhetetlen nemcsak a kor magyar művelődés- és iskolatörténete, de politikai története szempontjából is. Kovács Endre szerencsésen válogatta össze a kötet anyagát, ha egyáltalán válogatásnak lehet nevezni. Hiszen egy-két kisebb jelentőségű íráson kívül csak a *Látható világ* és a nagyobb terjedelmű *Schola ludus* teljes szövege hiányzik belőlük. Az előbbi azonban nemrég amúgyis megjelent új kiadásban, az utóbbiból viszont megkapjuk azért az elvi jelentőségű bevezetést, valamint egy szemelvényt. E két mű teljes közlése nemcsak a kötet terjedelmi kereteit feszítette volna túl, hanem ki is ütne belőle, hiszen az itt egybefoglalt szövegek csupa elvi jelentőségű írások, beszédek, melyek közé nehezen illeszkedett volna bele az *Orbis pictus* és a *Schola ludus* gyakorlatiasabb szövege. Ez a körülmény azonban nem mentheti fel a magyar tudományt az alól, hogy módot találjon mielőbb a *Schola ludus* teljes magyar fordításának a kiadására. Kár, hogy az a kedvező lehetőség, amit a *Régi Magyar Drámai Emlékek* kötetei nyújtottak, nem került felhasználásra. Az egyes szövegeket pontos forrásutalások és precíz jegyzetek kísérik.

A bevezető tanulmány jó áttekintést ad a magyar Comenius-kutatás eredményeiről,

megadja a szükséges ismereteket a közreadott művek keletkezési körülményeiről, s Comenius munkásságában való szerepéről. Kár azonban, hogy a tanulmány szerzője nem törekedett új kutatásokkal elmélyíteni Comeniusról s magyarországi szerepléséről szóló ismereteinket, hanem csak utalt ennek jövőbeni fontosságára. Különösen egyes túlságosan általános és legyszerűsített tételek és megállapítások sokoldalúbb kifejtésére volna szükség. A marxista Comenius-kutatásban minduntalan ismétlődik az a megállapítás, hogy a nagy tudós munkássága a feudalizmus és a polgárság határán áll, hogy a polgári haladás úttörője, de még elavult, feudális jellegű nézeteknek is hordozója. Kovács Endre is végeredményben így határozza meg Comenius helyét a fejlődésben. Mindez igaz is, csak meglehetősen semmitmondó. A XV. századtól a XVIII. század végéig, sőt gyakran egészen a XIX. század elejéig ugyanis ez csaknem minden valamire való gondolkodóról, tudósról, íróról elmondható. S ez természetes is, hiszen a feudalizmus és a kapitalizmus közti átváltás több szakaszban, sok helyen hosszú folyamatként ment végbe, s így az egyetemes európai fejlődés esetében jó három évszázadot tesz ki a polgári átalakulás időszaka. Ez pedig nagy idő, s ezen belül nagy történeti, művelődéstörténeti, irodalmi korszakok váltották egymást. Elnagyolt álláspont pusztán egy teológikus-középkori, valamint egy racionális polgári felfogásból kiindulni, s a közbenső, e kettő ötvözetét képviselő elméleteket, s így a Comeniusét is, pusztán a még régi és a már új rendszer keveredésének tekinteni. Annál is inkább, mert egy egész nagy korszaknak, a barokknak a középponti problémája ez; a barokk kori tudomány, filozófia, irodalom a modern, reális tényeknek, ismereteknek és az irracionális teológiai álláspontnak valamilyen tiszta harmóniában való egybefoglalására törekszik. Ennek során a hangsúly eshet a régi, visszahúzó elemekre, vagy pedig az új, előremutató mozzanatokra, de valamennyi barokk elméletben közös vonás egy megoldhatatlan ellentmondás áthidalásának a szándéka és kísérlete. Ilyen barokk elmélet a Comeniusé is: nem átmenet elsősorban, hanem igazi barokk rendszer, amely a különféle barokk elméleti koncepciók között nem a feudális rend makacs védelmének, hanem a polgárság lassú erőtgyűjtésének, — de csak szigorúan a feudális rend keretein belül! — az érdekben jött létre, azt hivatott elősegíteni.

A barokk probléma bekapcsolása nagyban elősegítheti Comenius mélyebb és történetileg hitelesebb megismerését. Szerencse, hogy az újabb magyar Comenius-irodalomban nem idegen már ez a felismerés. Tanú rá Dobossy László cikke (FK 1960, 369—82.), amely *A világ útvesztőjével* kapcsolatban ír

a barokk Comeniusról, mint barokkjelenséget regisztrálva e fiatakori Comenius-mű különös és gazdag stílusát. Feltűnő azonban, hogy a Dobossy által felsorolt stílussajátságok sokkal inkább a manierista stílus megnyilvánulásai, pontosan egyeznek a Rimay vagy Prágay András stílusában újabban kimutatott elemekkel. A kései hanyatló reneszánsz világ'' kép tartozéka az „útvesztő”, a „labirintusképzete is: a kitágult, megnagyobbodott, bonyolultabbá vált világban a humanizmus világnézete már nem biztosít eligazodást, ezért tűnik a világ áttekinthetetlennek, szövevényesnek, Daidalos krétai építményéhez hasonlóknak. Comenius azáltal válik barokk íróvá és gondolkodóvá, hogy megtalálni véli azt az Ariadne-fonalat, melynek segítségével tájékozódni lehet e labirintusban. Éppen a sárospataki írások egyikében, a kötetünkben is olvasható egyik beszédében használja ő maga is ezt a hasonlatot a tudomány elsajátításának igazi módszereiről szólva. (*Az igazi módszer dicsérete*, 191–8.) A kelet-európai későhumanizmus eszmevilágának, s a barokk világképnek az összefüggéseiben Comenius munkásságát további alapos vizsgálatoknak kell majd a jövőben alávetni. Ehhez a munkához a sárospataki művek mostani jó kiadása komoly segítséget tud majd nyújtani.

Klaniczay Tibor

Ady Endre összes versei. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte: Koczka Sándor és Krajkó András. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 766; 816.

A *Magyar Klasszikusok* szerkesztői a sorozat befejezésül Ady összes verseivel ajándékozták meg az olvasókat. Ez az ajándék annál becsebb, mivel Ady verseinek minden eddiginél teljesebb gyűjteményét állították össze a sajtó alá rendezők. 168 verssel tartalmaz többet a kiadvány, mint a legutóljára megjelent összes versek (Ady Endre összes versei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1961). Nemcsak a *Rövid dalok* gyűjtemény eddig kihagyott darabjait vették fel a sajtó alá rendezők, hanem gondos filológiai kutatómunka eredményeként sok, eddig kötetben még meg nem jelent verset is közölnek. Először kapjuk, a nagy versektől elkülönítve, a zsenéket és az alkalmi verseket, rögtönzéseket is. Régen zavaró hiányérzetet pótoltak a sajtó alá rendezők, mikor a versek élére visszaállították a dedikációkat, az Ady verseknek ezeket a szerző tartozékait, melyeknek hiánya érthetetlen módon valósággal megcsönkította a költő művét az utóbbi évek kiadásában. Gondos és pontos a szövegközlés is. A szerkesztők láthatóan igyekeztek megszabadulni az eddigi kiadások sajtóhiba és értelmezési hiba ballasztjától és ha ez teljes mértékben nem is sikerült, igen sokat kijavítottak az előző kiadások, még a

gondosan átnézett utolsó kiadás hibái közül is. Úgy látszik, hogy ez a kiadvány erőpróbanak készült a kritikai kiadáshoz és elmondhatjuk, hogy ez az erőpróba sikeresnek bizonyult.

Nyilván a kritikai kiadásra való fölkészülés határozta meg az apparátus összeállításának módszerét is. Nincs ebben semmi kivetni való. Az azonban már vitatható, hogy a jegyzetelésnek itt alkalmazott módja helyenvaló-e ebben a kiadványban. A sajtó alá rendezők ugyanis a haladó szemléletű Ady-irodalom megfelelő helyeit jóformán minden válogatás nélkül idézik az egyes versek jegyzeteiben. Az így összeállított jegyzetek hasznos célt szolgálnak egy szövegkritikai kiadás apparátusának szerves részeként, de népszerű kiadványban nem túl szerencsés dolog az olvasóra bízni, hogy az Ady-irodalom megállapításaiból mit fogadjon el és mit ne. Ne értsenek félre, nem a versek szájabarágós értelmezését, vagy éppen az Ady-irodalom sokoldalú kritikáját vártuk a jegyzetkészítőktől. Mindössze azt szerettük volna, hogyha már a jegyzetelésnek az itt követett módszere mellett döntöttek, akkor több kritikával éljenek és csak időálló, fontos és általános érvényű megállapításokat közöljenek, hagyják el az olyanokat, melyek lényegtelenek, vagy mai ismereteinknek vagy ízlésünknek már nem felelnek meg. Nagyon nehéz például általános érvényűnek elfogadni Révai Józsefnek azt az egyéni véleményét, mely a Csinszka-verseket Ady szerelmi költészete csúcsának tartja, szemben Ady régebbi szerelmi lírájával, mely a „pánszexualitás okozta gyöttrődésből” fakadt (*Őrizem a szemed* jegyzete 670. l.). Gyakran olvashatunk a jegyzetekben semmitmondó részleteket pl. Benedek Marcell *Ady breviáriumából*. Ezeknek a mű egészében bizonyára helye van, de így kiragadva jelentőségüket veszítik. (Pl. *Igy van magyarul* vagy *Oh, bujni bartlangokba* jegyzetében 676. és 680. l.) Ezzel szemben a *Feleselés egy asszonyverssel* jegyzetében (650. l.) csak feltételezésként említik, hogy Mylittaversről van szó, holott Hegedűs Nándor az ItK 1962. 2. számában (213. l.) közli is Mylittának azt a versét, amelyiket Ady a sajátjába beleszótt. Igen tanulságosak viszont a jegyzetek, ha keletkezéstörténetet adnak, mint pl. a *Vén diák üdvözlése* jegyzetében (581. l.), ha Ady leveleiből idéznek, ha az Ady-prózát használják fel magyarázatul, vagy ha a sajtó alá rendezők maguk magyaráznak egy-egy verset. Nem vall egységes koncepcióra, hogy az első Ady-kötetek verseihez még a szövegváltozatokat is közlik a jegyzetekben, (véleményem szerint fölöslegesen), a későbbiekhez viszont nem, de megértjük, hogy a kritikai kiadás előkészítésének lendülete elragadta a szerkesztőket. Az viszont igaz örömmünkre szolgál, hogy minden

egy versnél az első megjelenés dátumát is közli a jegyzet. Végre hozzájutottunk az első megbízható Ady-verskrónológiához, amelynek értéke az Ady-kutatók számára felbecsülhetetlen, de a nagyközönségnek is sokat mond. Mindössze egy téves adatra hívom fel a figyelmüket: a *Boldog örvény* nem a jegyzetben közölt helyen és időben jelent meg először, hanem a Színház c. lap 1903. dec. 13–20-i számában. Az is növeli a jegyzetek értékét, hogy az egyes versek címváltozatait is közli. Jó lett volna azonban ezeket a tartalommutatóba is belefoglalni. Ebből a szempontból nagyon tanulságos a József Attila kritikai kiadás apparátusa.

A kiadó címére csak annyit, hogy ennek a reprezentatív kiadványnak az élére semmi esetre sem tettem volna egy olyan agyonretusált Ady-képet, mikor annyira bővíben vagyunk a jó és karakterisztikus Ady-fényképeknek.

Vezér Erzsébet

Takács Tibor: Móra igazgató úr... Kotormány János emlékei Móra Ferencről. Az irodalomtörténeti vonatkozások ellenőrizte és az utószót írta: Vargha Kálmán. Bp. 1961. Móra Ferenc K. 199. l.

Aki valaha olvasta Móra Ferenc novelláit, lehetetlen, hogy Kotormány János nevébe ne ütközött volna. Száz neve van: ő a „János, a Kotormány”, „a múzeumi János”, „a személyem körüli miniszter”, „a hivatali János” s sorolhatnánk még hosszan a Móra adta elnevezéseket.

Apró beszélgetések, rengeteg közös munka és élmény, hivatali titok halmozódott fel az öreg szolga fejében. Őrizte őket — egy csomó kézírattal együtt — hűségesen. Csak halála előtt gondolt arra, hogy papírra vesse, megírja őket, de néhány oldalnál tovább nem jutott. Ekkor telepedett mellé Takács Tibor és feljegyezte mindazt, amit Kotormány Móráról elmondott. Szándékosan írjuk így. Feltűnő, hogy mennyire tartózkodóan beszél Móra és családjának, illetve mindkettőjük Gulácsy Irénnel való viszonyáról.

A könyv lényegében tehát Kotormány elbeszélésének átszűrt jegyzőkönyve. Mint ilyen, Móra és általában az irodalom népszerűsítése szempontjából kitűnő. Amit azonban olvasmányosságában nyert, azt irodalomtörténeti értékben elveszítette. A szöveg néhol túlságosan „meseszerű”. Éppen ezért feltétlenül meg kellene őrizni az eredeti „nyersszöveget.”

Mindenki tudta, hogy Móra novelláinak témáját gyakran merítette ásatási élményeiből. Azt már kevésbé, hogy ezeknek az eseményeknek nagy része meg is történt. Kotormány elbeszélései a kintvaló dolgokról éppen erre hívják fel erőteljesen a figyelmet. Bepillantást engednek Móra anyaggyűjtő módszerébe. Több elbeszélésének egész menetét adják Kotormány emlékezései. Így éreztük első olvasásra. Takács Tibor azonban nem vette észre. Vargha Kálmán utószava sem említi annak lehetőségét, hogy Kotormány elbeszélése és Móra novellái azért is hasonlíthatnak ennyire, mert Takács Tiborban eleve nem élnek Móra hasonlatai, jellemző fordulatai, bájos humora, humanitása — egyszóval Móra novelláinak hangulata. Másrészt Kotormány is vehette nyersanyagát a novellákból. Ennek lehetősége fennáll. Három jelenség arra figyelmeztet, hogy Kotormány élt is ezzel a lehetőséggel.

Az egyik: Aki járt élete utolsó szakában Kotormányék töltésmenti házában, tudja, hogy milyen tudatosan gyűjtött minden Móra emléket. Novelláit, különösen az ásatásokról szólókat, kitűnően ismerte. (Sokban maga is szerepelt!) Márpedig Kotormány szinte kizárólag ilyen eseményeket mondott el Takács Tibornak.

A másik: Kotormány sokszor említi neveket és dátumokat. A neveket ellenőrizni nem tudtuk. Az ásatási dátumokat azonban igen. Valamennyi keltezése helytálló. Tudjuk, hogy Kotormány jegyzeteket készített az ásatásokról. Jegyzeteit, feltehetően, később ki is egészítette. Bizonyíthatóan forgatta például Banner János: Régészeti kutatások Szegeden című munkáját, mely a Szegeden megjelenő Dolgozatok 1936-os számában látott napvilágot.

A harmadik: A fenti dolgozatban a Móra ásatta temető, telepek régészeti kormeghatározása is megtalálható. Kotormány szert beszéd közben hivatkozni az egyes lelőhelyek korára és ebben sem téved. Közismert tény, hogy Móra Ferenc volt a két világháború között a legtöbbet ásató magyar régész. Ásatásainak idejét, a leletek régészeti korát még szakembernek sem lenne könnyű megjegyezni. Famulusa pedig aligha volt erre képes. Van azonban egy döntő bizonyíték is arra, hogy Kotormány a fenti dolgozathoz merítette tudásának egy részét. Móra idejében ugyanis a kutatás még nem tudta elválasztani a hunok régészeti hagyatékát az avarokétól. Móra novelláiban is együtt szokta emlegetni a hun-germán-avar csoportot. Csak 1932-ben sikerült Alföldi Andrásnak és Joachim Wernernek elkülöníteni a hun emlékmagyort. Banner János már ennek alapján határozta meg az egyes temető korát. Kotormány tehát csak ebből meríthette értesüléseit.

A jelen sorokat nem azért írtuk, hogy Kotormány János vagy Takács Tibor érdekeit kisebbítsük, vagy Kotormányt plagizálással vádoljuk. Mindössze az volt a célunk,

hogyan a könyv alapvető felépítésére figyelmeztessünk: Kotormány elbeszélése, Móra novellái és ezek összedolgozása kibogozhatatlanul egybeesődik. Éppen ezért Móra novelláinak Kotormány elbeszéléseivel való egybevetése — bármennyire is csábító lenne az író műhelyének megismerése szempontjából — csak nagy fenntartással végezhető el.

Kőhegyi Mihály

Zrinszky László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben (1919—1945). Bp. 1962. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézet. 149 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 38.)

Hézagpótló munkát végzett Zrinszky László, mikor a két világháború közti költészetünkben a proletárforradalom emlékét végigkísérte. Irodalomtörténészeink közül többen feldolgozták, számba vették e történelmi korszak irodalmi eredményeit. A 133 nap azonban olyan mélyen beleégette magát a kortárs, főként az alkotó tudatába, hogy további vizsgálódásokat kell végezni, hiszen 1919 emléke ma is szembenézésre, számadásra ösztökéli költőinket, íróinkat. József Farkas szintetikus munkája — *Rohanunk a forradalomra* — bár sok kérdésre választ adott, korántsem teszi szükségtelenné, hogy akár műfajok, irodalmi csoportok viselkedését ebből a szemszögből, a Tanácsköztársaság erkölcsi és embertvallató hatásának szemszögből vizsgáljuk. Írói ars poeticák, világképek, világnézetek elemzésénél még ma is első helyen áll a Tanácsköztársaság hatásának kérdése, hiszen alig akad író, művész, kire ne a legmélyebb benyomást tenné az emberi elnyomatás ellen felkelő nép hősi küzdelme s a harc tragikus vérbefojtása. Czine Mihály írja Móricz Zsigmondról szóló monográfiájában, hogy Móricz a „megízelt forradalmi ígéseket végképp sohase felejtette”, ez adott erőt az ellenforradalommal való szembefordulására, sőt ez állt közvetve a kritikai realizmus kibontakozásának hátterében is. Hasonló, sőt a líra sajátosságaiból adódóan még elementárisabb hatást olvas ki Zrinszky László a vizsgált korszak költészetéből.

Érdeme e könyvnek, hogy nem markol sokat s így feladatát megbízhatóan teljesíti. Megjegyzésre méltó Zrinszky közelítése témájához: nem egyszerűen dokumentál, hanem a „legyőzött és győzelmes forradalomnak, mint egésznek hatását az egész emberre” vizsgálja. Ezt a célt a fiatal tanulmányíró művének első felében maradéktalanul oldja meg. Az 1919 és 1925 közötti első szakaszban behatóan elemzi a különböző irodalmi irányzatokhoz sorolt költők emlékező, vádoló, majd sirató verseit. Mód-

szere analitikus, de nem marad meg az idézett verseknél; írói pályák, világnézeti és politikai magatartások viszonylatában vizsgálja az idézett költeményt. A kiválasztott verseket jó ízléssel, gondos elemzéssel állítja célja szolgálatába és erőltetés nélkül von le messzebbmenő következtetéseket. Biztos kézzel fest portrét Juhász Gyuláról, Tóth Árpádról, Babits Mihályról, Kosztolányi Dezsőről, Gábor Andor, Barta Sándor és Kassák költészetéről. Megfelelő helyre teszi és ideológiai, esztétikai vizsgálat alá veti azoknak a kisebb hatóságúak, de a magyar költészet haladó folyamába bekapcsolódó s összehatásában megtermékenyítő szocialista vagy a szocializmus felé tartó költőknek a műveit, kik itthon, börtönök rácsai mögött, majd az emigrációban 1919 emlékét ápolták.

Irodalomtörténetileg is fontos adalékkul szolgál a tanulmány e szakasza, hiszen összefüggéseket fedez fel, megváltozott politikai és írói magatartásokat villant fel. Hozzájárul ahhoz, hogy a tudományos adatok, lélektani megfigyelések birtokában új megvilágításba helyezzünk írói pályákat. Igen fontos, hogy Zrinszky a kiváló okokat is elemzi. Egy-egy vers magyarázatánál nemcsak a proletárforradalom viszonylatában éri tetten az írókat, hanem indokolja válságát, emberi útvesztését, kiábrándulását, vagy újra felülről reménykedését. A rendszerezésben helyet kapnak a Tanácsköztársaság emlékét a sötét időkben visszaidéző népdalok, börtöndalok is.

Az 1925—1945 közötti időszakban azonban már a legjobban kiválasztott versek sem pótolják egy-egy költő egyéniségének, életútjának hacsak vázlatos felvetését. Két évtizednyi szakaszon nem elégíti ki a z olvasót, ha Rádnóti Miklósnak, vagy akár József Attilának azokra a verseire, szimbólumaira hivatkozunk, amelyek közvetve, vagy közvetlenül a proletárforradalom iránti nosztalgiaiból születtek.

A második fejezet célja már nem a felmérés volt, hanem a húszéves szakasznak idevágó irányait kellett volna a szerzőnek vázlatosan megrajzolnia. Az emigráció költészetében sikerült is ezt a módszert alkalmaznia, az itthoni írók műveiből azonban csak egy-egy verset ragadott ki. Kár, hogy Babits, Kosztolányi, Illyés, Kassák stb. 1925 utáni útjára nem ad 1919 viszonylatából sem kitékintést. Ez az ökonómiai hiba, a tervezés és módszerváltás következetes végigvitelének hiánya azonban nem von le a fent említett erényekből. Még így is szükséges és hasznos kiadványnak tekinthetjük Zrinszky László alapos tárgyi tudásra épült dolgozatát. A mellékelt jegyzetek mutatják, hogy más műfajban is fel tudná mérni a magyar Tanácsköztársaság messze sugárzó hatását.

K. Nagy Magda

Pogány József: Kultúra — álkultúra. Irodalmi tanulmányok. Szerkesztette, az életrajzot és a jegyzeteket írta: Geréb László. Bp. 1962. Magvető K. 367 l.

A magyar szocialista irodalom forrásainak egyik jeles kutatója, a nemrégiben elhunyt Geréb László tárta fel félszázad homályából Pogány József már-már teljesen elfeledett tanulmányait, kritikáit és esszéit, s a kor marxista szintjén színvonalasan hadakozó irodalmi publicisztikáját. Széles látókörű, harcos tollú irodalomkritikus és publicista arcéle bonatkozik ki a jól válogatott és szerkesztett kötet lapjairól, s a művek alapján így kialakított képet mélyíti el és egészíti ki Geréb Lászlónak Pogány emberi és írói fejlődését megrajzoló, a korszak légköréből is sokat érzékeltető életrajz-tanulmánya.

Pogány József neve inkább csak az 1918/19-es politikai szerepléséből volt ismeretes (a Katonatanács kormánybiztosa a polgári forradalomban, majd hadügyi, s később közoktatásügyi népbiztos a Tanácsköztársaság napjaiban), a későbbiekben pedig a Szovjetunióban és az USA-ban kifejtett sokoldalú politikai tevékenységéről volt némi tudomásunk. Ezért a marxista irodalomszemlélet kialakítása irányába munkáló korai irodalmi és publicisztikai tevékenykedése — jogosan — szinte a felfedezés (vagy újra felfedezés) erejével hat, s egyben ismét egy lépéssel közelebb visz bennünket szocialista irodalmi hagyományaink teljes feltáráshoz. Igaz, Pogány e nagyrészt 1906–1913 között keletkezett írásaiban van bizonyos töredékesség, hiszen főként aktuális feladatok ellátására — vitacikkek, bírálatok vagy népszerűsítő bevezetők formájában — íródtak meg, és nem egy világszemlélet átfogó s mindenre kiterjedő összefoglaló tanulmány-rendszereként. Összességükben azonban így is a szocialista gondolat korabeli legkiválóbb magyar harcosai, terjesztői közé emelik szerzőjüket.

Tudatosan kettős célkitűzés irányítja Pogány tollát ezekben az írásokban. A történelmi materializmus módszerével, „a harsogó harc világnézetével” vizsgálja az irodalom jelenségeit, arra törekedve, hogy ne csak „okoskodjunk erről a világról, hanem hogy megváltoztassuk”. Másrészt tárgyi ismereteket és értékelő iránymutatást kíván adni olvasmányos, népszerű megfogalmazásban a munkások, „a jövődő urai” kezébe, — főként az általa szerkesztett *Világkönyvtár* sorozat bevezető esszéiben —, hogy a tudomány és művészet nagy alkotásai is gazdagítsák, vezetésre éretté neveljék a magyar proletariátust. Írásaiban gondosan számbaveszi, mi az, amit a szocialista világszemlélet átvállalhat mint hagyományt a haladó irodalom és gondolkodás nagy mestereitől.

S ha vannak eközben tévedései, „balos” túlzásai is, ezek gyökerei többnyire a korabeli szociáldemokrata irodalomszemlélet erősen vulgarizáló tendenciájára vezethetők vissza.

Különösen a korabeli magyar irodalom megítélésénél érvényesülnek olykor e túlzások — mint a kötet eddigi bírálói szinte valamennyien rámutattak —, így Mikszáth és Kiss József értékelésénél s még inkább a Nyugat-mozgalom esztéta szárnyának sommás elutasításában. Érdekes, hogy az első világháború esztendeiben maga Pogány is megváltoztatta némileg álláspontját a Nyugat e szárnyával szemben, így például Kosztolányi Mák c. kötetéről írt bírálatában (*Népszava*, 1917. II. 11.) még túl is értékeli Kosztolányi költészetének pozitívumait. Kár, hogy a különben kitűnő válogatás nem közöl Pogány 1915–1918 közötti írásaiból néhány, a világháborús problematikát tükröző írást, melyekben a modern polgári irodalom árnyaltabb s sokoldalúbb értékelést kap. (Így a már említett Kosztolányi-kritika mellett a Lengyel Menyhért *Egyszerű gondolatok* c. könyvéről írt bírálatot hiányoljuk elsősorban, megjelent a *Népszava* 1918. IV. 7-i számában.)

Pogány József e kötetben összefogott java írásait mindenekelőtt a századunk első évtizedeiben kibontakozó társadalmi erjedés, a Tanácsköztársaságba torkolló forradalmi hullám egyik jellegzetes eszmei-irodalmi megnyilatkozásaként — s egyben elősegítő részeseként — kell szemlélnünk. Petőfi örökségét és Ady harcát vállalva — és szenvedélyes vitákban megvédve mind Babits *l'art pour l'art* esztétikájával, mind pedig Csizmadiák kisszerű, a művészi megformálás mikéntjét jóformán figyelmen kívül hagyó nézeteivel szemben — munkálkodott a korszerű marxista esztétika és irodalomszemlélet kialakításán. Legtöbb megállapítása, ha jóval bonolyottabban is, mai marxista felfogásunk értékképleteiben is megtalálható.

József Farkas

Rubinyi Mózes: Emlékezések és tanulmányok. Bp. 1962. Gondolat K. 235 l.

Tizennyolc portréráj, három rövid Mikszáth-tanulmány és Rubinyi hat évtizedes tudományos munkásságát számba vevő bibliográfia teszi a szerény kötet anyagát. A portrék tudósok, írók és költők arcképeit idézik fel a magyar szellemi életnek a XVIII–XIX. sz. fordulójától a XX. sz. közepéig terjedő másfél évszázadból. Élükön legkiválóbb nyelvészeink közül találkozunk néhányan az alakjával: Révai Miklóssal, Gyarmathi Sámuellel, Versegly Ferencsel,

Szarvas Gáborral, Budenz Józseffel, Vámbéry Árminnal, Simonyi Zsigmonddal, Balassa Józseffel, majd irodalomtudósaink közül Toldy Ferencsel, Gyulai Pállal és Riedl Friggyessel. Az ő tudósi és emberi pályájuknak a felvázolása és értékelése foglalja el a kötet első felét. Második felében a Mikszáth-tanulmányokon kívül Sebők Zsigmond, Móra Ferenc, Eötvös Károly, Vajda János, Zempléni Árpád, Kiss József és Radó Antal pályaképét kapjuk.

Rövid, néhánylapos írások, többségüket az évfordulók alkalmá hivatá létre, mindez nagyjából meghatározza tartalmi értéküket is. Elsősorban nem az új adatok feltárása, új koncepciók felállításá adja meg jellegüket, hanem a tömör összegezés. Módszerük szinte azonos portréről portréra haladva. Egy-két jellemző vonás élénk állítja az embert, ezt követi az életrajz legfontosabb mozzanatainak felemlítése, majd az életmű ismertetése és értékelése. Az utóbbit Rubinyi majd mindig a munkásság egészére terjeszti ki. Tehát pl. Toldy Ferenc korábbi orvosi-orvosírói tevékenységére — arányosan — ugyanúgy kitér, mint későbbi irodalomtörténeti munkásságára. A nagyjából azonos módszer azonban nem eredményez egyhangúságot, szürkeséget. Ilyet tán csak a nyelvészportrék némelyikénél érzünk (Révai, Verseggy). Egyébként mindvégig leköt bennünket Rubinyi stílusának lendülete, meg-elevenítő ereje. Nem az adatok száraz egymás mellé állításai ezek az írások, mögölük mindig előlép az ember tudósi, írói vagy nevelői munkájában, egyéni arcának sokoldalúságában. Az újralátatás ezeknek a szűkre szabott arcképrajzoknak az egyik legfőbb érdemük. Ilyen vonatkozásban egészen kiváló pl. a Riedl Frigyesről, Sebők Zsigmondról, Móra Ferencről, Eötvös Károlyról készült portré. A portrék elevenségét néhány esetben csak fokozza Rubinyi személyes élményeinek, emlékeinek hozzáadása. A kötet címének első fele is ezekre, a portrékba épített élményekre utal, mert kimondottan visszaemlékező írással a kötetben tulajdonképpen nem találkozunk.

Hasonló elismeréssel szólhatunk az egyes cikkek szűkebben tartalmi részéről, mindenekelőtt az életművek megbízható, helyes értékeléséről. Rubinyi jó érzékkel emeli ki a munkásság legfontosabb eredményeit, s állítja azokat értékrendbe az egyén pályáján belül, illetve a kor tudományának, irodalmának előbbrevitelében betöltött szerepük szerint. Megjegyzést mindössze három esetben tennénk.

A *Nyelvőr* körül kibontakozott mozgalomról szólva (a Szarvas Gáborról írt cikkben) Rubinyi a folyóirat ortológus irányának egyoldalúan csak pozitív vonásait hangsúlyozza. Holott ma már alig vitatható, hogy a sok helyes törekvés sok merevséggel, dogmatizmussal társult, amelyeknek érvényre jutása mindenképp csak retrográd hatású lett volna. Rubinyi viszonylag részletesen tér ki ugyan a *Nyelvőr* körüli polémiaakra, de a főleg íróból, irodalmárokból álló ellentábor érveinek igazát említetlenül hagyja.

A Gyulai-pályaképből az emlékező részek megnövekedése miatt Gyulai emberi jellemzése mellett keveset tudunk meg munkásságáról, különösen annak legfontosabb részéről, kritikai tevékenységéről.

Zempléni Árpáddal kapcsolatban pedig sokkal erősebben kellett volna hangsúlyozni Zempléni életművének társadalmi vonatkozású mondanivalóját, olyan verseit, amelyek radikalizmusáról, a jövő melletti hitettevéséről, sőt a munkásmozgalom iránti rokonszenvéről tanúskodnak (*Bizonytalan költők, A rebellis, Költemények, Szeretet májusa* — megjelent a Népszava 1893. máj. 1-i számában! — c. versek, *Munkásvezér* c. drámája stb.).

Ami pedig a kötet Mikszáthról szóló tanulmányait illeti (*A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál, Huszonöt év Mikszáth életéből, Jókai és Mikszáth*), ezek helyett, úgy hisszük, szerencsésebb lett volna inkább még további portrékat felvenni. E tanulmányok ugyanis, amellett hogy kevesebbet mondanak témájukról, mint Rubinyi két Mikszáthról szóló könyvének (*Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve, Mikszáth Kálmán élete és művei*) vonatkozó fejezetei (úgy érezzük, mintha ezek kivonatát kapnánk), módszertanilag egyrészt már túlhaladtak (áll ez különösen a Mikszáth és Jókai kapcsolatát tárgyalóra), másrészt tanulságaik ma már túlságosan általánosak, közismertek ahhoz, hogy indokoltan éreznénk újraközlésüket.

Végül a tanulmányokat követő bibliográfiáról csak annyit, hogy összeállítására több gondosságot igényelt volna. Számos helyen találkozunk a cikkek közlési helyének hiányos vagy elégtelen megjelölésével. Nem törekedvén a teljességre, feleslegesnek tartjuk az olyan cikkek említését mint a *Sztálin magyar nyelven* (1950.), hiányoljuk viszont, hogy a Kiss Józsefről írt (1927.) szép monográfia címe a bibliográfiából kimaradt.

Láng József

AZ INTÉZET ÉS A TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Egerben

Október 18-án, 19-én és 20-án Egerben tartotta hagyományos őszi vándorgyűlését a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Bródy Sándor és Gárdonyi Géza születésének 100. évfordulója alkalmából.

Sötér István Bródyról szóló előadásában azt az ellentmondást elemezte, amely Bródy műveinek értéke s e művek hatása között van. Az író hatása jelentékenyebb, mint művei — mondotta, Bródy jelentősebb író volt, mint egyik-másik alkotása. A rádöbbenés, a jelzés művésze ő, a figyelmeztetés: az elsők közül való volt, akik a nagyváros életének művészi ábrázolásával egy új világra hívták fel a figyelmet. Irodalomtörténeti szempontból is igen jelentős kezdemény ez, mert a XX. századi társadalom ábrázolása Bródy művészete nélkül nem jutott volna el Möricz Zsigmondig, Nagy Lajosig, Gelléri Andor Endréig. Ezután részletesen elemezte Sötér István Bródynak „A nap lovagja” c. regényét, s a művet — amely a monarchia társadalmi, erkölcsi arculatának rajza, az első világháború körüli Magyarország ábrázolása — a magyar karrier-regény klasszikus példájának nevezte, a Thackeray-Stendhal-Maupassant-féle karrier-regények európai remekléseivel hasonlította össze. A plasztikus emberábrázolás mesterműve ez a regény, amelynek városi figurái éppoly remekbefeformáltak, mint Tömörkény parasztjai. Bródy Zola-i értelemben nem alkotott naturalista művet, távol állt az egzakt naturalizmustól, s az előnyére válik művészetének. „A nap lovagja” az ábrázolás erejét, árnyaltságát tekintve Balzac-i alkotás, nem Zola-i. Bródy csak külsődlegesen naturalista.

Bródy az európaszerte kibontakozó stílusirányzatok hazai áthasonítója, a modern magyar prózának éppúgy a megteremtője, mint a maga korában Kazinczy Ferenc volt. Ő is az új, változó valóság stiláris megragadásában alkotott történetileg is jelentőset. Modern, ironikus, hajlékony nyelve nem a patriarchális, hanem a városi Magyarország stílusa már. Ezért Bródy nagyságát nem műveiben, hanem újjító voltában, egy új prózai hangnem stiláris meghonosításában, kialakításában kell keresnünk. A modern magyar irodalom stílusát, érzékenységét, uralkodó érzésmódját Bródy teremtetten meg — mondotta befejezésül Sötér István.

Mezei József „Gárdonyi pszichologizmusa” címmel tartott előadást. A századfordulón az erkölcs, a lélek, a vallás problémái kerültek előtérbe. Gárdonyi a falu és a város ellentétében feszülő társadalmi kérdéseket az erkölcsi ember mértékével mérte. Városellenességében sok a romantikus vonás. Falu és város nála két életforma, két morál naivan egyszerűsített szimbóluma. Ő ezt a valójában társadalmi ellentétet a maga helyéről kiemelve az erkölcs szférájában ábrázolta. Így érthető, hogy az író valódi társadalmi problémái is erőtlének és általánosak, mert nem egy társadalmi, hanem egy erkölcsi koncepció adja meg értelmüket. Hiányzott Gárdonyi szemléletéből a társadalomfilozófiai alap. Gárdonyi 1905 után is a századvég írója maradt — folytatta Mezei József. Pályáján az erkölcsi-lelki ember élményeit gondolta végig, megkeresve variációit és összefüggéseit. Nem figyelt fel arra, hogy a társadalomban már izgalmasabb kérdések morajlanak, amelyekre az irodalomnak is válaszolnia kell. Ünnepi áhítatú alkotó volt. Életművében, amelyben ember és filozófia egybekomponálására tett kísérletet, sérülések, félelmek, kínzó gondolatok kerestek védeltséget a szeretetben és az örülmi-tudás képességében.

A vándorgyűlés második napján Czine Mihály „A századforduló naturalizmusa” címen tartott vitaindító előadást. Bevezetesként a naturalizmus előzményeiről szökött, majd a kérdés magyar vonatkozásaira rátérve megállapította, hogy a személyi kultusz éveiben a naturalizmus mint káros, elvetendő irányzat szerepelt azzal az indokolással, hogy a típus és az egyén helyébe a gépies átlagot teszi, és tanácstalan a társadalmi problémákkal szemben. A valóság viszont az — mondotta —, hogy a naturalizmus nélkül nem lehetett volna tovább jutni, hiszen a naturalizmus ledöntötte az ósdit, szembefordult a romantikával, lerombolta a hazugságot, és utat nyitott az új előtt. A szociális tematika, a munkásság ábrázolása először a naturalizmusban jelent meg, indítást jelentve a modern művészet kibontakozása felé.

A naturalizmus kelet-európai fejlődésének bemutatása után az irányzat meghaladásáról s néhány eszközeinek továbbéléséről beszélt Czine Mihály. Az első világháború éveiben már úgy látszott: a naturalizmus betöltötte szerepét. Felváltója, az impresszionizmus a hitetlenség művészete volt, a pillanat látványához igazodott. Az emberekbe vetett hit megintott, elveszett. Az irányzat jelentősége az emberábrázolás tökéletesítésében van. S ebben él leginkább tovább a jeles prózáírók, így Hemingway művészetében, kiről az előadó hosszabban szólt. A naturalizmus nyomai rejlenek az olasz ún. neorealista írók művészetében is, pl. a kiüttalan sorsok ábrázolásában, az élő nyelv minden elemének írói használatában, a krónikaforma korszerűsítésében. De tovább élt itthon Móricz művészetében is, aki a „Boldog ember”-ben a naturalisták által kedvelt dokumentum-irodalmat a remekmű magába emelte.

A vitában felszólaló *Wéber Antal* arról beszélt, vajon ha egy jelentős irodalmi irányzat már, letűnt, s más állt a helyébe, ám e jelentős irányzat elemei egyes írók művészetében még tovább élnek, lehet-e alkalmazni e továbbélő elemekre az irányzatot jelölő eredeti terminológiát? Az amerikai prózáirodalomról szólva megállapította, hogy az *Mark Twain*-nel jut csak el az Európában már régen megszólaló szociális lelkiismerethez, *Sinclair Lewis* viszont, akinek jobb a kapcsolata az európai hagyományhoz, művészetében inkább kapcsolódik a naturalizmushoz. Szerinte a dokumentumirodalom egykori és mostani szerepét élesebben kell megkülönböztetni egymástól, s e megkülönböztetés fő jegye a művek világnézeti tartalma lehetne. Ugyancsak meg kellene fogalmazni a naturalizmus szűkebb és tágabb értelmű meghatározását. A korszakolás szempontja sem elvethető, s ezért az irodalomtörténeti kutatás körültekintőbbé, kidolgozottabbá, pontosabbá tételét kéri. *Kardos Pál* Nagy Lajosról szólva arról beszélt, hogy a naturalizmusnak mindig a leleplező erejétől félték. Ezért volt a jelző a személyi kultusz éveiben megbélyegző. A naturalizmusnak a fényképezéssel, a válogatatlan másolással való azonosítása helytelen, s jobb inkább tükrözésről beszélni a fogalommal kapcsolatban. *Angyal Endre* a kérdés kelet-európai irodalmi összefüggéseiről, *Kristó Nagy István* világirodalmi kapcsolatairól, *Lengyel Dénes* pedig a francia romantikába visszanyúló kezdeteiről beszélt. Az élénk eszmecserét Czine Mihály a kérdésre vonatkozó irodalomtörténeti kutatás elmélyítésének és kiszélesítésének gondolatával zárta le.

A vándorgyűlés utolsó napján *Elbert János* „A szocialista realizmus és az új szovjet elbeszélés kérdései” címmel tartott előadást. Referátuma első részében irodalomelméleti kérdésekkel foglalkozott, támaszkodva a szovjet írók, irodalomtörténészek, kritikusok 1958. évi realizmus-vitájának s napjainkban folyó szocialista realizmus-vitájának tanulságaira. Arról beszélt, hogy a szocialista realizmus nem stílus, hanem módszer, amely a valóságot történeti konkrétságában és forradalmi fejlődésében ábrázolja, s az alkotó munkában való megújulást tűzi ki célul a tartalom és forma egész szférájában. Azaz a szocialista realizmus új társadalmi alapon létrejövő új minőség, s nem valami matematikai képlet, változhatatlan formula, mint volt a személyi kultusz éveiben. Aragon fogalmazása közelíti meg legvilágosabban a szocialista-realista módszer lényegét. Szerinte olyan módszerről van szó, amelynek nem egy stílust vagy egy stílusváltozatot, hanem egy világszemléletet kell diadalra vinnie.

Az új szovjet elbeszélők — többek között Nagibin, Akszjonov, Tyendrjakov és mások — műveinek elemzése során szerzett megfigyeléseit *Elbert János* a következőkben foglalta össze: megnőtt az erkölcsi tényezők szerepe, az ember belső világának, lelki életének ábrázolása az új szovjet prózában. A lélekrajz előtérbe kerülése mellett nagy szerep jut az írói egyéniség szabad érvényesülésének, a konfliktusok lehetőség szerinti teljes ábrázolásának a közönségi témákon belül. A szerelem művészi ábrázolásának túlzott szemérmé helyett e nagy érzelem emberibb bemutatására történik kísérlet. Új szemlélet van kialakulóban a pozitív hős vonatkozásában s az optimizmus kérdésében is. Az eszmei s ebből következően tematikai tisztaság stílárius szempontból is sokféle változatban érvényesülhet. Az „új hullám” — amelynek jelentkezése 1960 tájára tehető —, az eszmei és művészi vonatkozásban egyaránt felüldülő új szovjet próza a szocialista realizmus megerősödését, e művészi módszer világirodalmi rangjának további emelkedését biztosítja. A vitában felszólaló *Bata Imre* a szocialista realizmus fogalmának további árnyalását, finomítását tette szóvá, *Angyal Endre* a kérdés világirodalmi összefüggéseiről beszélt. *Nyirő Lajos* hozzászólásában kifejtette, hogy *Elbert* előadásának az elméleti kérdésekkel foglalkozó része sok helyes megállapítást tartalmaz, a második rész viszont inkább informatív jellegű; a mélyebb elemzést felületes, általánosságban mozgó ítéletek helyettesítik. *Nyirő* hangsúlyozta: semmiképp sem fogadható el az a leegyszerűsítő tétel, hogy az „új hullám” valahol 1960 táján születik meg. Utalt *Malenkov*nak a XIX. kongresszus folyamán (1952-ben) elhangzott féves, vitákat kiváltó fejtegetéseire s arra, hogy a kongresszust követően a Kommunizt hasábjain elvetik a sematizmust, a „lakkozást”. Az „új hullám” az 1950-es évek közepén keletkezett (főbb képviselői már a szovjet viszonyok között születtek), s *Oveszkin*, *Tyendrjakov* s mások riportjaiban, a *Novij Mir* 1955—56-ban

közölt novelláiban jelentkeztek először. A hozzászóló kifogásolta azt is, hogy Elbert nem mindég a valódi problémákat ragadja meg, s különösen nem azokat, amelyek nálunk is felvetődnek (pl. elidegenedés), vagy amelyek elemzése segítené a magyar irodalomelmélet s kritika eszmei tisztulását. Végül az előadó egy tévedését korrigálta: Szolzsenyicin „Iván Gyeniszovics egy napja” című regénye nem lehet példája az új típusú pozitív hős ábrázolásának.

A háromnapos, sikeres vándorgyűlés *Wéber Antal* főtitkár zárószavaival végződött.

Összefoglalta: *Pálmai Kálmán*

Tanulmánykötet a magyar—német irodalmi kapcsolatok történetéből

A berlini Német Tudományos Akadémia Nyelvi és Irodalmi Intézete (Institut für deutsche Sprache und Literatur) és a MTA Irodalomtörténeti Intézete kétoldali szerződés alapján, közös munkával kötetet készít az magyar—német irodalmi kapcsolatok történetéből, amely német nyelven jelenik majd meg a berlini Akademie-Verlag kiadásában. A kötetet szerkesztő bizottság jegyzi, ennek tagjai német részről *Leopold Magon*, *Gerhard Steiner* és *W. Ifgang Steinitz*, magyar részről *Szabolcsi Miklós* és *Vajda György Mihály*. A tanulmányok végig haladnak a kapcsolatok történetének egyes pontjain a humanizmustól kezdve napjainkig, a magyar—német szocialista irodalom kapcsolatáig, részben új anyagot bemutatva és feltárva, részben a marxista módszer segítségével új megvilágításba helyezve a már feltárt, de helytelenül értékelt vagy nem kellő történeti összefüggésbe helyezett anyagot. Ezzel irodalomtörténeti kutatásunknak egy régebben oly virágzó és irodalmunk történetének megértése szempontjából oly fontos területe talált szervezett folytatásra (bár ennek csupán a kezdeteiről beszélhetünk), a legjobb hagyományok tiszteletben tartása és ugyanakkor az elavult politikai szempontok kritikája alapján. A Német Demokratikus Köztársaság kutatóinak és a magyar kutatóknak gyümölcsöző együttműködése ellensúlyt képez azokkal a nem egyszerű felszínre bukkanó törekvésekkel szemben is, amelyek Münchenből, Stuttgartból vagy más helyről irányítottan a népek közötti történeti kapcsolatok kutatását nem a békés jövőre, sokkal inkább Kelet- és Közép-Európa jelenlegi berendezkedésének revíziójára futtatják ki.

A humanizmus és a reformáció irodalmi kapcsolatai köréből a kötet *Gerődi Rabán* tanulmányával kezdődik, mely a német közvetítés szerepével foglalkozik Janus Pannonius világhírének kialakulásában. *V. Kovács Sándor* a Sodalitas Litteraria Danubiana magyarországi vonatkozásait mutatja be, *Borzák István* Melancthon ihlető szerepét elemzi a magyar reformáció irodalmában. Ebbe a tárgykörbe kívánják felvenni a kötet szerkesztői *Turóczi-Trostler József* „Szenczi Molnár Albert Heidelbergben” c. kiváló tanulmányát, melyet a német tudományosság még nem ismer, s mely méltóképpen reprezentálná a magyar germanisztika e nagy mesterének munkásságát. Mintegy átmenetnek tekinthető a következő korszakhoz *Karl-Heinz Jügel* közleménye a jénai egyetem könyvtárában talált XVII. és XVIII. századi magyar nyelvű alkalmi költeményekről, az egyetem által elfogadott disszertációkhoz készült ún. „gratuláns”-versekről, amelyeket fakszimilében is bemutat.

A kötet számos tanulmányt közöl a német felvilágosodás és klasszicizmus magyarországi kapcsolatainak történetéből, abból a korszakból, amelyben a német irodalom ihlető hatása a legerősebb volt Magyarországon. *Sziklay László* a magyar—német—szlovák kultúr-közvetítés módszereire mutat be példákat a XVIII—XIX. század fordulóján, felvázolva e folyamat elvi kérdéseit is. *Némedi Lajos* a német felvilágosodás példa-szerepéről értekezik a magyar felvilágosodás írói számára: egyaránt ismertette a példa ihlető és az ellenkezés kiváltása által serkentő hatását. *Szauer József* Kazinczy klasszicizmusának sajátosan önálló természetét elemzi a német klasszikus irodalommal való szembeállítás során. *Walkó György* rekonstruálja és értelmezi Toldy Ferenc látogatásának körülményeit Goethénél. *Hajdu Helga* Goethe magyarországi utóéletének egy érdekes, ismeretlen részletét mutatja be. *Dümmerth Dezső* eredetileg e kötet számára írt tanulmányában filológiailag megalapozva tárja fel Herder nevezetes „jóslatának” eddig nem ismert forrását; *Gerhard Steiner* a magyar népdal németországi befogadásának kezdeteit mutatja be új anyagon, ennek megvilágításában az eddigigől eltérő módon értelmezve Herder „jóslatát”. *Hans Henning* és *Vizkelety András* közös tanulmánya a rendkívül gazdag német almanach-irodalom magyar vonatkozásait állítja össze; *Tőrökné Erdélyi Ilona* a „Junges Deutschland” az eddig ismertnél sokkal korábbi kapcsolataira derít fényt. *Eva Hermann* Táncsics „Szabadságról nézeti egy rabnak” c. könyvének lípesei kiadástörténetét írta meg a korszak kiadástörténeti és cenzúra-politikai vonatkozásainak keretében; *Mádl Antal* bemutatja Karl Beck, magyar—német irodalmi közvetítő alakját; *Kunszery Gyula* Ernst Moritz Arndt magyarországi látogatását értékeli, kitekintve a német

romantika magyarság-képére; *Mályuszné Császár Edit* a német drámai irodalom magyarországi elterjedésének irányvonalát vázolja föl 1867-ig. *Horváth Károly* a magyar romantika, főleg a korai romantika német vonatkozásait foglalja össze és értékeli Toldy Ferenc kiadatlan levelezésének felhasználásával; *Lukácsy Sándor* Engels legkorábbi feltűnéséről mutat be érdekes, új, korai adatokat a magyar publicisztikában; *Kiss József* a magyarországi német sajtó Petőfi-kritikájáról ad összefoglaló képet a szabadságharcig, újabb adatokat szolgáltatva Petőfi németországi népszerűsítéséhez. A kapcsolatok történetének 1848/49-ig tartó szakaszát *Manfred Häckel* tanulmányával végződik, mely a magyar szabadságharc egykorú visszhangját tárja föl a német irodalomban számos ismeretlen adat, vélemény és irodalmi emlék alapján.

A század második feléből *Barta János* tanulmánya von tipustani analógia alapján érdekes és mélyreható párhuzamot a korai magyar realizmus és a német irodalom ún. „költői” realizmusa között; *Komlós Aladár* Schopenhauer, Nietzsche és a századvégi magyar líra kapcsolatait elemzi szép költői anyagon: *Szent-Iványi Béla* pedig Adolph Kohut pályaképét, újságírói tevékenységét és magyar—német irodalmi közvetítő szerepét vázolja föl. A XX. század polgári irodalmából *Halász Előd* tanulmánya foglalkozik Thomas Mann magyarországi kapcsolataival. *Satyámosi Miklós* sajtó és közvetítés-történeti tanulmánya a „Frankfurter Zeitung” kulturális rovatának szerepét tárja föl a Weimari Köztársaság idején St. J. Klein szerepének központba-állításával. E tanulmány anyaga átmenet a közzetkező témakörbe.

A kötet utolsó súlypontját a magyar német szocialista irodalom kapcsolatai képezik. E tárgykörben *Illés László* tanulmánya a magyar szocialista emigráció németországi szerepének kezdeteivel foglalkozik, a történeti és elvi szempontokat Lékai János tevékenységének megvilágításával zárva; *Díószei András* az emigránsok közül Gábor Andor németországi éveit mutatja be; Szabolcsi Miklós tanulmánya Balázs Béla németországi emigráns korszakát dolgozza föl, kiemelve ennek jelentőségét Balázs Béla fejlődésében is; végül a kérdés másik oldalának, a német szocialista irodalom magyarországi történetének keretében *Vajda György Mihály* bemutatja Johannes R. Becher és Bertolt Brecht magyarországi befogadásának állomásait.

A kötet sokféle szempontja és aránylag gazdag anyaga, valamint számos, kifejezetten új eredménye azzal biztat, hogy hozzá fog járulni mind a német, mind a magyar nemzeti irodalomtörténet perspektívájának tágításához, továbbá fokozni fogja azt az érdeklődést, amely irodalmunk iránt mainapság éppen a német irodalmi életben is megnyilvánul. Magának a kötetnek tudománytörténeti folytonosságát és új szemléletét egy bevezető tanulmány fogja megvilágítani, mely a kapcsolatok történetének fővonalait hivatott felvázolni. (V. Gy. M.) Ez egyúttal tudatosabbá tenné az olvasóban azokat a korszakokat és mozzanatokat is, amelyeket a kapcsolatok történetéből a jelen kötet nem képvisel kellő súllyal: így például a német filozófiai gondolkodás magyarországi szélesebb visszhangját, a XIX. század második felének és elsősorban a XX. század polgári irodalmának érintkezését, valamint a magyar és a német szocialista irodalom kölcsönhatásainak történetét, amelyet annál is fontosabb volna teljes terjedelmében és mindkét oldalról feltárni (amint ez a munka Waldapfel József és mások, elsősorban *Illés László* eddigi és most készülő tanulmányaival és összefoglalásával megindult), mivel a magyar—német irodalmi érintkezések hosszú történetében ez az első olyan korszak, amikor nemcsak főleg egyoldalú német ihletésről és magyar befogadásról, asszimilációról van szó, amelyet csak olykor és alkalomszerűen szakít meg egy-egy Magyarországról kiinduló serkentő hatás, hanem amikor valóságos „kölcsönhatásról” beszélhetünk, kétoldali átadásról és átvételről, aminek a német szocialista irodalom fejlődésében és kialakulásában éppúgy megvan a maga nyoma, mint a magyaréban.

A jelenleg összegyűlt anyag mennyisége elképzelhetővé teszi, hogy a kiadás korlátozott terjedelme miatt esetleg nem is fog minden elférni benne. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a kötet a magyar kutatók körében érdeklődést keltett, de a német fél részéről sem maradt visszhangtalan — ami a kutatási irány életképességét mutatja és folytatására ösztönöz.

Vajda György Mihály

Intézeti hírek

(1963. augusztus 1.—október 31.)

A szófiai szlavista kongresszusra (szeptember 17—23) a Magyar Tudományos Akadémia nyolc tagú delegációt küldött, amelyben Intézetünket *Nyirő Lajos* osztályvezető és *Sziklay László* kandidátus, tudományos munkatárs képviselték. Mindketten részt vettek a kongresszus vitáiban, *Sziklay László* előadást is tartott „A magyar irodalom és a szomszédos szláv népek irodalmának kapcsolatai” címmel. A kongresszusról a Világ-irodalmi Figyelőben részletes beszámoló jelenik majd meg.

*

A Magyar Írók Szövetsége által a Csehszlovák és a Román Írószövetségek küldötteinek részvételével szeptember 23—27-én rendezett vitán a bevezető előadást „A szocialista irodalom néhány időszerű kérdése” címmel Intézetünk osztályvezetője, az Írószövetség Kritikai Szakosztályának elnöke, *Szabó György Miklós* tartotta.

*

Sipos István, intézetünk munkatársa október 2-től október 17-ig Moszkvában tartózkodott, és megbeszéléseket folytatott G. N. Pospelov elvtárral, a Lomonoszov-egyetem irodalomelméleti tanszékének a vezetőjével, továbbá anyagot gyűjtött készülő disszertációjához.

*

Roman Jakobson, a Harvard Egyetem (Cambridge, USA) professzora, a Magyar Tudományos Akadémia vendége október 2-án ellátogatott az Intézetbe, és értékes beszélgetést folytatott az Intézet munkatársaival.

*

Thomas Mark, a Colorado Egyetem magyar tanszékének vezetője és *Adalbert Tezla*, a Minnesota Egyetem angol irodalmi tanszékének professzora október elején hazánkba érkeztek. Intézetünk vendégeiként és segítségével végzik egy évré tervezett kutatásaikat. *T. Mark* Madách munkásságával foglalkozik, *A. Tezla* pedig az európai romantika problémáit tárgyaló könyvének magyar fejezeteihez és válogatott magyar irodalomtörténeti bibliográfiájához gyűjt anyagot.

*

Sziklay László október 7-e és 27-e között három hetet töltött Csehszlovákiában, ahol a két akadémia közös munkatervében szereplő

„Csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok” c. tanulmánykötet szerkesztési munkálatait végezte. Prágában a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetével, Pozsonyban a Szlovák Irodalmi Intézettel folytatott tárgyalásokat. A kötet csehszlovák szerkesztői (*Julius Dolansky* akadémikus, *Zuzana Adamova*, *Karol Rosenbaum* és *Juraj Špižer*) minden segítséget megadtak ahhoz, hogy a tanulmánykötet idejében elkészüljön és méltón reprezentálja a két nép barátságát.

*

Turczel Lajos, a pozsonyi Komensky Egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékének vezetője október 11-én látogatást tett Intézetünkben, ahol *Klanciczay Tibor* igazgatóhelyetttel folytatott megbeszélést.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság egri vándorgyűlésén október 18-án, a Gárdonyi Géza és *Bródy Sándor* születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen Intézetünk igazgatója, *Sötér István* akadémiai levelező tag, egyetemi tanár „*Bródy Sándor munkásságáról*” tartott előadást. A vándorgyűlés második napján Intézetünk munkatársa, *Czine Mihály* kandidátus tartott vitaindító előadást „A századforduló naturalizmusa” címmel. A vándorgyűlés vitáin Intézetünk több munkatársa részt vett.

*

Sinkó Ervin, a Jugoszláviai Tudományok és Művészetek Akadémiája (Zágráb) tagja, író, az újvidéki egyetem magyar nyelv és irodalmi tanszékének vezetője október 21-én látogatást tett Intézetünkben s az Intézet vezetőjével folytatott eszmecsere-t. Október 25-én ismét ellátogatott az Intézetbe, és a huszadik századi magyar irodalom kutatóival folytatott megbeszélést.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Modern Filológiai Szakosztályának október 25-i ülésén Intézetünk munkatársa, *Szabó György* tartott vitaindító előadást „Hagyomány és újítás a futurizmusban” címen.

*

Gerhard Steiner, a német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája osztályvezetője, egyetemi tanár október 28-án érkezett hazánkba; a két akadémia közös munkatervében szereplő „A magyar—német irodalmi kapcsolatok története” c. tanul-

mánykötet szerkesztési munkálatainak lezárására.

*

Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban megjelent *Varga József*: Ady útja az „Új versek” felé (40. szám), *Lengyel Géza*: Magyar újságmágnások (41. szám) és *Baranyi Imre*: A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Atheneum) (42. szám) című munkája. Az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatban *Szabolcsi Miklós* József Attila-életrajzának első kötete, „Fiatal életek indulója” címmel. Az Irodalomelmélet Klasszikusai I. köteteként jelent meg *G. E. Lessing* „Laokoón” (ford. *Timár Ilona*) a „Hamburgi dramaturgia” (ford. *Vajda György Mihály*) c. műve. Sajtó alá rendezte s a bevezető tanulmányt írta: *Vajda György Mihály*. Napvilágot látott *Vörösmarty Mihály* Összes Műveinek IV. kötete is, sajtó alá rendezte: *Horváth Károly* és *Martinkó András*.

A berlini Aufbau-Verlag kiadásában 1963-ban jelent meg a „Zur Geschichte der sozialistischen Literatur 1918—1933” című kötet, amely a Lipcsében, 1962. január 23—25 között tartott konferencia előadás-anyagát tartalmazza; köztük a konferencia két magyar résztvevőjének előadását is (*Szabolcsi Miklós*: Über die Probleme der Entwicklung der ungarischen sozialistischen Literatur és *Illés László*: Über die Wechselbeziehungen zwischen der ungarischen und der deutschen sozialistischen Literatur).

*

Az európai humanizmus-kutatás vezető folyóirata, a Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance (Genf) 1963. XXV. kötete a reneszánsz-szakirodalom 1962. évi nemzetközi bibliográfiája keretében a magyarországi publikációkat is közli, melyeket *V. Kovács Sándor*, Intézetünk tudományos munkatársa állított össze.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. IX. 3. — Példányszám: 1000 — Terjedelem: 10,5 A5 ív

63.57674. — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. — Mezey, Ladislaus: Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. — Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. — Comenius Magyarországon. — Ady Endre összes versei. — Takács Tibor: Móra igazgató úr... — Zrinszky László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben (1919—1945.) — Pogány József: Kultúra — álkultúra. — Rubinyi Mózes: Emlékezések és tanulmányok (<i>Stoll Béla, V. Kovács Sándor, Komlowszki Tibor, Klaniczay Tibor, Vezér Erzsébet, Kőhegyi Mihály, K. Nagy Magda, József Farkas, Láng József</i>)	766
--	-----

Az Intézet és a Társaság életéből

Irodalomtörténeti vándorgyűlés Egerben (<i>Pálmai Kálmán</i>)	775
Tanulmánykötet a magyar—német irodalmi kapcsolatokról történetéből (<i>Vajda György Mihály</i>)	777
Intézeti hírek (1963. augusztus 1.—október 31.)	779

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Л. Бокор</i> : Attila Йожеф в Вене	661
<i>В. Юлов</i> : О проблеме «Сказки о нишпурском бедняке» и старорумынского образца «Сказки о Лудах Матъи»	678
<i>Г. Гергей</i> : Мысли относительно исследования одного типа романов Гардоньи ...	691
<i>П. Надь</i> : Истоки идеологии Дежэ Сабо	701

Небольшие статьи

Документация

<i>Дь. Корокнаи</i> : Анна Лопонци в с. Тисасентмартон	731
<i>Ш. Лукач</i> : Статьи Михая Томпа в революционной печати	738
<i>Дь. Маркович</i> : Нелегальные революционные стихотворения из 1932 года	742

Обзор

Кальман Ковач: Глава из истории венгерской критики (<i>Л. Ризо</i>)	751
«Все готовятся к новому...» (<i>Л. Иллеш</i>)	756
Дьула Юхас: 1883—1937 (<i>А. Кишпетер</i>)	758
Избранные произведения Лайоша Надь (<i>К. Варга</i>)	760
Геца Бодолаи: Литературные общества студентов в 1785—1848 годах (<i>Дь. Ковач</i>)	764

Из жизни Института и Общества

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadónál**, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámúszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05.915.111-46

az **Akadémiai Könyvesboltban**, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a **Posta Központi Hírlap Irodá-nál**, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is)

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

INHALT

<i>L. Bokor</i> : Attila József in Wien	661
<i>V. Julow</i> : Das Märchen vom armen Mann aus Nippur und die Frage des Vorbildes des »Ludas Matyi« in einem altrumänischen Volksmärchen	678
<i>G. Gergely</i> : Gedanken zur Analyse eines Romantyps von Gárdonyi.....	691
<i>P. Nagy</i> : Die Quellen der Ideologie von Dezső Szabó	701

Kleinere Mitteilungen

Dokumentation

<i>Gy. Koroknay</i> : Anna Losonczy in Tiszaszentmárton	731
<i>S. Lukácsy</i> : Die Artikel von Mihály Tompa in der revolutionären Presse	738
<i>Gy. Markovits</i> : Gedichte der illegalen Revolution aus dem Jahre 1932	742

Rundschau

Kálmán Kovács: Ein Kapitel aus der Geschichte der ungarischen Kritik (<i>L. Rigó</i>).....	751
„Alles rüstet sich zum Neuen...“ (<i>L. Illés</i>)	756
Gyula Juhász. 1883—1937 (<i>A. Kispéter</i>)	758
Ausgewählte Werke von Lajos Nagy (<i>K. Vargha</i>)	760
Géza Bodolay: Literarische Studentengesellschaften 1785—1848 (<i>Gy. Kovács</i>)	764

Aus dem Leben des Instituts und der Gesellschaft

SÖTÉR ISTVÁN NEMZET ÉS HALADÁS

Irodalmunk Világos után

(Irodalomtörténeti Könyvtár 12. sz.)

Budapest 1963, 770 l. 90,— Ft

Sötér István monográfiája a magyar irodalom történetének egyik fontos szakaszát, a szabadságharc bukása utáni évtizedek irodalmi életét vizsgálja. Könyvének középpontjába Arany János életművét állítja, de megrajzolja Vajda János, Madách Imre, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál és Erdélyi János pályaképét is. Sötér István könyve részletes elemzést ad a demokratikus és liberális ideológia új irányzatairól, a népies nemzeti iskola elméletének és gyakorlatának a megszilárdulásáról, a romantika továbbélésének, a kor realista törekvéseinek problémáiról. Sokoldalúan vizsgálja a költészet fejlődését, a verses epikát, a regény új útjait, az irodalomelmélet és kritikai elvek jellegét, valamint a különböző filozófiai irányzatok irodalmi jelentkezését.